

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські історичні студії

Збірник наукових праць

№ 1, 2015

Київ — 2015

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)
К38

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія «Історія»

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 3 від 26.03.2015 р.)

Редакційна колегія:

Салата О.О., доктор історичних наук (головний редактор);
Щербак В., доктор історичних наук (науковий редактор);
Будзар М., кандидат історичних наук (відповідальний секретар);
Марочко В., доктор історичних наук;
Шевченко Р., доктор педагогічних наук (Республіка Молдова);
Нагельський М., доктор історичних наук (Республіка Польща);
Михайловський В., доктор історичних наук;
Срібняк І., доктор історичних наук;
Ігнатенко М., доктор історичних наук;
Тарнавський І., доктор історичних наук;
Троян С., доктор історичних наук;
Бонь О., кандидат історичних наук;
Ковальов Є., кандидат історичних наук.

Київські історичні студії : зб. наук. праць / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.:
К38 Салата О.О., Щербак В., Будзар М., Марочко В. [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка,
2015. — № 1. — 132 с.

У першому випуску збірника представлено досягнення Київського університету імені Бориса Грінченка за 2014 р. у дослідженні вітчизняної та зарубіжної історії. Матеріали, вміщені у збірнику відображають спектр наукових інтересів та спеціалізації викладачів і аспірантів, а також окреслюють перспективи нових напрямів історичних студій.

Тематика статей, присвячених актуальним проблемам історичної науки, ґрунтується на ретельно-опрацьованні першоджерел і демонструє самостійну творчу авторську позицію.

Для наукових співробітників, викладачів і студентів історичних та гуманітарних факультетів вищої школи.

УДК 94(477-25)
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

© Автори публікацій, 2015
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2015

УДК [904.4:711.61](477-25)«653»

Сергій Тараненко

ПЛОЩІ ПОДОЛУ В КИЄВІ ДОБИ КНЯЖОЇ РУСІ

У статті розглянуто проблему розміщення площ у планувальній структурі Подолу Києва доби княжої Русі. Під час дослідження, спираючись на письмові, картографічні та археологічні джерела як основні, запропоновано місце локалізації головної площі — Торговища. Крім того, висунуто гіпотези щодо розміщення інших площ Подолу.

Ключові слова: Київській Поділ, княжа Русь, площа.

Площі є одними з найважливіших елементів планувальної структури міста. Саме вони, як ядро території (району), задають композиційний тон для вуличної мережі та формування кварталів. За І. Срезневським, *площадь* — «ровное незастроенное место» [18, 907]. «Словник української мови» дає таке тлумачення слова *площа*: 1) будь-яка ділянка поверхні землі, природно обмежена або спеціально відокремлена з якоюсь метою; 2) велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан; 3) базарна площа [4].

Як свідчать писемні та археологічні джерела, Київ XII–XIII ст. посідав провідне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі. На його долю припадала значна частка торгового обігу країни [23, 66]. Торгівля зосереджувалася в основному на площах середньовічного міста. Якими ж були площі давнього Києва, скільки їх і де вони розміщувалися — одна з актуальних проблем у вивченні середньовічного Києва. Для відповіді на ці запитання необхідно проаналізувати наявні історичні та археологічні джерела.

Серед писемних джерел у цій проблематиці найбільш відомим є повідомлення німецького хроніста кінця X — початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького: „In magna hac civitate, que istius regni caput test, plus quam quadringente habentur ecclesiae et mercatus VIII,...“ [29]. У вітчизняних джерелах запропоновано такий переклад: «У великому цьому місті, яке служить столицею держави, є понад чотириста церков і вісім торжищ...» [22, 171]. У польському виданні коментарів до тексту Т. Мерзебурзького цей епізод описаний так: „...czterysta kościolow I osiem rynekow“

[27, 235]. Як бачимо, замість «торговища» вживається слово „rynek“. Відповідно до «Словника польської мови», *margowisko* — *торговище* — це місце, де відбуваються торги; *rynek* (ринок): у стародавніх містах — головна площа, що була осередком економічного і суспільного життя [28]. Слово *rynek* походить від німецького *Ring* (дослівно «перстень») і з'явилося на польських землях у зв'язку із організаційно-правовою формою локації, яка надавалася власником земель і базувалася на німецькому праві. Ринок був простором торгового обміну та місцем, де збігалися дороги, що вели до міста. У свою чергу, німецьке *Ring* означало специфічний вид ринку, з розміщенням посередині блоком забудови. Однак німецьким відповідником слова «ринок» у Німеччині був термін *Markt*, або *Marktplatz*. Слово *targowisko* (торговище) або інакше *bazar*, *targ* (базар, торг) мало схоже значення і походило від перського *bazar* — місце організованої торгівлі відповідно до німецького права, яке пізніше впровадили і на польських землях у вигляді магдебурзького права. Ймовірно, у своїй хроніці про ринки у Києві Тітмар мав на увазі саме ринки німецького типу як площі, де збігаються дороги і відбувається торгівля на вільному від забудови просторі, оскільки його інформатори — німецькі найманці — були ознайомлені з відповідною структурою міст у рідному краї.

Звичайно, можна ставитися критично до кількості церков у повідомленні німецького хроніста, але, на нашу думку, інформація щодо кількості площ (торжищ) — вісім є цифрою неокругленою і не великою, а отже, може заслуговувати на довіру.

Існує необхідність проаналізувати можливе співвідношення розміщення площ на Подолі до площ Верхнього міста.

Якщо розглядати Верхнє місто, то тут, на однакостайну думку дослідників, головною була досить значна площа, згадана в літописі під назвою «Бабин Торжок» [1, 23–24]. Дискусія щодо локалізації площі на території дитинця викликала все нові й нові версії її розміщення. Так, М. Берлінський [3, 37] і В. Хвойка [25, 80–94] вважали, що міська площа розташовувалася перед апсидами Десятинної церкви. А. Тихонович і М. Ткаченко локалізували її між Федорівським монастирем та двором Мстислава [20, 10–11]. В. Богусевич розмістив «Бабин Торжок» на обмеженій площі — між західним фасадом церкви і північно-східним фасадом південно-західного палацу [5, 16–8]. П. Толочко локалізував площу майже там само, але дещо на південь від західного фасаду церкви, в районі перехрестя сучасних Десятинного провулка і вулиці Володимирської [21, 197]. У свою чергу, С. Кілієвич підтримала думку про те, що торг не міг розташовуватися на замкненій внутрішній площі, а мав би бути на перехресті доріг, і вважала, що «Бабин Торжок» розміщувався на північний схід від Десятинної церкви [10, 70]. У Верхньому місті, безумовно, могли бути площі й менші за розмірами і менш значимі. Можемо умовно додати до них іще кілька, які могли розташовуватися, наприклад, на Копиревому кінці. У такому разі на Подолі мало б бути не менше п'яти площ.

Нечисленні літописні та письмові дані ознайомлюють нас із сюжетами про площі Подолу. Зокрема, у Іпатіївському літописі під 1068 р. знаходимо такий запис: «...и сотворише вѣче на торговище... и идоша съ вѣча вѣ на гору» [9, 160]. Певно, торговище як базар могло бути в кожному районі міста, але не кожен ринок стає місцем міського віча. Для феодального міста вічеву площу можна вважати, як мінімум, одним із його центрів.

У описі Києва М. Груневегом XVI ст. знаходимо такий опис торгової площі: «... кінець шляху означає місце ринку, який краще назвати малою торговищею, бо він тісний. На ринку стоїть Богородична церква мурована, але мала й стара... Навколо церкви є крамниці» [6]. Це повідомлення вкрай важливе для реконструкції місця розміщення Торговища. Мається на увазі, що згадана церква Пирогощі стояла посередині площі, принаймні у XVI ст.

Сучасні дослідники Києва засвідчують, що на Подолі містився основний торговий центр Києва XI–XIII ст. — «торговище та міська вічова площа» [22, 129]. Саме центральну площу, яка використовувалася для вічевих зібрань, відображено на фрагменті діорами Давнього Києва X–XIII ст. [23, 105].

М. Сагайдак, розглядаючи площу в контексті планувальної структури Подолу, зазначає: «Композиційним центром району стає “Торговище” — торгово-вічова площа, до якої ведуть усі головні вулиці Подолу» [17, 126].

Першу обґрунтовану версію меж ринкової площі висунув П. Толочко. Він спирався на твердження багатьох дослідників історичної топографії стародавнього Києва про те, що Новгородська божниця була збудована новгородськими купцями на території їхньої торгової колонії, яка розташовувалася у безпосередній близькості від подільського торговища. П. Толочко припустив, що «знамените подільське “торговище” містилося між трьома соборами: Туровою божницею, Новгородською божницею та Пирогощею і обіймало площу близько 6 га. Недарма літопис у розповідях про цю торгову площу Києва вживає слово не “торжок”, як Бабин на Горі, і навіть не “торг”, але “торговище”. Якщо спробувати визначити місце торговища на сучасній карті Подолу, то в його межі увійде подільська площа — Контрактова. Остання, немов продовжуючи традиції давньоруського торговища, і в більш пізні часи була торговим центром нашого міста» [22, 136].

З критикою такої реконструкції розмірів торгової площі Подолу виступив М. Сагайдак. Спираючись на археологічні дослідження в зоні Контрактової площі, дослідник доходить висновку про те, що Центральний район був здавна заселеним і навряд чи можна припустити, щоб площа подільського торговища становила понад 1,0–1,5 га [17, 27]. Як варіант, для визначення розмірів площі автор пропонує розглянути свідчення стратиграфії, одержані за наслідками будівництва метрополітену. На північ від Гостиного двору, фактично в межах північно-західної частини сучасної Контрактової площі, простежується різке потовщення гумусованих прошарків культурного шару, які, на відміну від прилеглих ділянок, мають найбільш спресований вигляд. Аналогічна «спресованість» давньоруського шару простежується на профілі в тих місцях, де у верхніх (пізньосередньовічних) горизонтах проходили вулиці та були площі Подолу. Дослідник вважав, що ринкова площа містилася в північно-західній частині сучасної Контрактової площі [17, 28].

За понад тисячолітню історію значно змінювалася конфігурація площі, характер її забудови. Після зруйнування Верхнього міста ордами Батия у 1240 р. саме Поділ набуває значення торговельного, ремісничого й адміністративного центру. Контрактова площа була центром Києво-Подільської планувальної структури, від неї вулиці вели в різні райони міста. Така ситуація, ймовірно, склалася за часів зародження міської планувальної структури. Вважаємо, що у період

розвитку вуличної мережі (X–XIII ст.) ситуація навколо площі не змінювалася.

Найбільш надійними у виявленні елементів плануальної структури є археологічні джерела. Незважаючи на велику кількість стаціонарних досліджень та археологічних наглядів на Подолі — понад 160, його центр можна вважати маловивченим.

На сьогодні відомі такі археологічні розкопи в районі Контрактової площі (рис. 1).

1. *Контрактова площа (1972–1973)*. Стаціонарні археологічні розкопки, проведені у 1972 р., викликали справжню наукову сенсацію. На різних горизонтах вдалося виявити і дослідити 11 зрубних будівель, із яких п'ять (розкопаних) становили житловий господарський комплекс — двір Подолу X ст. Повністю садибу розкопати не вдалося, оскільки площа досліджень обмежувалася розмірами котловану (ширина 18 м). З півдня, а частково зі сходу та південного заходу проходив дерев'яний паркан будівлі, що складався зі вбитих у землю дубових дощок завширшки 16–20 см і був простежений на відстані 25 м. Північні, західні та південно-західні межі визначаються лінією зовнішніх стін зрубів, що розташовувалися по

периметру садиби. Її загальна площа становила близько 650–700 м². Довгою віссю садиба спланована вздовж Дніпра, а в'їзд до неї, вочевидь, містився у західній чи північно-західній частині. Чотири будівлі двору мають єдину орієнтацію, зведені в однаковій техніці й функціонували практично одночасно. П'ята, також зрубна, дещо випадає із загального плану. Вона пов'язується із найбільш раннім будівельним горизонтом і, можливо, належить до початкового етапу формування садиби [7, 49–50].

У 1973 р. археологічні роботи розгорнулися у напрямку північно-східної стіни котловану, де наприкінці 1972 р. виявлено зрубну споруду, точніше, її південний кут. Вдалося розкопати лише південно-східну частину будівлі, північно-західна заходила у стіну котловану. Крім цього, було досліджено ще три господарських споруди. Межі садиби простежити не вдалося. Можна припустити, що її південно-західну межу фіксує паркан будівлі, розкопаної тут у 1972 р., а також залишки паркана, виявленого на рівні одного з верхніх будівельних горизонтів. Садиба витягнута з північного заходу на південний схід щонайменше на 15 м. За керамічним матеріалом

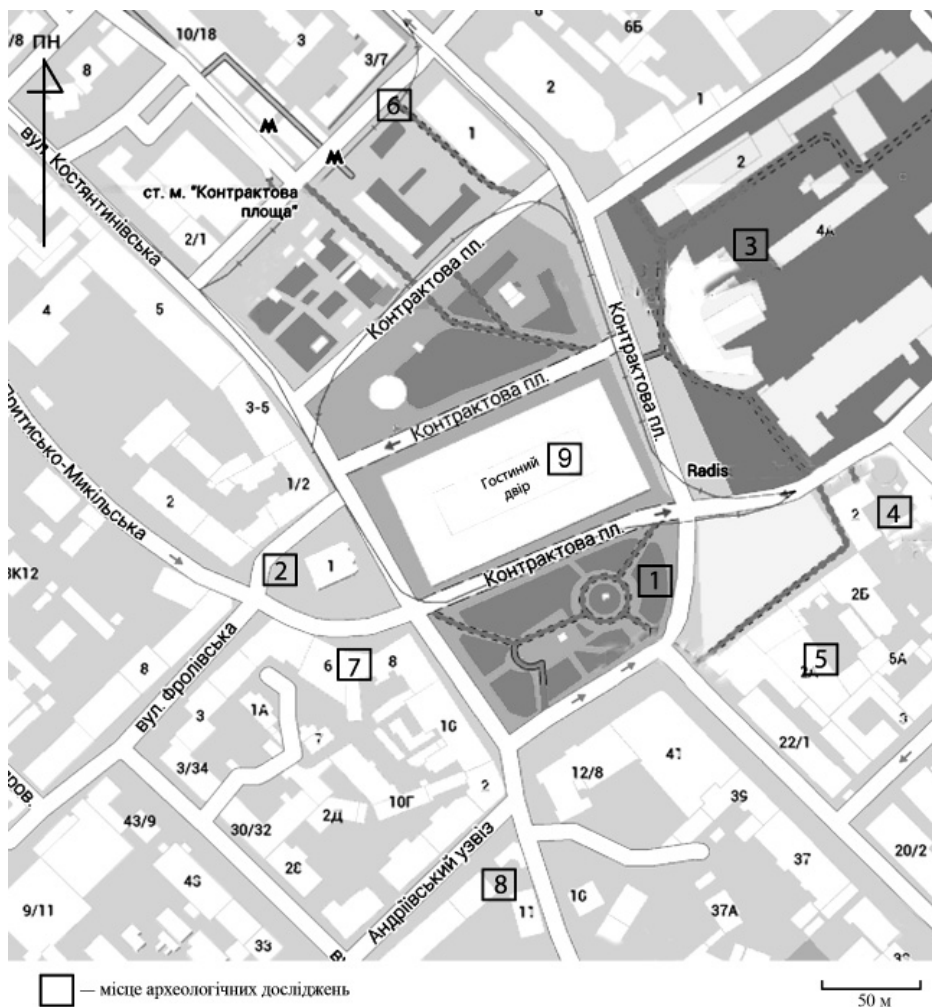

Рис. 1.

та стратиграфічними спостереженнями об'єкти датуються XI–XII ст. [24, 19–22].

Розкопки Червоної (Контрактової) площі 1973 р. виявили цінні матеріали, які переконливо довели, що в цьому районі стародавнього Подолу і в XI–XII ст. зберігався зрубний тип будівель, сформований ще у X ст., а також засвідчили садибний характер забудови. Розміри садиб залишалися незмінними протягом кількох століть [24, 19–46].

2. *Дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі (1976–1980, 1996)*. Від давньоруських часів Успенська церква була головною соборною церквою Києво-Подолу, а також центром громадського життя Подолу. Тут зберігався магістратський архів, торгові ваги та міри, століттями ховали міський патриціат [8, 139–140]. Дослідження цієї споруди були особливо важливими через територіально-топографічну близькість з найдавнішою торговельною площею Київського Подолу. Під час розкопок були вивчені архітектурні особливості храму, відкриті поховання церковного некрополя XII–XVIII ст., зібраний цінний археологічний матеріал [11, 21–26; 13].

Комплексні дослідження засвідчили, що Пирогоща належала до типу шестистовпних, триапсидних хрещатобанних храмів. Давні стіни, які збереглися на висоту до двох метрів, були викладені з плінфи в новій техніці рядового мурування. Підлоги, пороги та одвірки виготовлені з шиферних плит. Церкву неодноразово реставрували та перебудовували. У пізньосередньовічні часи Пирогоща слугувала престижним місцем для поховання киево-подільської аристократії. Весь її внутрішній простір майже цілком заповнений склепами XVII–XIX ст.

3. *Контрактова площа, 4 (1987)*. Керівництво військово-політичного морського училища вирішило звести прибудову до напівкруглої споруди XIX ст., безпосередньо перед фундаментами розібраного в 1930-ті роки Богоявленського собору Братського монастиря. Котлован було вирито без археологічних досліджень, при цьому знищилися не тільки культурні шари XIV–XIX ст., але й численні могили, частина з яких належала визначним персонам XVII–XIX ст.

Археологічні дослідження дозволили реконструювати картину періодичності та інтенсивності життя мешканців цього району Подолу. Скоріше за все, перед початком XI ст. в експлуатації цієї території була перерва, за час якої під впливом гідро- чи геофізичних чинників відклалися потужні стерильні (в археологічному значенні) алювіальні піщані наноси. Під цим піщаним шаром залягали культурні горизонти більш ранніх часів. Знайдений археологічний матеріал свідчить про існування на вказаній території скловиробництва в XI ст. та бронзоліварень

у XII ст. Потім настала тимчасова перерва у життєдіяльності, яку гіпотетично можна пов'язати з монгольським нашествям. Вже на XIV ст. тут з'являються дві споруди, що свідчить про подальшу експлуатацію цієї території. У пізньосередньовічний час на ділянці виникає могильник Братського монастиря, який функціонував до XIX ст. У XIX ст. остаточно формується сучасний комплекс споруд, під час будівництва якого були значно пошкоджені ранні культурні шари [12].

4. *Вул. Братська, 17–19 (1992–1993, 2010)*. Під час досліджень за цією адресою отримано типову для культурних нашарувань Подолу стратиграфію: до глибини 0,6–0,8 м залягали шари XIX–XX ст., нашарування XVII–XVIII ст. простежувалися до глибини 1,5–1,7 м. Частина території досліджуваної площі у XVIII — на початку XX ст. належала грецькому Свято-Катерининському монастирю, а решта ділянки функціонувала як класична подільська садиба, що засвідчується і документами з міського архіву. Пізньосередньовічний шар підстилався алювіальним піском. Культурні шари XV–XVI ст. були виявлені у вигляді тонких фрагментарних лінз на рівні підшви шару. Із позначок 1,5–2,0 м фіксувалися горизонти культурного шару XII–XIII ст., що чергувалися з прошарками делювіально-алювіального піску. Досліджено три давньоруські горизонти до позначки 5,0 м [16].

5. *Контрактова площа, 2 (1996)*. У дворі, біля зруйнованої Катерининської церкви, проводилися археологічні дослідження. У результаті робіт досліджено монастирський могильник XVIII ст. (22 поховання в трунах і одне захоронення у склепі). Рівень виявлення могильних ям починався близько 2,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи з наявності дитячих поховань, цвинтар належав не тільки монастирю, але й грецькій общині взагалі. Також було простежено культурні шари XII ст., до якого належало дві споруди господарського призначення та споруда, матеріал із заповнення якої вказує на ремісничий характер діяльності господаря [14].

6. *Контрактова площа (1997)*. Дослідження проводилися в безпосередній близькості до Контрактового дому, біля його західного кута.

Аналіз стратиграфії на цій ділянці виявив типові для Подолу риси масової міської забудови — стабільність розміщення споруд, парканів та інших планувальних структур у XI–XII ст. та їх відновлення на тому ж місці. У XVII–XVIII ст. тут довгий час існувала дерев'яна мостова, а потім, до будівництва Контрактового дому, була споруджена дерев'яна споруда, пов'язана, скоріше за все, з Контрактовими ярмарками [14].

7. *Контрактова площа, 7 (1998)*. Досліджені верхні горизонти антропогенного шару, формування якого проходило у XVIII–XX ст. Зафіксовані

підвал будинку XIX ст. та система господарських споруд кінця XVIII — початку XIX ст., які входили до складу цілісного архітектурного ансамблю, що проіснував до пожежі 1811 р. [15].

8. *Вул. Андріївський узвіз, 1 (2001)*. Розкоп розташовувався у північній частині кварталу, в районі перетину Андріївського узвозу і вул. Покровської, на другій дніпровській терасі, на північ від схилу Старокиївської гори, перевищуючи центральну частину Подолу за абсолютними позначками на 6,5–7,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Були досліджені особливості стратиграфічної ситуації на ділянці, в тому числі зафіксовані культурні нашарування XI–XX ст. Цікавим було дослідження групового поховання середини — другої половини XVII ст. [19, 184].

9. *Гостиний двір (2013)*. Невелика площа розкопу (*рис. 1, I*) дозволила зафіксувати ряд господарських об'єктів, заповнення яких свідчить про виробничу діяльність господарів, скоріше за все, металургів. Наявність останньої ставить під сумнів те, що саме на цьому місці розміщувалося Торговище в давньоруський час.

Можна припустити, що на розкопі (*рис. 1, III*) виявлені частини двох садиб XII–XIII ст. Відкрита частина «північно-західної» садиби складалася з одного об'єкта (господарської споруди?) та низки господарських і стовпових ям. Садиби були обмежені парканами, орієнтованими за віссю північний схід — південний захід. Незабудовану «смугу» між парканами можна розглядати як фрагмент провулка між двома садибами, відокремленими рівчачками (*рис. 1, II–III*). Відстань між ними складає 2,5 м. Слід зазначити, що проїжджа частина не мала традиційних ознак дороги (відсутні колії, не простежується більш потужна щільність проїжджої частини). До категорії вулиць ця територія може бути зарахована в основному через планувальну ситуацію у цьому районі міста. Зафіксовані на розкопі (*рис. 1, III*) паркани можуть свідчити про наявність садиб, тобто маркувати східну межу давньоруського Торговища, проте проблема локалізації останнього вимагає додаткових археологічних досліджень у цьому районі.

Шарів, що чітко датуються післямонгольським часом, на дослідженій ділянці не зафіксовано. Цей період репрезентований лише окремими фрагментами кераміки XIII–XV ст., яка трапляється переважно у верхньому шарі розкопу (*рис. 1, I*). Можна припускати, що в зазначений період досліджена ділянка не входила до житлової зони міста. Про це свідчить потужний гумусований шар, насичений органікою, який практично не ніс у собі матеріалу. Вказана територія могла входити до торгового комплексу площі.

Досліджені об'єкти княжої доби дозволяють виявити забудову, що обмежує Торговище зі сходу. Наявність парканів деякою мірою може

свідчити про можливу садибну забудову в районі цієї ділянки, тобто маркувати східну межу торгової площі. Фіксація металургійного шлаку засвідчує функціонування виробничого комплексу на міській садибі XII–XIII ст., яка межувала з Торговищем зі східного боку. Не виключено, що саме згаданий провулок виходив до торговельної площі. На основі аналізу всіх наявних на сьогодні об'єктів того часу, за умов припущення, що церква Пирогощі розташовувалася у центрі Торговища або близько до нього, ми репрезентуємо загальну реконструкцію давньоруського Торговища, площа якого могла складати близько 1,5–1,7 га, що є найбільшою з відомих вічових площ Київської Русі [2]. Ці розміри цілком узгоджуються з розрахунками В. Яніна, за яким вічова площа у Давньому Новгороді мала розміри 1200–1500 кв. м [26, 80].

На підставі наведених вище даних репрезентуємо гіпотетичний вигляд давньоруської торгової площі (*рис. 2*). Представлену реконструкцію не заперечують і результати археологічних обстежень 1970-х років. Проте цілком очевидно, що остаточна локалізація давнього київського ринку вимагає додаткових археологічних досліджень сучасної Контрактової площі.

З головною площею Подолу ситуація прозора, а можлива стовідсоткова фіксація її території та кордонів дасть відповідь на всі запитання фахівців з історичної топографії давньоруського Києва. Проте не вся територія Подолу має такий рівень археологічного вивчення, як район Контрактової площі, а отже, залишається відкритим питання щодо інших площ.

При реконструкції розміщення площі як об'єкта планувальної структури, на наш погляд, необхідно враховувати такі критерії і дотримуватися певної методики.

1. Відсутність на території жител та елементів масової забудови, які можуть вказувати на її житлово-господарський характер. (Можлива наявність легких конструкцій.)

2. Відсутність комплексів, пов'язаних з вогне-небезпечним виробництвом, хоча не виключена наявність майстерень, що не вимагають спеціальних умов (з обробки кістки, бурштину тощо).

3. Наявність з різних боків під'їзних шляхів як магістральних, так і локального значення.

4. Менша порівняно з іншими районами потужність культурного шару.

5. Вивчення межі площі за джерелами (актовими, картографічними) XVI — початку XIX ст.

6. Аналогії-порівняння площ торговищ різних центрів, якщо така інформація є наявною.

7. Скупчення знахідок, пов'язаних із торгівлею (монети, печатки, пломби, важелі, ваги та ін.).

Якщо для головної площі Подолу ми посилаємося на літописні дані, письмові джерела пізнього середньовіччя та свідчення археології,

Рис. 2.

то для реконструкції розміщення інших площ можемо розраховувати тільки на аналіз картографічних джерел, включаючи електронну археологічну карту.

Основним принципом виділення таких елементів планувальної структури, як площі є теза про незмінність вуличної мережі княжої доби до пожежі 1811 р. Виходячи з цього, пропонуємо ймовірні місця розміщення площ, на яких могли бути ринки (рис. 3).

1. У межах сучасного кварталу, що локалізується вулицями Спаською, Межигірською, Хорива, Волоською. На користь цієї гіпотези свідчить провулок Хорива, який, на нашу думку, залишив «допожежне» розміщення, фіксація давньоруських вулиць на розкопах вул. Хорива, 27 та 25. Їхні напрямки збігаються приблизно в одному місці — вільному від забудови просторі, що виділений на карті А. Меленського 1803 р. До цього припущення можемо додати і наявність церкви Воскресіння Господня, яка розташована у сучасному провулку Хорива, 4 (рис. 3, II).

2. На ділянці сучасних вулиць Верхній та Нижній Вал, обмежених вулицями Волоською та

Почайнинською. На користь цього припущення свідчить розміщення вулиць княжої доби на розкопах вул. Почайнинської, 27/44 та Нижній Вал, 41, траси яких збігаються на визначеному вище місці. Можливо, саме тут стояла Введенська церква, яка могла бути збудована на місці капища Волоса (Велеса) (рис. 3, III).

3. У районі сучасного Житнього ринку. На цю площу могла виходити вулиця, що була продовженням дороги на Вишгород. Фрагмент цієї вулиці зафіксований на розкопі за адресою вул. Щекавицька, 7/10. Розкопки на вул. Верхній Вал 2006 та 2010 рр. виявили велику за розміром ділянку з шаром XIII ст., але з відсутністю на ній елементів масової забудови. Саме ця ділянка могла бути потенційним місцем для площі (ринку) (рис. 3, IV).

4. У районі сучасної Поштової площі. Здається логічним розташування торгових площ безпосередньо у межах порту, гавані та інших прибережних територій. На користь цієї версії свідчать залишки храму, знайдені під час археологічних досліджень на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а (рис. 3, V).

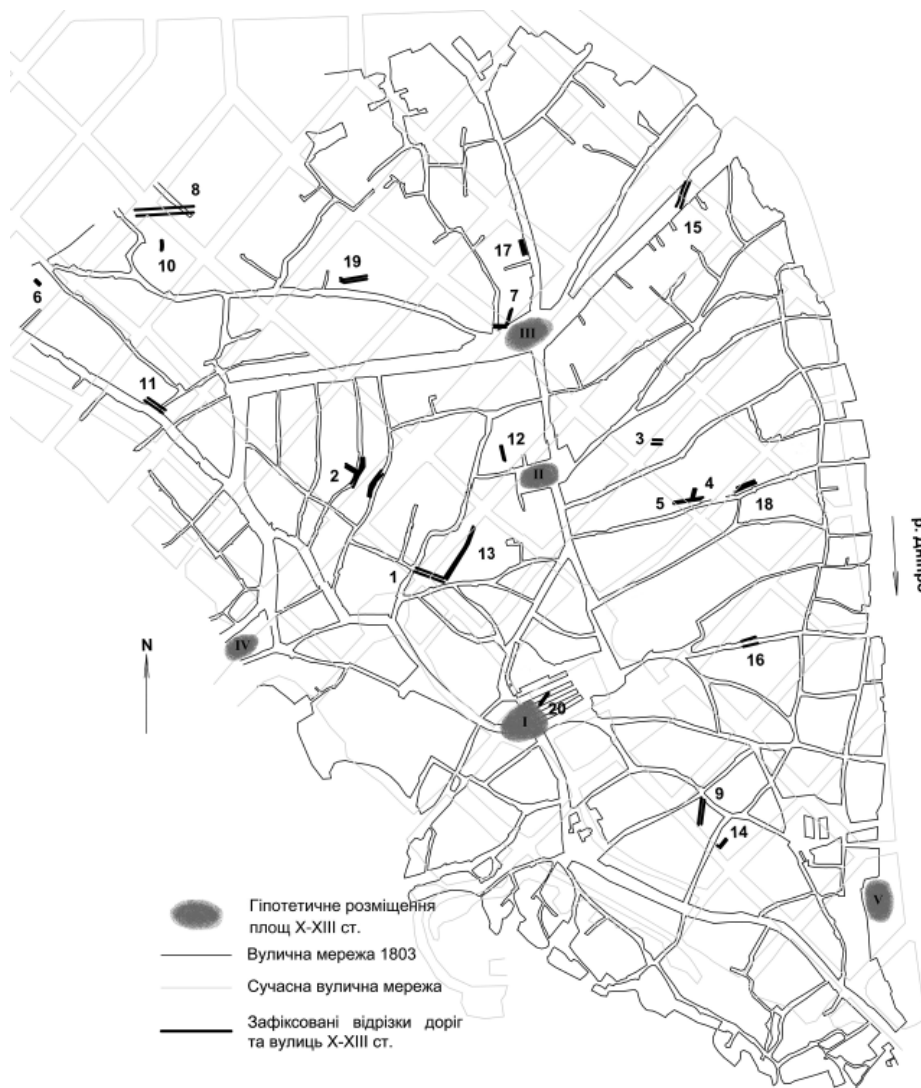

Рис. 3.

ДЖЕРЕЛА

1. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева / Ю. С. Асеев. — К. : Будівельник, 1982. — 160 с.
2. Археологічні дослідження київського Гостиного двору / [М. С. Сергеева, В. Г. Івакін, С. П. Тараненко та ін.]. — К., 2014. — 100 с.
3. Берлинський М. Історія міста Києва / М. Берлинский ; за ред. М. Браичевського. — К. : Наукова думка, 1991. — 320 с.
4. Білоштан А. П. Площа / А. П. Білоштан // Словник української мови : академічний тлумачний словник: в 11 т. / гол ред. І. Білодід. — М. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. : П–Поїти / ред. Лагутіна А. В., Ленець К. В. — М., 1975. — С. 593–594.
5. Богусевич В. А. Про феодальні двори Києва XI–XIII ст. / В. А. Богусевич // Археологія. — 1957. — Т. 11. — С. 14–20.
6. Груневег М. Славнозвісне місто Київ / М. Груневег // Всесвіт. — 1981. — № 5. — С. 206–211.
7. Гупало К. М. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К. М. Гупало, П. П. Толочко // Стародавній Київ. — 1975. — С. 5–27.
8. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. / Г. Ю. Івакін. — К., 1996. — 272 с.
9. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 2-е изд. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Т. 2. — 648 с.
10. Килиевич С. Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII століть / С. Р. Килиевич. — К. : Наукова думка, 1982. — 176 с.

11. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Науковий архів ІА НАНУ). — Спр. 1977/9«б».
12. Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1987/26.
13. Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1996/1.
14. Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1997/125.
15. Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1998/130.
16. Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 2011.
17. Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ / М. А. Сагайдак. — К. : Наукова думка, 1991. — 164 с.
18. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. — СПб. : Тип. императорской академии наук, 1895. — Т. 2. — 970 с.
19. Тараненко С. П. Поодинокі поховання на садибах Подолу Києва XVII—XIX ст. / С. П. Тараненко // *Funeralia Lednickie*. — Poznan, 2012. — Spotkanie 14. — S. 179–188.
20. Тихонович О. М. Древній Київ-град / О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко // *Архітектурні пам'ятки*. — К., 1950. — С. 7–17.
21. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. — К. : Наукова думка, 1982. — 327 с.
22. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. — К. : Наукова думка, 1970. — 219 с.
23. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. — К. : Наукова думка, 1980. — 224 с.
24. Толочко П. П. Розкопки Києвоподолу X–XIII ст. / П. П. Толочко, К. М. Гупало, В. О. Харламов // *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. — К., 1976. — С. 19–46.
25. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена / В. В. Хвойка. — К. : ІА НАНУ, 2008. — 160 с.
26. Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории / В. Л. Янин — М., 2004. — 416 с.
27. Kronika Thietmara tłumaczenie (z tekstub łacinskiego), wstep i przypisy Marian Zygmunt Jedlicki / poslowie K. Ozog. — Krakow, 2005. — 440 s.
28. Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sjp.pwn.pl/>
29. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon — notae Germano sermone scripta Latino [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/text.html>.

Сергей Тараненко

ПЛОЩАДИ ПОДОЛА В КИЕВЕ В ЭПОХУ КНЯЖЕСКОЙ РУСИ

В статье рассмотрена проблема размещения площадей в планировочной структуре Подола Киева времен княжеской Руси. В ходе исследования, опираясь на письменные, картографические и археологические источники как основные, предложено место локализации главной площади — Торжища. Кроме того, выдвинуто гипотезы о размещении других площадей Подола.

Ключевые слова: Киевский Подол, княжеская Русь, площадь.

Sergej Taranenko

KYIV'S SQUARES IN PODIL IN PRINCELY RUS

The article discusses the location of squares in the structure of Kyiv Podil in the ancient princely Rus period. It analyses the written records, maps and archaeological data (the most important source of information) resulted in identification of the location of Torzhyshe that was the main square in Podil. Hypotheses regarding the location of other squares are proposed as well.

Key words: Kyiv Podil, princely Rus, square.

Всеволод Івакін

СУЧАСНА ТАФОЛОГІЯ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ

Стаття присвячена питанням вивчення тафології — розділу некрології, який досліджує сферу діяльності людини, пов'язану із захороненням померлих членів соціуму. Автор аналізує її застосування у сучасній історичній та археологічній науках.

Ключові слова: тафологія, поховальні традиції, обряд, смерть, світогляд.

Питання, що стосуються проблематики сприйняття смерті давньою людиною, еволюції поховальних традицій та обрядовості, були завжди нагальними як на світанку людства, так і сьогодні. Проблеми тафології — розділу некрології, що досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, є актуальними у сучасній науці.

Сам термін «тафологія» (від грец. τάφος — поховання та λόγος — знання) був запропонований Ю. Смирновим для визначення сукупності традиційних знань людства, що стосуються різних форм та способів поводження з тілом померлого [19, 230]. Дослідник, вивчаючи проблеми поховальної обрядовості, повинен, насамперед, розібратися у її структурі, мати можливість оперувати чіткою понятійно-термінологічною системою, правильно дібрати відповідні методики для адекватної реконструкції окремо взятої поховальної практики. На жаль, у вітчизняній науці досі не визначена чітка тафологічна структура, спроби уніфікації понятійного апарату були спорадичними і не призвели до утворення єдиного системного вузькоспеціалізованого словника наукових дефініцій.

Пропонована робота є спробою визначити відповідну структуру «науки про поховання» та розібратися з термінами, які можуть використовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Про позитивні наслідки студій цього спрямування зайве згадувати, оскільки, на нашу думку, вони якнайменше сприятимуть уникненню плутанини у назвах та поняттях, активно вживаних при дослідженні поховальної обрядовості. Подальший розвиток термінологічного апарату дозволить поглибити науково-методичні аспекти вивчення поховального обряду як унікального процесу.

Ми свідомо детально не зупиняємося на огляді історіографії проблеми, оскільки це є темою окремого дослідження.

У 70–90-ті роки минулого століття теоретичні основи вивчення поховальної обрядовості стали об'єктом особливо пильної уваги спочатку радянських, а згодом, після розпаду СРСР, російських

та українських дослідників. Цю активність можна пов'язати з проникненням на радянські терени ідей Нової, або Процесуальної археології (від англ. New archaeology, Processual archaeology), представлених у роботах її лідерів Л. Бінфорда, Д. Кларка, К. Ренфру та ін.

Основні питання, пов'язані з теорією тафології та створенням відповідного термінологічного апарату, широко проаналізовані в роботах таких відомих фахівців, як В. Альокшин, В. Генінг, А. Добролюбський, І. Кизласов, Г. Лебедев, В. Мельник, В. Назаренко, В. Ольховський, Ю. Смирнов, С. Токарев та ін. [1; 2; 5; 8; 9; 11; 13; 16; 17; 18–21; 22–25]. За структурно-термінологічну основу дослідження нами вибрано уніфіковану систему термінів і понять Ю. Смирнова у комплексному поєднанні з творчими доробками інших вищезгаданих дослідників. Склад базових термінів має попередній характер і розрахований на майбутні доповнення та вдосконалення.

Щодо інформативної (пізнавальної) можливості тафології у археологічній та суто історичній галузях можна сказати наступне.

Інтерес істориків і археологів до поховального обряду пояснюється тим, що традиційно — це один із основних видів археологічних джерел, спираючись на які можна реконструювати духовну і матеріальну культуру, світогляд, соціальний устрій та етнічну приналежність — основний спектр питань, пов'язаних з історією досліджуваного суспільства. Починаючи з 1970-х років, поховальні пам'ятки аналізуються не тільки традиційними, але й природничими та математичними методами. Сучасна процедура дослідження такого специфічного джерела, як поховальний комплекс вимагає максимальної попередньої реконструкції поховального обряду. Тільки після цього поховання можна використовувати як джерело для вилучення певної наукової інформації.

В. Альокшин виділяє шість інформаційних блоків, кожен з яких висвітлює певний бік життя стародавніх спільнот.

1. *Світогляд* стародавнього соціуму. Відображення уявлень людей про шляхи та способи переходу померлих до потойбічного життя в країні

мертвих. Вивчення поховальних обрядів у часі та просторі може виявити еволюцію цього світогляду відповідно до різних історичних епох, визначити ставлення давніх людей до смерті й померлих зокрема.

2. *Культурогенез*. Можливість простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами. При заміні однієї археологічної культури іншою можлива цілковита або часткова зміна поховального обряду. Цілковита заміна свідчить про всеосяжне зникнення носіїв конкретної археологічної культури (міграція, військова катастрофа, епідемія). Часткова, тобто кардинальна зміна більшості елементів, складників старого поховального обряду і трансформація його в новий, засвідчує проникнення в середовище конкретної археологічної культури носіїв прирешлої археологічної культури.

Схожі зміни часто призводять до формування третьої археологічної культури, яка відрізняється від двох перших: можуть змінитися тип поховання, ритуальні дії, склад наборів поховального інвентарю, конструкція поховальної споруди. Співвідношення збережених колишніх традиційних рис у новому стандартному поховальному обряді та елементів, що постали завдяки зовнішньому впливу, має відповісти на запитання про те, який культурний компонент (місцевий або прирешлий) став провідним при формуванні нової археологічної культури.

3. *Статеві-вікові групи*. За свідченнями етнографії, у поховальних обрядах відображені статеві відмінності померлих. Реконструкція статево-вікових показників тільки антропологічними методами часто ускладнюється поганою збереженістю кісткового матеріалу, тому слід враховувати закономірності розподілу інвентарю в могилах, який корелюють зі статтю та віком померлого. Окремо розглядаються три основні групи поховань: чоловіків, жінок і дітей. Ці групи іноді можна розбити на статеві підгрупи з характерним або стандартним поховальним обрядом (ритуали, форма поховальної споруди, набір інвентарю).

4. *Соціально-економічний статус*. Характеризує ступінь соціального розшарування давніх суспільств, відображений у поховальних обрядах. Найважливішою ознакою соціального розшарування стародавнього суспільства служить наявність певних груп поховань, які характеризуються поховальними спорудами, наборами інвентарю, нерівноцінними у майновому відношенні.

5. *Еволюція форми сім'ї* у первісних суспільствах. Еволюція в часі послідовності підхоронень або одночасність поховань для подвійних, потрійних і колективних поховань дає можливість простежити основні тенденції розвитку форм сім'ї у первісну епоху. Також важливим є

аналіз поховань «чужинців» на могильнику цього суспільства.

6. *Палеоантропологічний і палеопатологічний* блоки містять інформацію про демографічні аспекти життя стародавніх людей: підсумування показників щодо тривалості життя, причини смерті, хвороби, зміни антропометричних даних давніх людей. Причина та обставини смерті були значущими у давнину, вони часто-густо зумовлювали характер поховального обряду [1, 3–8].

Одержані під час вивчення згаданих блоків результати використовуються для реконструкції релігійно-міфологічних поглядів та соціальної структури досліджуваного суспільства, а також відтворення етнічних, культурних, демографічних та інших особливостей творців певних груп поховальних пам'яток. Найбільший ефект при аналізі та реконструкції поховального обряду дає комплексний міждисциплінарний підхід — поєднання напрацювань археології, етнографії, письмових джерел, фізичної антропології тощо [4, 76–77].

Серед базових понять (дефініцій) тафології слід виділити наступні.

Смерть для давньої людини — це завжди перехід до нових форм існування. Виникнення культу мертвих сформувало особливий інтелектуальний рівень розвитку суспільства, дозволивши первісній людині створити одну з перших космологічних моделей: модель Того Світу — Потойбічного Царства. Світ мертвих іноді малювався людині абсолютно подібним до світу живих. Часом Потойбічний Світ усвідомлювався як «дзеркальне» відображення світу земного, з відповідною перестановкою місць і значень (зокрема, призначень предметів) основних явищ та об'єктів реального світу. Картини загробного світу, досить строкаті й численні, створюються залежно від переважання у суспільстві тієї чи іншої релігійної, морально-етичної та/або соціальної концепції, у цілому (як і похоронні обряди) підкоряючись одній глобальній ідеї: смерть — це перехід до інших форм існування (а поховання ~ забезпечення (здійснення) цього переходу).

У людському житті та історії проблеми смерті настільки тісно переплетені з проблемами життя, що без розуміння ставлення будь-якого суспільства до цих «основних питань» буття, які проявляються на величезному відрізку часу лише в матеріальних залишках некрологічної діяльності, неможливо правильно зрозуміти історію людства.

Система поглядів на смерть є невід'ємною частиною людського світогляду. *Світогляд* — сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також її життєвих позицій, програми поведінки та дій. Це — необхідний складник людської свідомості, який є не просто одним із його елементів з-поміж багатьох інших,

а їх складна взаємодія. Різноманітні «блоки» знань, переконань, думок, почуттів, настроїв, прагнень, надій, з'єднуючись у світогляді, утворюють більш-менш цілісне розуміння людьми світу та самих себе. Він узагальнює пізнавальну, ціннісну та поведінкову сфери у їхньому взаємозв'язку.

Основною особливістю світогляду є те, що він завжди стосується індивіда, соціальної групи, епохи, представленої конкретними особами. Не існує безособового, анонімного світогляду. Адже в центрі будь-якого світогляду перебуває певний суб'єкт зі своїми знаннями, цінностями, ідеалами, почуттями, цілями, тобто усім тим, що має сенс для конкретної людини. Своїм корінням він сягає почасти в генетичну спадковість, почасти формується під впливом навколишнього середовища: спілкування з батьками, однолітками, на нього впливають кліматичні, етнічні та інші фактори [14, 20–23].

Однак на практиці переконання, норми життя, ідеали формуються в досвіді, свідомості конкретних людей. А це означає, що, крім типових поглядів, які визначають життя всього суспільства, світогляд кожної епохи існує, діє в безлічі групових та індивідуальних варіантів. І все ж у всьому його різноманітті простежується досить стійкий набір основних «складників». Одним із них є система звичаїв і обрядів, у тому числі й поховальних, що належать до перехідних етапів людського життя (*rite de passage*).

Світогляд людини здебільшого формується завдяки традиційним системам поглядів суспільства, до якого вона належить.

На сьогодні можна виділити *три основні системи поглядів про помертне існування*.

1. Продовження тілесного—духовного існування як в потойбічному, так і в цьому світі (живий мрець). При такому існуванні всі необхідні умови відтворюються залежно від земного соціально-майнового статусу (піраміди, монументальні гробниці, жертви).

2. Перехід до безтілесної форми існування (дух, душа, привид). Вмирання тіла не порушує безперервного плину життя душі. Коса смерті проходить між душею і тілом, відокремлюючи померле тіло від безсмертної душі людини. Основні риси характеру особистості не змінюються, вона переходить у потойбічний світ такою, якою була на момент смерті тіла, і продовжує своє існування, розпочате на землі.

3. Цілковите припинення і тілесного і духовного існування. Атеїстична свідомість (різновид природничого мислення) буде іншу потрібну модель: буття—смерть—небуття. Зокрема, Ф. Енгельс стверджував, «что отрицание жизни по существу содержится в самой жизни, так что жизнь всегда мыслится в соотношении со своим необходимым результатом, заключающимся в ней постоянно в зародыше, — смертью».

Диалектическое понимание жизни именно к этому и сводится. Но кто однажды понял это, для того покончены всякие разговоры о бессмертии души. Смерть есть либо разложение органического тела, ничего не оставляющего после себя, кроме химических составных частей, образовывавших его субстанцию, либо умершее тело оставляет после себя некий жизненный принцип, нечто более или менее тождественное с душой, принцип, который переживает *все* живые организмы, а не только человека. Таким образом, здесь достаточно простого уяснения себе, при помощи диалектики, природы жизни и смерти, чтобы устранить древнее суеверие. Жить — значит умирать, *Generatio aequivoca*» [10, 610–611].

Світоглядні системи відображуються в традиціях, у тому числі й поховальних.

Поняття «традиція» походить від латин. дієслова *tradere* — «передавати». Спочатку воно вживалося у своєму прямому значенні, позначаючи матеріальну дію. Так, стародавні римляни застосовували його тоді, коли йшлося про необхідність вручити комусь якийсь предмет. Але ж передати можна не лише щось матеріальне. Це, наприклад, може бути ремесло чи майстерність. Така дія у фігуральному сенсі також є *traditio*. Таким чином межі семантичного спектру поняття «традиція» жорстко вказують на основну якісну відмінність усього того, що можна підвести під це слово. Отже, традиція — це, перш за все, те, що не створене індивідом чи не є продуктом його власної творчої уяви (те, що йому не належить, щось передане кимось ззовні, звичай). Це безліч уявлень, обрядів, звичок і навичок практичної та громадської діяльності, що передаються з покоління у покоління, які є одним із регуляторів суспільних відносин. Сама по собі традиція незмінна. Вона символізує стабільність, позбавляє від необхідності осмислювати ситуацію і приймати рішення. Складовими частинами традиції є звичай та обряди. *Звичай* — це успадкований стереотипний спосіб поведінки, що відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичним для її членів [3, 266].

Обряд (ритуал) — це сукупність умовних, традиційних дій, позбавлених безпосередньої практичної доцільності, що слугували символом певних соціальних відносин або формою їх наочного прояву і закріплення [25, 231].

Звичай являє собою практичні, утилітарні дії, обряд — дії умовні, символічні. На практиці обрядові та звичайні дії тісно переплітаються, їх співвідношення досить складно визначити. В. Мельник виділяє три види такого симбіозу: 1) практичні, раціональні дії, яким надавався символічний характер; 2) практичні дії, вчинені в ірраціональній спосіб, не прийнятний для повсякденності; 3) дії, що втратили первісне практичне призначення і стали символічними [12, 94].

Для останнього виду дій С. Токарєв запропонував назву обрядового звичаю [23, 28–30].

У сімейно-побутовій діяльності виділяються *дві групи звичаїв*: 1) звичаї повсякденного життя, форми задоволення щоденно повторюваних життєво необхідних потреб; 2) звичаї, відтворювані через відносно великий проміжок часу [11, 75].

Поховальні звичаї належать до другої групи. *Поховальні звичаї* — це стереотипні практичні дії, здійснювані членами того чи іншого колективу щодо померлого від моменту його смерті до часу поховання та створення поховальної пам'ятки. Форма здійснення поховальних етапів (підготовка поховання, транспортування померлого, власне поховання) закріплюється звичаєм. Обряд доповнює звичай і надає особливого значення низці деталей поховального процесу. Це і створює симбіоз обрядового звичаю. Разом з тим поховальний обряд проявляється і в незалежному вигляді, коли символічні дії передують діям, встановленим звичаєм, супроводжують або зумовлюють їх.

Якщо метою поховального звичаю є задоволення побутових, санітарних потреб (захоронення тіла померлого), то метою поховального обряду є задоволення духовних потреб (сприяння переходу душі покійного на той світ) [12, 95].

Існує і ще одна важлива закономірність, що стосується безпосередньо поховальних обрядів. На думку Ю. Смирнова, обряд поховання завжди проходить три стадії.

1. Період становлення якогось стереотипу (нестійкість, невизначеність у складі та структурі елементів, складників поховального комплексу, тобто в обряді спостерігається маса відхилень від прийнятої норми).

2. Період найбільш жорсткого втілення (уніфікації) стереотипу (відносно стійка одноманітність елементів поховального комплексу).

3. Період розмивання, розхитування стереотипу (знову — невизначеність складу та нестійкість елементів поховального комплексу).

Остання закономірність добре простежується на рівні офіційної ідеології соціуму. Проте в народній культурі завжди спостерігаються відхилення від норми, навіть у періоди найбільш жорсткого втілення стереотипу того чи іншого обряду [19, 81].

Отже, можемо стверджувати, що хоч цілі поховального звичаю і обряду розходяться, однак результат у них спільний — поховання померлого члена людського соціуму.

Відповідно до характеру та обставин потрапляння решток померлого до літосфери поховання людини поділяється на два види.

Ненавмисне поховання — природне відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери. Основні закономірності процесів природного, або ненавмисного, поховання

були сформульовані в кінці 1930-х років І. Єфремовим, засновником особливого напрямку в палеонтології — тафономії. Згідно з останньою процес ненавмисного поховання слід розглядати як перехід органічних залишків із біосфери в літосферу. Отже, об'єктом вивчення тафономії є природні поховання. Це в основному залишки флори і фауни, а до появи систематичних слідів поховальної практики в антропосфері — й людські рештки [6, 48–54].

Навмисне поховання — відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери в результаті діяльності людини (поховального обряду).

Поховання обох видів відбувається після настання біологічної смерті — фізіологічної (природної) або патологічної (насилницької).

При формуванні навмисного поховання активно задіяні фізичні та фізіологічні закони (І. Ньютона та П. Ністена) [21, 12].

Об'єкт наших досліджень становлять виключно навмисні поховання. Перші (археологічно зафіксовані) навмисні поховання померлих людей — інгумаційні — були зафіксовані на території Старого Світу в період мустьє (100–90 тис. років тому). Істотами, які вперше почали практикували поховання своїх загиблих родичів, були *Homo sapiens neanderthalensis* і *Homo sapiens sapiens*.

В. Нікольський вважав появу навмисних поховань результатом введення табу на канібалізм усередині стада. До того часу померлі родичі споживалися як їжа, що мотивувалося почасти прагматичними міркуваннями (розв'язання проблеми голоду), а почасти сакральними причинами (спадкування чеснот члена громади, котрого з'їли) [15].

Ключ до розуміння витоків виникнення мустьєрських поховань сучасні дослідники вбачають у некомплектних розчленованих похованнях цього періоду, що є свідченнями посмертних маніпуляцій з трупами (розчленування). Така практика поводження з мертвими тілами пояснюється сучасними дослідниками як результат ритуалів продукуючих обрядів. Згідно з останніми, смерть і руйнування є засобами для відновлення нового життя. Схожі ритуали зафіксовані етнографами у примітивних народів Півночі. Їхній зміст полягає у відродженні вбитого звіра після поїдання його м'яса через поховання кісток скелета в окремих місцях. Продукуючі обряди мали поновити порушену мисливцями рівновагу в природі, відроджуючи душі вбитих тварин [7, 136–154].

Високий рівень смертності в епоху мустьє змушував групи мисливців вдаватися до магічних захисних заходів — обрядів, чия чудодійна сила забезпечувала б зв'язок з померлими, тобто зберігала б рівновагу в стародавньому соціумі. Таким чином магія ранніх форм поховальної обрядовості сприяла підтримці стабільності всередині

мисливських колективів. Саме таке смислове навантаження вбачає у похованні неповних трупів у епоху муст'є В. Алюкшин. На його думку, витоки цих поховальних обрядів ведуть у домуст'єрську епоху і сходять до обрядів продукування (родючості та розмноження) [1, 162–164].

Вся подальша історія поховального обряду загалом не підтверджує еволюціоністську теорію про лінійність розвитку обрядовості. Тобто результати антропологічних досліджень не довели твердження щодо постійної еволюції

ритуалу у бік більш складних процесуальних форм [19, 13].

Підсумовуючи зазначимо, що розглядаємо цю статтю переважно як заклик спеціалістів різних напрямів до відповідної наукової дискусії. Метою обговорення має стати визначення стабільної тафологічної структури та створення термінологічного апарату, які можна буде застосовувати у сучасній історичній та археологічній науках під час досліджень, пов'язаних із поховальною обрядовістю.

ДЖЕРЕЛА

1. Алюкшин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В. А. Алюкшин. — Л. : Наука, 1986. — 191 с.
2. Генинг В. Ф. Формализованно-статистические методы в археологии (Анализ погребальных памятников) / [В. Ф. Генинг, Е. П. Бунятян, С. Ж. Пустовалов, Н. А. Рычков]. — К. : Наукова думка, 1990. — 304 с.
3. Гофман А. Б. Обычай / А. Б. Гофман // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. — М. : Советская энциклопедия, 1974. — Т. 18. — С. 266.
4. Гуляев В. И. Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация / В. И. Гуляев // Российская археология. — 1993. — С. 76–77.
5. Добролюбовский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда / А. О. Добролюбовский // Теория и методы археологических исследований. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 54–68.
6. Ефремов И. А. Что такое тафономия? / И. А. Ефремов // Природа. — 1954. — № 3. — С. 48–54.
7. Кабо В. Р. Первоначальные формы религии / В. Р. Кабо // Религии мира. — 1986. — М. : Наука, 1987. — С. 136–154.
8. Кызласов И. Л. Погребальный обряд и уровень развития общества / И. Л. Кызласов // Российская археология. — 1995. — № 2. — С. 99–103.
9. Лебедев Г. С. Погребальный обряд как источник социологической реконструкции (По материалам Скандинавии эпохи викингов) / Г. С. Лебедев // Краткие сообщения института археологии. — 1977. — Вып. 148. — С. 24–30.
10. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — М. : Госполитиздат, 1961. — Т. 20. — С. 339–626.
11. Мельник В. И. Погребальная практика и погребальный обряд / В. И. Мельник // Краткие сообщения института археологии. — 1990. — Вып. 201. — С. 73–77.
12. Мельник В. И. Погребальный обычай и погребальный памятник / В. И. Мельник // Российская археология. — 1993. — № 1. — С. 94–97.
13. Назаренко В. А. Классификация погребальных памятников Южного Приладожья / В. А. Назаренко // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М. : Наука, 1970. — С. 191–201.
14. Некрасова Н. А. Мировоззрение как объект философской рефлексии / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов // Современные наукоемкие технологии. — 2005. — № 6. — С. 20–23.
15. Никольский В. К. Очерк первобытной культуры / В. К. Никольский. — Москва—Петроград : Изд-во Л. Д. Френкеля, 1923. — 232 с.
16. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий / В. С. Ольховский // Советская археология. — 1986. — № 1. — С. 65–76.
17. Ольховский В. С. Погребальная обрядность и социологические реконструкции / В. С. Ольховский // Российская археология. — 1995. — № 2. — С. 85–98.
18. Смирнов Ю. А. Тафология (Попытка системного подхода) / Ю. А. Смирнов // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. — М. : Наука, 1985. — С. 17–23.
19. Смирнов Ю. А. Морфология погребения : опыт создания базовой модели / Ю. А. Смирнов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд. — М. : Наука, 1990. — С. 216–224.
20. Смирнов Ю. А. Муст'єрские погребения Евразии: возникновение погребальной практики и основы тафологии / Ю. А. Смирнов. — М. : Наука, 1991. — 341 с.
21. Смирнов Ю. А. Лабиринт: морфология преднамеренного погребения (исследование, тексты, словарь) / Ю. А. Смирнов. — М. : Восточная литература, 1997. — 279 с.

22. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1965. — 624 с.
23. Токарев С. А. Обычаи и обряды как объект этнографического исследования / С. А. Токарев // Советская Энциклопедия. — 1980. — № 2. — С. 26–36.
24. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1990. — 622 с.
25. Чистов В. Я. Обряд / В. Я. Чистов // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. — М. : Советская энциклопедия, 1974. — Т. 18. — С. 231.

Всеволод Ивакин

СОВРЕМЕННАЯ ТАФОЛОГИЯ: ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Статья посвящена вопросам изучения тафологии — раздела нефрологии, исследующего сферу деятельности человека, связанной с захоронением умерших членов социума. Автор анализирует ее применение в современной исторической и археологической науках.

Ключевые слова: тафология, погребальные традиции, обряд, смерть, мировоззрение.

Vsevolod Ivakin

MODERN TAPHOLOGY: BASIC TERMS and INFORMATIVE CAPABILITIES

The article deals with the problems of taphology — branch of nephrology examining human activities related to the burial of deceased members of society. The author analyzes its implementation in modern historical and archaeological sciences.

Key words: taphology, burial traditions, ritual, death, worldview.

УДК 908:94(477)

Дарія Черкаська

ПРО ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ОЛЬВІЙСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

У статті розглянуто проблеми відновлення діяльності одного з найбільших заповідників України — «Ольвії» — у 1945–1952 рр. У цей період співробітники Заповідника здійснювали дослідницькі роботи, розширивши площу вивчення пам'ятки розкопками ряду навколишніх поселень, а також відродили господарську базу та туристичну діяльність.

Ключові слова: Ольвія, Л. М. Славін, заповідна справа, післявоєнний період, історико-археологічний заповідник, музейна справа.

Історико-археологічний заповідник «Ольвія» (далі — Заповідник) отримав цей статус у 1926 р. і до сьогодні є одним із найбільших в Україні.

Відомо, що Миколаївщина, як і значна частина території тодішньої УРСР, значно постраждала під час німецько-фашистської окупації. Тому в перше п'ятиріччя після Другої світової війни відбувалося відновлення всіх сфер життя. Після повернення до Києва у 1944 р. з евакуації Академії наук УРСР, почалося активне відродження науково-дослідної роботи, серед іншого — з дослідження археологічних пам'яток. 7 липня 1944 р. як структурний підрозділ Академії наук УРСР

було відновлено Інститут археології, який очолив Л. М. Славін, кандидат історичних наук, член-кореспондент АН УРСР, засновник і завідувач кафедри археології Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

На той час Ольвійський заповідник був структурним підрозділом Інституту археології АН УРСР. Коротко до теми відновлення роботи Заповідника у своїх наукових працях звертався і Л. М. Славін [1; 11; 12; 13]. У статті В. М. Корпусової окреслено роль самого Л. М. Славіна як директора Інституту археології АН УРСР [5]. Дослідженням Ольвійської хори присвячено статтю С. Б. Буйських [2]. Свої спогади залишив

безпосередній учасник післявоєнних експедицій Є. В. Максимов [6]. Важливим джерелом для вивчення проблеми є матеріали персонального фонду Л. М. Славина (фонд 17), які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України, зокрема звіти про роботу Заповідника, доповідні записки, газетні публікації та ін.

Метою статті є визначення ролі голови археологічної експедиції і директора Ольвійського заповідника Л. М. Славина у відновленні науково-дослідної, господарської та екскурсійної діяльності «Ольвії» у період з першого повоєнного року до моменту повернення Заповідника до складу Інституту археології АН УРСР у 1952 р.

Після Другої світової війни, коли в «Ольвію» вперше повернулися археологи, було необхідно оцінити масштаби збитків і почати відновлення роботи Заповідника та експедиції. Археологічні дослідження, згідно з В. М. Корпусовою, поновлюються в 1945 р. як дослідження «варварського заgonу» (вивчали хору) в такому складі: начальник заgonу П. М. Шульц, архітектор О. М. Карасьов, старший науковий співробітник О. В. Милорадович і аспірант Захаров [5, 29–30]. Важливість вивчення Ольвійської хори Л. М. Славін відзначив ще в статтях воєнної доби, що публікувалися під час евакуації. У них він узагальнював довоєнні дослідження: «Повністю збагнув, що без сучасних досліджень Ольвії, давніх городищ і могильників низових районів Буго-Дніпровського басейну, не може бути і мови про повне і всебічне вивчення і правильне розуміння історії і культури Ольвії» [13, 78].

Л. М. Славін у своїй доповідній записці, датованій 1946 р., залишив опис стану Заповідника після відновлення діяльності останнього. Вчені застали розкопки покинутими, частково були зруйновані підвалини античних будівель. На території Ольвії німці залишили земляні укріплення і споруди, що врізалися в розкопи та недосліджені ділянки. При цьому значної шкоди було завдано і господарській частині Заповідника, адміністративним, службовим спорудам (зруйнована дротяна загорожа, навіси над дромосами склепів, сильно постраждав будинок для інвентаризації знахідок, склад Заповідника, викрадено значну частину устаткування). Головне: «Німці вивезли з Ольвії музей Заповідника, де були зібрані експонати для екскурсантів і зразки всіх груп знахідок, які зустрічаються при розкопках. В цілому Ольвійському заповіднику, справі вивчення Ольвії та греко-скіфського періоду давньої історії України завдано величезної шкоди» [7, 4–6].

Першочерговою метою колективу експедиції і Заповідника було відновлення науково-дослідної роботи «Ольвії», реконструювання господарських та науково-допоміжних споруд, реставрація й консервування пам'ятки. У своїй доповідній

записці Л. М. Славін перелічує серед основних завдань на 1946 р. такі: 1) відновлення археологічних розкопок Ольвії; 2) керування дослідницькою роботою з ольвійської тематики в різних установах СРСР; 3) відновлення робіт з реставрації та консервації монументальних пам'яток Ольвії як міста-музею; 4) відновлення науково-допоміжних споруд Ольвійського заповідника; 5) оновлення господарських служб і устаткування Заповідника; 6) поновлення екскурсійної роботи в Ольвії [7, 6].

Важливою віхою в історії Ольвійського заповідника стала постанова Ради міністрів УРСР від 1 квітня 1946 р. № 510 про виокремлення Ольвії в окрему структуру Академії наук УРСР [8, 1]. До 1938 р. Заповідник підпорядковувався Народному комісаріату просвіти, далі був переданий Радою народних комісарів УРСР до складу Академії наук УРСР як підрозділ Інституту археології. Виділення Ольвійського заповідника в окрему наукову установу привело до збільшення фінансування — кошти поступали вже безпосередньо в Заповідник. Це стало одним із важливих факторів швидкого відновлення діяльності Ольвії, а в подальшому і активному розвитку насамперед господарства Заповідника.

На 1946 р. штатний персонал мав такий склад: директор, заступник директора з адміністративної та господарської частини, молодший науковий співробітник, комендант-завідувач господарством, каменяр, тесля, водій, бухгалтер та два сторожі [8, 2].

У газеті «Бугская заря» за 1946 р. від 21 вересня дано перелік людей, які брали участь у експедиції 1946 р. Так, керували дослідженнями Л. М. Славін, архітектор та археолог О. М. Карасьов від АН СРСР, від Ленінградського державного університету — С. І. Капошина, О. І. Леві, співробітник Заповідника Б. М. Рабічкін, від Інституту археології АН УРСР — Ф. М. Штігельман. Господарською діяльністю Заповідника завідував С. Д. Лисий, який на той час працював у Ольвії вже 40 років. Крім того, у дослідженнях міста брали участь і місцеві жителі Є. Михайличенко, К. Гряна, І. Шульга та учні парутинської школи О. Росинець, В. Перепада, О. Котенко з дитячого археологічного гуртка під керівництвом Ф. М. Штігельман [9, 1–18].

У 1946 р. були відновлені бібліотека, музей, польові лабораторії (фото, камеральні), відреставровані приміщення для камеральної обробки матеріалу, їдальня, гуртожиток і т. д. Крім того, за сприяння Л. М. Славина була розширена і матеріально-технічна база експедиції, зокрема придбано автомобіль для експедиції. Відновилися екскурсійна діяльність. У 1946 р. в Ольвії побувало близько 800 екскурсантів [8, 13–15]. Також було проведено розкопки переважно житлових кварталів елліністичного та римського часу, в серпні здійснено дослідження на території некрополя міста.

Уже в 1946–1947 рр. Ольвійський державний історико-археологічний заповідник відновлює свою діяльність як науково-дослідна та музейна установа на довоєнному рівні. Активно публікуються результати досліджень, поліпшується матеріально-технічна база, заповідник продовжує свою діяльність як навчально-виробнича база практики, зокрема для Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (далі — КДУ ім. Т. Г. Шевченка). Про важливість проведення археологічної практики саме в Ольвії зазначав В. А. Богусейович, аргументуючи це тим, що «в Ольвії організація археологічних досліджень є зразковою. Студенти можуть ознайомитися з досягненнями попередніх років. Розкопки є прекрасною практикою для всіх, хто спеціалізується на скіфо-античній археології» [4, 2]. Ця теза підтверджена й тим, що практику в Ольвії, крім студентів КДУ ім. Т. Г. Шевченка, проходили студенти й інших вищих навчальних закладів. «Слід зазначити велику роботу заповідника “Ольвія” з підготовки нових кадрів археологів. Ольвія завжди славилася, як одна з кращих археологічних шкіл нашої країни. Щорічно тут проводять свою археологічну навчально-виробничу практику студенти історичних факультетів ряду університетів (Ленінградського, Київського, Харківського, Одеського, Львівського) та педагогічних інститутів (Московського, Одеського, Харківського та інших), а також співробітники музеїв, які мають ольвійські відділи, експозиції та колекції (Одеського, Київського, Миколаївського та Херсонського)» [9, 1–18].

Активно в Ольвії проводилася наукова робота. Так, влітку 1946–1948 рр. у Заповіднику відбулися наукові конференції за участю співробітників експедиції, а також із запрошенням дослідників ольвійської тематики з інших наукових установ. На конференцію 1946 р. було підготовлено 6 доповідей, на конференцію 1947 р. — 14 доповідей та повідомлень, а в 1948 р. — вже 15 доповідей і повідомлень [9, 1–18].

Крім проведення наукових конференцій, співробітники Заповідника (Л. М. Славін, Б. М. Рабічкін, Ф. М. Штігельман) організовували лекційні заняття, переважно серед населення Миколаївської та Херсонської областей (для учнів шкіл, селян, робітників). У 1951 р. таких лекцій було проведено 24 [9, 1–18]. Також лекції-бесіди організовувалися і під час обідніх перерв на розкопках для студентів-практикантів.

Вже на 1951 р. основними завданнями Заповідника стають не відновлення його діяльності та відшкодування заподіяної шкоди, а повноцінна освітня й дослідницька робота, а саме: 1) продовження археологічних досліджень Ольвійського городища, некрополя та поселень Ольвійської хори; 2) проведення камеральних робіт над колекціями знахідок та будівельними

рештками; 3) проведення консерваційних та реставраційних робіт над монументальними пам'ятками; 4) дослідницьке вивчення історії та культури Ольвії, а також поселень Буго-Дніпровського Причорномор'я; 5) організація та проведення екскурсійної роботи; 6) публікація різних матеріалів на ольвійську тематику (звітів, монографій, науково-популярної літератури) [11, 78–80].

Отже, фактично відновлення діяльності Заповідника відбулося в досить короткі строки (1946–1947 рр. переважно) і важливу роль у цьому зіграв колектив науковців та працівників «Ольвії», очолюваний Л. М. Славіним. Важливе значення відіграло компетентне визначення пріоритетних завдань, злагоджені дії колективу, а також робота в різних напрямках діяльності установи із одночасним поновленням господарської бази та проведенням науково-дослідних робіт. Одним із завдань першої післявоєнної експедиції в Ольвії стало відновлення музейної експозиції.

Ольвійський музей, розміщений в будівлі сигнальної станції, серйозно постраждав під час німецької окупації, експонати було розграбовано, приміщення частково зруйновано. На 1950 р. стан ольвійського музею Л. М. Славін описував так: «Музей відновлений поки переважно засобами площинних матеріалів. Музей, відвіданням котрого закінчується екскурсія по Ольвії, ставить два завдання: 1) дати завершальний огляд основного з того, що було показано під час екскурсії, 2) показати ряд додаткових ілюстративних матеріалів, які безпосередньо пов'язані з лекціями екскурсовода. Музей містить основні висловлювання класиків марксизму-ленінізму про суспільство і його розвиток, зокрема — в рабовласницькій формації, історико-культурні карти з історії Причорномор'я, креслення і загальні види основних розкопаних ділянок стародавньої Ольвії. У музеї експонуються зразки посуду, начиння, прикрас та інших знахідок, що зустрічаються в Ольвії; тексти найголовніших епіграфічних пам'ятників Ольвії; фото та малюнки основних груп пам'яток скіфський племен, що оточували Ольвію; креслення і фотографії відкритих розкопок ділянок скіфського і ранньослов'янського городищ і поселень Побужжя. Тут же експонуються піфоси, амфори, великі архітектурні деталі, зразки будівельних матеріалів та інших старожитностей Ольвії» [9, 1–18].

Згідно з путівником по Ольвії 1951 р., експозиція музею була побудована за тематичним принципом відповідно до епохи. Вона починалася з висловів класиків марксизму-ленінізму про рабовласницьку державу, причини грецької колонізації, основні етапи історії Ольвії, потім було представлено найважливіші епіграфічні пам'ятки, писемні згадки про давнє місто, металообробне, керамічне та інші виробництва, які існували

в ньому, зразки знахідок (глиняний, скляний та металевий посуд, металеві знаряддя, прикраси й начиння, кістяні та інші вироби, монети, клейма тощо), культура та мистецтво Ольвії, релігія, могильник, історія, побут і культура скіфів, сарматів та ранніх слов'ян, Ольвійська хора й історія археологічних досліджень полісу [11, 66–67].

У наступні роки музейна експозиція поповнилася новими знахідками. Зокрема, за путівником по Ольвії 1967 р., музей Заповідника, який до сьогодні розташований у тому ж приміщенні, складався з двох залів усередині Сигнальної станції та Лапідарію. У першому залі виставлено копію декрету Протогена, зразки посуду, клейм на амфорах, металевих виробів, теракот, вітрини присвячені рибальству та ткацтву, різним видам озброєння, нумізматична колекція. В другому залі виставлено колекцію різних типів амфор. Значну увагу приділено знахідкам, датованим першими століттями нашої ери, Ольвійській хорі та некрополю, племенам, які населяли території поруч з Ольвією. У цьому ж залі було виставлено зразки архітектурних деталей та черепиця. Великі речі, які не можна було розмістити всередині музею, розміщалися на спеціальному майданчику поряд з ним (жорна, зернотерки, залишки водовідводу та інше) [12, 69–77].

Крім музею, археологічні знахідки зберігалися і в фондах Заповідника. На 1951 р. фонди містилися в приміщенні колишньої Сигнальної станції (біля музею), в центральній частині Верхнього міста (біля ділянки АГД), в центральній частині Нижнього міста (біля ділянки НГ) [11, 68].

Одним із основних напрямів діяльності Ольвійського заповідника завжди була екскурсійна діяльність. Тому важливо прослідкувати зміни у цій сфері. Статистика за 1946–1950 рр. свідчить про збільшення з кожним роком напливу туристів. «Ось далеко неповні відомості про організовані екскурсії, які приїздили до Ольвії: в 1946 р. — 38 екскурсій з 800 учасниками, в 1947 р. — 40 екскурсій з 1500 учасниками, в 1948 р. — 96 екскурсій з 3500 учасниками, в 1949 р. — 142 екскурсії з 4580 учасниками, за 8 місяців 1950 (до 1/IX) 126 екскурсій з 3960 учасниками» [9, 1–18]. Важливо зазначити, що точний підрахунок числа відвідувачів ускладнювало те, що відвідання Заповідника було безкоштовним і вхід був вільним. Крім того, екскурсії проводилися і на пам'ятках Ольвійської хори. Наприклад, у 1951 р. місяця роботи Інгулецько-Снігурівської експедиції відвідало близько 1500 екскурсантів [9, 1–18]. Наведені цифри свідчать про те, що, по-перше, населення регіону вже не тільки було зайняте на відновленні інфраструктури, зруйнованої війною, а й мало змогу на проведення наукових і просвітницьких заходів; по-друге, в самому Заповіднику могли з кожним роком приймати все більше екскурсантів. Крім того, кількість

відвідувачів, яка постійно зростала, вказувала на вагомість пам'ятки як історичного об'єкта та її значний науково-дослідницький потенціал.

Статистикою не охоплені групи та поодинокі екскурсанти, котрі відвідували Ольвію і оглядали її пам'ятники без екскурсоводів. Також збереглися книги із враженнями відвідувачів від Заповідника. Вони містять записи з подяками співробітникам, де, зокрема, йдеться про значення Ольвії як історичної пам'ятки та фахове проведення екскурсій [10].

Насамперед Заповідник з екскурсіями відвідували групи школярів та студентів. Але серед екскурсантів були і робітники заводів та фабрик, селяни, військові і, звичайно, представники інтелігенції. Здебільшого на екскурсії приїжджали місцеві жителі (Миколаєва, Очакова та південних районів Миколаївщини), на другому місці за кількістю екскурсантів йшла Херсонська область, на третьому — Одеська. Але на екскурсії приїжджали і з більш віддалених регіонів — з Києва, Кіровограда, Дніпродзержинська та ін. [9, 1–18]. Це свідчить про те, що Ольвію відвідували насамперед місцеві жителі, які отримували освіту (середню та вищу). Проте важливіше, що сюди приїздили екскурсанти з більш віддалених областей. Це є підтвердженням привабливості Ольвії як визначного пам'ятника античної доби для відвідувачів з різних регіонів, а також свідомством того, що на початку 1950-х років населення вже мало змогу відвідувати не тільки найближчі пам'ятки, а й здійснювати досить довготривалі подорожі.

У 1946–1951 рр. Л. М. Славін керував розкопками у чотирьох експедиціях, що досліджували Ольвію та її хору, а саме: Ольвійською, Буго-Дніпровською, Снігурівською та Інгулецькою, якими за ці роки було проведено археологічні розвідки на обох берегах Бузького, правому березі Дніпровського, Березансько-Сосицького та південній частині Тилігульського лиманів, а також в нижніх течіях Дніпра, Інгулу та Інгульця [2, 34]. У «Путівнику» 1951 р. наведено перелік основних пам'яток, досліджених у повоєнні роки: с. Варваровка, урочище Дідова Хата, радгосп «Радсад», с. Козирка, с. Чортовате, урочище Закисова Балка, Сарикамиши, с. Петухівка, с. Дмитрівка, с. Кам'янка (Анчекрак), с. Вікторівка, с. Рибаківка (Аджиаск), с. Лупарева Балка, с. Скелька, с. Олександрівка, с. Станіслав, урочище Глибока Пристань [11, 62–65]. Цей перелік засвідчує важливість глибокого і всебічного вивчення Ольвії та її хори для розуміння процесів співіснування грецького та степового населення на одній території.

У 1952 р. через проблеми з фінансуванням наукових інституцій Державний історичний заповідник «Ольвія» припиняє своє існування як окрема установа в складі АН УРСР — його повторно включено до Інституту археології.

Отже, перші роки після звільнення від німецько-фашистської окупації були плідними не тільки для відновлення господарського чинника, матеріальної бази та повноцінних наукових досліджень у Державному історико-археологічному заповіднику «Ольвія», але й для розвитку усіх сфер його діяльності. Завдяки злагодженим та оперативним діям співробітників та грамотному керівництву експедицією і Заповідником зокрема фактично на 1947 р. установа відновила свою роботу на довоєнному рівні, а до 1951 р. основним завданням стояло вже не відновлення втраченого,

а активізація науково-дослідної, освітньої та екскурсійної роботи.

Виділення Заповідника в окрему наукову установу при АН УРСР дало змогу більш ефективно та оперативно використовувати фінанси. Крім безпосереднього керування Заповідником та експедицією, Л. М. Славін активно брав участь в усіх аспектах діяльності (робота на розкопках, організація наукових конференцій, проведення лекцій та бесід на античну тематику та ін.). Це відіграло вирішальну роль у швидкому відновленні Ольвії як історичної та туристичної пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондарь Н. Н. Нариси музейной справи / Н. Н. Бондарь, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славин. — К. : Наукова думка, 1959. — 191 с.
2. Буйских С. Б. Славин Л. М. как исследователь хоры Ольвийского государства / С. Б. Буйских // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 34–40.
3. Державний архів міста Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Спр. 104. — 8 арк.
4. Державний архів міста Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 13. — Спр. 222. — 37 арк.
5. Корпусова В. Н. Л. М. Славин — директор Института археологии Украины / В. Н. Корпусова // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 24–31.
6. Максимов Е. В. Л. М. Славин в послевоенные годы (1945–1955 гг.) / Е. В. Максимов // Мир Ольвии: памятник исследователю и исследование памятника (к 90-летию профессора Л. М. Славина). — К., 1996. — С. 54–58.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). — Ф. «Адміністративні матеріали 1946/47». — Спр. 47. — 16 арк.
8. НА ІА НАНУ. — Ф. 17. — Спр. 145. — 17 арк.
9. НА ІА НАНУ. — Спр. 147. — 161 арк.
10. НА ІА НАНУ. — Спр. 168 (без нумерації).
11. Славин Л. М. Древний город Ольвия / Л. М. Славин. — К. : Издательство АН УССР, 1951. — 96 с.
12. Славин Л. М. Здесь был город Ольвия / Л. М. Славин. — К. : Наукова думка, 1967. — 80 с.
13. Славин Л. М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період / Л. М. Славин // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — Уфа, 1943. — Вип. 1. — С. 67–69.

Дария Черкасская

О ВОЗОБНОВЛЕНИИ РАБОТЫ ОЛЬВИЙСКОГО ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

В статье рассмотрены проблемы восстановления деятельности одного из крупнейших заповедников Украины — «Ольвии» — в 1945–1952 гг. В этот период сотрудники заповедника осуществляли исследовательские работы, расширив площадь изучения памятника раскопками ряда окрестных поселений, а также возродили хозяйственную базу и туристическую деятельность.

Ключевые слова: *Ольвия, Л. М. Славин, заповедное дело, послевоенный период, историко-археологический заповедник, музейное дело.*

Dariia Cherkaska

RESUMPTION OF ACTIVITY AT OLBIO HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE IN POST-WAR PERIOD

The article deals with the problem of restoration of one of the largest reserves of Ukraine — “Olbia” in 1945–1952s. During the following period the reserve staff did researches, extending the study area by excavations of number of surrounding settlements and revived economic base and tourism activities.

Key words: *Olbia, L. Slavin, reserve management, post-war period, historical and archaeological reserve, museum management.*

УДК [930.253:94](477+470+436)«1918»

Ігор Срібняк

ТАБІР ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ У КЛЯЙНМЮНХЕНІ (АВСТРО-УГОРЩИНА) НАВЕСНІ 1918 РОКУ

У статті проаналізовано деякі аспекти організаційної та національно-патріотичної діяльності полонених офіцерів-українців у таборі Кляйнмюнхен (Австро-Угорщина) у березні — на початку квітня 1918 р. Особлива увага приділяється антиукраїнським акціям російських чорносотенців та малоросів, які мали на меті перешкодити розвитку національного руху в згадуваному таборі.

Ключові слова: табір, полонені, офіцери-українці, Кляйнмюнхен, гурток, Українська бойова організація.

Досліджувана проблема практично не вивчалася в українській історіографії. Існує лише кілька публікацій, в яких побіжно розглядаються окремі сюжети з історії функціонування українських табірних громад у Терезієнштадті [2; 6], діяльності офіцерів-українців у таборі Фрайштадт [1], національних гуртків у Йозефштадті та інших таборах [3; 4]. У своїй монографії (у межах одного з розділів) автор цієї публікації намагався узагальнити власні дослідження з історії діяльності табірних організацій у таборах полонених офіцерів російської армії, проте ця книга містить лише одну згадку про Кляйнмюнхен (в контексті переведення з нього офіцерів до табору Йозефштадт) [5]. Стаття ґрунтується винятково на архівних джерелах, опрацьованих автором у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) (ф. 269), та проливає додаткове світло на процеси, які відбувались у середовищі полонених офіцерів російської армії на завершальному етапі Першої світової війни.

Союз визволення України (СВУ) завжди приділяв значну увагу проведенню національно-патріотичної роботи з полоненими офіцерами-українцями зі складу царської армії, які утримувались окремо від нижчих чинів (солдат і унтер-офіцерів) у невеликих таборах. З цієї метою здійснювалось їх анкетування, до таборів надсилались українська періодика та література

(якщо хтось з офіцерів виявляв виразне бажання її отримувати), до таких таборів могли приїхати емісари СВУ для бесід з полоненими. Проте практично до Лютневої революції лише окремі офіцери (українці за походженням) наважувались виявляти свій національний сентимент, бо у цьому разі такі сміливіці відразу потрапляли під загальний моральний осуд решти офіцерів-росіян, чорносотенна більшість яких вдавалась до бойкоту українців, що, врешті-решт, змушувало останніх звертатись до табірних командатур з рапортами про переведення до інших таборів. Отже, на українців чинився страшенний психологічний тиск, тому випадки відкритої підтримки визвольних гасел СВУ в середовищі царського офіцерства до 1917 р. були лише поодинокими.

Повалення російського царату суттєво змінило ситуацію, хоча б через те, що офіцерів уже не зв'язувала присяга цареві. До того ж Росія все більше заглиблювалась у вир революційної анархії та безладу, натомість політичні події в Україні (створення УЦР, широкі автономні права, проголошення УНР та ін.) давали українцям у таборах сподівання на краще. У цей час зростає кількість офіцерів-українців, які починають розуміти причетність Росії, а після більшовицького перевороту процес національного усвідомлення в офіцерських таборах набув нових потужних обертів. Щоправда, більшість офіцерів-українців

продовжувала вагатись щодо свого політичного та національного вибору, бо надто тривалим був процес їхньої русифікації, який не припинявся жодної хвилини в лавах царської (російської) армії. Ця категорія українців під впливом чорносотенців ідентифікувала себе «малоросами», їхнім найрадикальнішим гаслом стала автономія у межах майбутньої «демократичної» Росії.

Попри весь розпач поборників «великої і невідомої» після її падіння, у багатьох офіцерських таборах Німеччини та Австро-Угорщини почали виникати українські гуртки і громади, члени яких облаштовували «малоросійські» бібліотеки, передплачували українські газети та журнали, влаштовували дискусії на національні теми і все частіше заявляли про свою українськість та симпатії до національного визвольного руху в Україні. Один із таких гуртків утворився й у таборі Kleinmünchen (Кляйнмюнхен), що був розташований неподалік австрійського міста Лінц.

У цьому таборі на початку 1918 р. перебувало близько 300 полонених офіцерів російської армії, з числа яких лише 10 осіб задекларували свою цілковиту відданість Україні. Після підписання Українською Народною Республікою (УНР) мирної угоди в Бресті з державами Почвірного союзу вони звернулись з рапортами про свою готовність приєднатись до українського війська. Як ішлося у листі прапорщика В. Хведоровського до редакції журналу «Вістник політики, літератури і життя» від 11 березня 1918 р., ці офіцери були готові піти «у вогонь і воду за щастя Неньки і її волю» [7, 37] (автор листа також подав їхні прізвища окремим списком) [7, 38–38 зв.]. За повідомленням В. Хведоровського, у таборі перебувало ще близько 40 офіцерів-українців, але рівень їхньої національної свідомості був низьким.

Про існування ще одного українського гуртка («Кобзар») у цьому таборі свідчить листівка її членів до редакції «Вістника СВУ» (на той час журнал мав назву «Вістник політики, літератури і життя») від 4 березня 1918 р., в якій повідомлялося про отримання ними «Історії України-Руси» М. Грушевського в 7 томах, кількох примірників «Пропамятної книги СВУ» та різних брошур. Як ішлося у згадуваній листівці — «у деяких членів гуртка “Кобзар” палає душа вогнем любові до Рідного краю і бажанням допомогти Ненці Україні в боротьбі з лютим ворогом». Але попри неодноразові звернення до комендатури та телеграми на адресу УЦР і її представників у Відні з проханням долучитись до складу української армії (або хоч перевестись до табору Фрайштадт), члени гуртка ще не були почуті й жодних змін в їхньому становищі не відбулось [7, 24].

Ситуація в таборі почала кардинально змінюватись після прийняття рішення про його українізацію (не пізніше 14 березня 1918 р.) та

переведення до нього офіцерів-українців з інших австрійських таборів. У цей час з Кляйнмюнхену з числа українського активу було відряджено 7 осіб до табору Фрайштадт, де вони мали взяти участь у формуванні «Бойового куреня» [7, 48–49]. Збільшення кількості свідомих українців у Кляйнмюнхені (до 40 осіб на 22 березня 1918 р.) зумовило виникнення у цей час табірної Української бойової організації на чолі з бойовою управою (голова — капітан Любич, секретар — прапорщик В. Хведоровський). Організація виробила свій статут, ухвалила свій девіз («Негаймо вступити в ряди національного Українського війська, щоб боронити Вільну, не від кого незалежну Українську Народню Республіку від всіх її ворогів»), завдяки допомозі з боку СВУ утворила бібліотеку для своїх членів [7, 50–51].

Значною подією у житті української громади стало відвідування табору делегатами СВУ — проф. С. Смаль-Стоцьким і д-ром В. Домбчевським (25 березня 1918 р.). На загальних офіцерських зборах вони докладно роз'яснили присутнім тодішню політичну ситуацію в Україні, відповіли на запитання «наших “землячків” і “малоросів”», які були «дуже гострі і ядовиті, але наші шановні гості зуміли дати належну відповідь і заспокоїти осине гніздо». Наступного дня Українська бойова організація ініціювала проведення чергового офіцерського зібрання, під час якого було обговорено її статут і девіз. Як зазначав у своєму листі від 2 квітня 1918 р. до президії СВУ В. Хведоровський, під час цього зібрання сама ідея існування української організації в таборі наштовхнулась на відчутний спротив, причому «особливо вороже до цього поставилися офіцери-поляки, які вважали, що не слід розколювати слов'янську єдність і що всі офіцери — без різниці національності — люблять Україну. Також лунали заяви малоросів про те, що немає жодної «...разниці между жителем Калуги и Полтавы. Все малороссы говорили свободно на своем языке на улице, и никто их не притеснял, а тут упрекают Русское Правительство в том, что оно давило, жало» [7, 62].

Однак попри такі настрої частини полонених українська визвольна ідея опановувала все більшою кількістю таборян, і вже наступного дня до складу Бойової організації долучилось понад 30 офіцерів. СВУ вживав усіх можливих заходів, аби підтримати такий вибір полонених, і за кілька днів організував проведення курсів української мови (починаючи з 3 квітня) та ще низки викладів. З ініціативи українського активу табору для полонених солдат-українців було проведено дві бесіди (про 4-й універсал і земельний закон УЦР від 18 січня 1918 р.). У цій ситуації проросійські налаштований загал табору на

чергових загальних зборах 30 березня домігся ухвалення рішення про «заведення контролю над політично-культурно-просвітною роботою Бойової організації», запровадження якого, за словами В. Хведоровського, означало повернення до сумно відомих минулих часів, коли царська охранка здійснювала політичний «сиск» у Російській імперії [7, 63–63 зв.].

На початку квітня 1918 р. склад Української бойової організації збільшився до 100 осіб, хоча прихований опір з боку малоросів тривав. Українцям дорікали, що національне усвідомлення в таборі здійснюється за австрійські гроші, Бойову організацію називали «Німецькою партією», на загальних зборах лунали заклики висловлюватись російською мовою, бо, мовляв, більшість присутніх не розуміє української. Все це давало українським патріотам обґрунтовані підстави бути незадоволеними станом речей у таборі. В одному зі своїх листів до редакції «Вістника політики, літератури і життя» хорунжий (прапорщик) В. Вишинський риторично запитував: «Табір Український — а що в ньому українського?» І сам давав невтішну відповідь — «хіба що одна офіційна назва “Український”» [7, 65] (див. Додаток).

І хоча Українська бойова організація успішно провадила організаційну роботу, здійснювала просвітні та політичні акції для таборян, затятий опір українству в таборі не вщухав. В. Вишинський повідомляв, що у таборі практично не чути української мови і що нею послуговуються лише члени Бойової організації, а «на загальних таборових зібраннях 99 % промов говориться на російській мові», а коли промовець виступає українською — починають лунати заклики перейти на «загальнозрозумілу». У такий спосіб, на думку автора листа, відбувається фактично «глум над українською справою, глум над щирими її провідниками». Згадуваний полонений офіцер-українець заявляв про своє виразне бажання залишити це «осине гніздо» (український табір у Кляйнмюнхені) та переїхати «до Фрайштадту, де ...з великою радістю і охотою візьметься за працю і науку на користь Неньки-України» [7, 65–66].

Очевидно, що такі гострі закиди В. Вишинського до своїх земляків-малоросів були цілком слушними, бо ще й після постанови незалежної України дуже багато офіцерів-українців так і не змогли зробити усвідомлений вибір та продовжували перебувати в омані ідей «руського міра». До того ж у таборі почала вестися більшовицька агітація, під впливом чого 10 членів Української бойової організації вийшло з її складу. Навіть телеграма начальника штабу

1-го Українського стрілецького коша з проханням подати відомості про офіцерів — потенційних кандидатів для зарахування до складу української армії наштовхнулася на неадекватну реакцію з боку старших офіцерів табору. Старший табору, не уповноважений до того табірним загалом, тим не менш дав таку відповідь: «Ми, полонені українські офіцери табору Кляйнмюнхен, тоді тільки зголосимось до Української армії, коли нас привезуть додому і коли потребує нас до армії само Українське Правительство» [7, 67–67 зв., 68].

Фактично така відповідь свідчила про те, що значна частина полонених офіцерів не тільки саботувала пропозиції УЦР допомогти Україні перед більшовицькою навалою, але й намагалась скомпрометувати членів української табірної громади, які виразно виявляли свою готовність стати до розпорядження УНР. У цій ситуації український актив намагався повернути до такого стану справ увагу редакції «Вістника політики, літератури і життя», з якою тривалий час листувались та якій довіряли українці у таборах. Національно-патріотичні акції СВУ в середовищі офіцерства об'єктивно не могли здолати кастовість та консерватизм офіцерського корпусу старої російської армії, а започаткування в Кляйнмюнхені курсів української мови (близько 60 слухачів на момент заснування), входження до складу «Бойової організації» шістьох солдатів-українців [7, 67] не були достатньо системними через брак фінансових засобів та відсутність достатньої кількості організаторів національного руху в таборах (приїзди емісарів СВУ до Кляйнмюнхена були тільки спорадичними).

Однак попри всі труднощі робота тривала. Ті офіцери, які висловлювали бажання приєднатися до української справи, переводились до вже існуючих українських таборів та включалися у культурно-просвітницьку роботу з полоненими. Велике значення мало й те, що, у порозумінні з комендатурами таборів, СВУ розставляв на адміністративні посади в українізованих таборах лояльних (або принаймні нейтральних) до українства старших офіцерів, а також те, що саме виокремлення офіцерів-українців у спеціальні табори дало можливість значною мірою обмежити вплив на них «чорносотенців», а налагодження культурно-просвітницької роботи сприяло пробудженню їхніх національних почуттів, перетворювало «малоросів» на українців-патріотів, які чітко усвідомлювали свої завдання у справі захисту та розбудови української державності. Завдяки цьому навесні 1918 р. стало можливим розпочати формування частин і з'єднань Армії УНР.

Лист полоненого офіцера-українця В. Вишинського
до редакції «Вістника політики, літератури і життя»

Табор Klein München Ob.Öst.

3 цвітня 1918 р.

Шановна Редакціє!

Вже три неділі, як наш табор Klein München офіційно став табором полонених українських офіцерів. Свідомими і щирими синами Неньки-України нашого табору організована Таборова Бойова Організація, котра має за мету негайно вступити в ряди Національної Української Армії, щоб боронити вільну, незалежну Україну од усіх її ворогів, а поки що вести просвітну й політичну працю серед старшини і козаків нашого табору. Ціль свята і велика. Який же українець піде проти такої цілі? А от як раз у нашому таборі таких чимало. Табор Український — а що в ньому українського? — Хіба що одна офіційна назва «Український».

Української мови зовсім не чути, за вімком (винятком — І. С.) членів Бойової організації, котрі приносять тепер тільки українську мову як урядову.

На загальних таборових зібраннях 99 % промов говорить на російській мові, та мало того, був учора такий випадок, коли голова зібрання (чоловік з гарним українським прізвиськом) просить промовляючого — «говорите по русски, т. к. многие не понимают по украински», хоч промовець гарно говорить по українські, бо є одним з самих свідомих і діяльних Українців табору.

Мені це наминає те «щастливе время, время царя Миколи Лютого», о котрім мріють ще так багато з наших «землячків-малороссів», котрі не соромляться на загальних зібраннях українського табору Klein München казати: «Нет такого украинского языка, а есть малороссийское наречие, нет украинского народа, а есть одна святая матушка-Русь», «какой то украинский гимн», «Буржуазная Центральная рада» и т. д. и т. д. Що вже казати о відношеню таких «землячків» до нашої таборової Бойової організації, членів котрої лічать (вважають — І.С.) за провокаторів, працюючих за австрійські гроші.

Глум над українською справою, глум над щирими її провідниками. Чуючі, всі оці слова од чоловіка, котрий має право називатися офіційно українцем — сумно і гірко стає на душі і думаєш, не дай, Святий Боже, щоб оці «щирі Українці» дісталися до України. Лихо їй буде нещасній од таких ренегатів.

Тепер скажу о собі. Жити у такому таборі я не можу, дуже тяжко — багато крови коштує таке життя. Як я, так і мої товариші, котрі зголосилися вступити добровільно в Українську Національну Армію, мріємо о тій щасливій хвилі, коли покинемо оце осине гніздо. Є у нас надія, що Союз Визволення України допоможе нам у цім і завдяки йому ми переїдемо до Фрайштадту, де кожний з нас з великою радошею і охотою візьметься за працю і науку на користь Неньки-України.

З великою пошаною полонений
Українець хорунжий В. Вишинський *

ДЖЕРЕЛА

1. Дубрівний П. Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт / П. Дубрівний // Союз визволення України у Відні (1914–1918). — Нью-Йорк, 1979. — С. 72–83.
2. Прохода В. Вплив «Фрайштадської Республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові / В. Прохода // Союз визволення України (1914–1918) у Відні. — Нью-Йорк, 1979. — С. 51–56.
3. Срібняк І. В. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915–1918 рр.) / І. В. Срібняк. — К., 1996. — 46 с.
4. Срібняк І. В. Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.). Ч. 1–4 / І. В. Срібняк // Сурмач. — Лондон, 1997. — С. 45–53.
5. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / І. В. Срібняк. — К., 1999. — 296 с.
6. Срібняк І. В. Український гурток у таборі полонених офіцерів російської армії Терезієнштадт в Австро-Угорщині (1916 — червень 1917 рр.) // І. В. Срібняк // Пам'ятки : археографічний щорічник ; [редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін.]. — К., 2011. — Т. 12. — С. 42–45.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 166. — 72 арк.

* ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 65–66. (Оригінал, рукопис. Археографічне опрацювання документа здійснено відповідно до існуючої практики публікації історичних джерел. Документ публікується зі збереженням фонетичних, орфографічних та стилістичних особливостей мови оригіналу. Пояснення окремих невідповідно вживаних у листі слів подаються автором-упорядником у дужках.)

Игорь Срибняк

ЛАГЕРЬ ПЛЕННЫХ УКРАИНСКИХ ОФИЦЕРОВ В КЛЯЙНМЮНХЕНЕ (АВСТРО-ВЕНГРИЯ) ВЕСНОЙ 1918 ГОДА

В статье проанализированы некоторые аспекты организационной и национально-патриотической деятельности пленных офицеров-украинцев в лагере Кляйнмюнхен (Австро-Венгрия) в марте — начале апреля 1918 г. Особое внимание уделяется антиукраинским акциям российских черносотенцев и малороссов, которые имели целью помешать развитию национального движения в упомянутом лагере.

Ключевые слова: лагерь, пленные, офицеры-украинцы, Кляйнмюнхен, кружок, Украинская боевая организация.

Ihor Sribniak

CAMP OF UKRAINIAN CAPTIVE OFFICERS IN KLEINMÜNHNEN (AUSTRIA-HUNGARY) IN SPRING IN 1918

The article analyzes some aspects of organizational and national-patriotic activity of Ukrainian captive officers in the camp Kleinmünchen (Austria-Hungary) in March — early April 1918. A great attention is paid to anti-Ukrainian actions of Russian Black Hundreds and Little Russians who intended to prevent the development of the national movement at the mentioned camp.

Key words: camp, captives, Ukrainian officers, Kleinmünchen, circle, Ukrainian Military Organization.

УДК 327(477/437.6):93/94+«312»

Олександр Дуднік

**ГЕОПОЛІТИЧНІ Й СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН
ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

У статті розкрито геополітичні й суб'єктивні чинники, що впливають на розвиток міждержавних взаємовідносин між Словаччиною і Україною за часи незалежності. Розглянуто особливості політичного та зовнішньоекономічного курсу уряду Словацької Республіки на сучасному етапі.

Ключові слова: інтеграція, реверсний маршрут, зовнішньополітичний курс, геополітичний вплив, антиросійські санкції.

Для національної безпеки будь-якої держави надзвичайно важливо мати взаємовигідні й добросусідські відносини з сусідніми державами. Характерною ознакою українсько-словацьких міждержавних взаємовідносин є те, що вони ніколи не були ускладнені територіальними протиріччями подібно польсько-українським та угорсько-українським — в минулі часи, а в період незалежності — російсько-українськими та румунсько-українськими.

Проте в останні роки Україна не знаходить порозуміння з сусідніми державами, і не тільки з Російською Федерацією (РФ), Румунією, Угорщиною, а й з Словаччиною. Важливу роль щодо цього відіграють суб'єктивні чинники, зокрема здатність керівників держав і урядів знаходити порозуміння, привертати на свій бік чи заручитися підтримкою лідерів сусідніх країн, використовуючи й геополітичні фактори. З-поміж

останніх в українсько-словацьких взаємовідносинах можна назвати перебування двох держав у складі Центральноевропейської ініціативи (ЦЕІ), тісна співпраця України з «Вишеградською четвіркою», Європейським Союзом (ЄС) і НАТО, транспортування газу й нафти з РФ. Так, Україна й Словацька Республіка (СР) посідають, відповідно, перше і друге місця за обсягами транзиту російського газу в Європу.

Однак сучасні дослідники фактично не приділяли уваги суб'єктивному й гео економічному чинникам у взаємовідносинах двох сусідніх держав, акцентуючи увагу на основних напрямках двосторонньої міждержавної співпраці [1; 4]. З огляду на це, головним джерелом для висвітлення вказаної проблеми стали публікації в засобах масової інформації за останні кілька років, в яких подавалися інтерв'ю [2], озвучувалися й коментувалися заяви громадських і політичних

діячів СР, насамперед словацького прем'єр-міністра [11; 13; 15]. Важливими виявилися й окремі статті у часописах [5].

Отже, мета дослідження — розкрити суб'єктивні й геополітичні чинники в українсько-словацьких міждержавних відносинах періоду незалежності.

З моменту становлення України і СР як суверенних держав їхня співпраця на рівні глав держав і урядів не мала достатньо регулярного та інституційованого характеру. Після візиту першого Президента СР М. Ковача до Києва у 1993 р. сторони довго не могли надати зустрічам на найвищому рівні рангу офіційних. Упродовж другої половини 1990-х років обидва президенти зустрічалися і спілкувалися переважно на самітах глав держав ЦЄІ і на більш-менш регулярних зустрічах президентів країн Центральної Європи.

Тоді це було зумовлено тим, що Словаччина, на відміну від держав-партнерів по «Вишеградській четвірці» — Польщі, Чехії та Угорщини, не поспішала з проведенням кардинальних економічних і політичних реформ, вступом до НАТО, а головне — її зовнішня політика значною мірою була зорієнтована на Росію, з якою Братислава підтримувала тісні політичні й економічні взаємовідносини. У словацькому суспільстві тривалий час зберігався високий рівень ностальгії за «соціальною безпекою» комуністичних часів. Саме це дозволило лівоцентричним політичним силам, які поширювали ідею «соціально-справедливої держави» як найвищої цінності, прийти до влади. У 1990-х роках головною такою силою в СР була партія «Рух за демократичну Словаччину» на чолі з В. Меч'яром, який з перервами очолював уряд країни до вересня 1998 р. В. Меч'яр фактично встановив у СР авторитарний режим, що порушував конституційні права громадян [1, 463–465.].

У 1999 р. з обранням Президентом СР Р. Шустера — прихильника зміцнення словацько-українського співробітництва — відносини між двома країнами активізувалися і почали виходити на якісно новий і продуктивний етап розвитку. Зокрема, глава СР постійно надавав політичну підтримку Україні в її євроінтеграційних планах, розвитку зв'язків із загальноєвропейськими інституціями і трансатлантичними структурами. Офіційні, робочі та неформальні зустрічі двох президентів істотно сприяли прискоренню не тільки міждержавного співробітництва на рівні центральних вищих органів влади двох держав, а й міжрегіональних, транскордонних зв'язків. Як наслідок, у червні 2001 р. відбувся перший офіційний візит у СР Президента України Л. Кучми, який інтенсифікував українсько-словацькі відносини й окреслив широкий спектр перспективних напрямів двостороннього співробітництва [16].

У грудні 2002 р. під час офіційного візиту в Україну Президента СР Р. Шустера тенденція виведення двосторонніх відносин на рівень конструктивного партнерства посилилась [4, 227–229].

Проте з 2002 р. ситуація знову ускладнилась унаслідок приходу до влади у СР нових політичних сил лівого і націоналістичного спрямування. З-поміж них головною такою силою була партія «Smer» («Курс») — соціальна демократія», яку очолив Р. Фіцо. Більшість словаків вважала, що він здатний розв'язати проблему еміграції і працевлаштування молоді, зменшити в країні рівень злочинності та наркоманії, гарантувати підвищення пенсій і належну систему охорони здоров'я. На парламентських виборах 2002 р. партія «Smer» здобула 13,5 % голосів і увійшла до вищого законодавчого органу країни, а Р. Фіцо критикував економічні реформи прем'єр-міністра М. Дзурінди [5].

У червні 2006 р. на парламентських виборах партія «Smer» отримала 29 % голосів виборців (третину місць) і в коаліції з Націоналістичною партією Й. Слоти утворила уряд, що перебував при владі до липня 2010 р. Його очолив Р. Фіцо, який і став на перешкоді розвитку й поглиблення українсько-словацьких взаємовідносин [5]. У 2012 р. «Smer» перемогла на дострокових парламентських виборах (отримала 83 місця в парламенті з 150), а Р. Фіцо сформував перший однопартійний уряд у країні з моменту отримання незалежності.

З приходом до влади Р. Фіцо Україна спочатку розраховувала, що СР сприятиме реалізації проекту постачання каспійської нафти в Європу, а саме на чеський нафтопереробний завод (НПЗ) в Кралупах через нафтопровід «Одеса—Броди». А вже у 2003–2004 рр. російська компанія ЮКОС купила контрольний пакет акцій словацької компанії «Транспетрол», що не дозволило реалізувати цей проект. На початку 2007 р. новий глава уряду СР був переконаний у тому, що завдяки переговорам міжурядовою українсько-словацької комісії ситуація навколо «Транспетролу» буде остаточно вирішена і з боку СР не буде жодних перешкод для здійснення технічного експерименту з транспортуванням приблизно 20 тисяч тонн легкої нафти в чеському напрямку. Тоді Р. Фіцо також зазначив: «Що стосується нафти, я як політик вважаю, що СР не буде робити жодних перешкод у тому, аби транспортувалася легка каспійська нафта в Чехію, в Кралупи та в Німеччину. Всі технічні умови повинні вирішувати експерти та міжурядова комісія». Для цього новий уряд СР мав до квітня 2006 р. повернути у державну власність 49 % акцій компанії «Транспетрол» [2].

Проте проект постачання каспійської нафти в Європу нафтопроводом «Одеса—Броди» через СР так і не був реалізований. Для словацького прем'єра у взаємовідносинах з Україною більш

важливішою була політична угода щодо експорту в країну української електроенергії [2].

Крім того, в енергетичній сфері СР стала тісно співпрацювати з РФ, що відразу позначилося й на політичних взаємовідносинах з Україною. Наприклад, під час кількадечної російсько-грузинської війни в серпні 2008 р., а також російсько-української «газової кризи» 2009 р. позиції українського та словацького керівництва були прямо протилежними. Р. Фіцо зайняв чітку промосковську сторону. Так, у листопаді 2009 р. під час візиту до РФ глава уряду СР наголосив на тому, що СР — споживач російського газу, її керівництво не довіряє Україні. Він порушив тему газових проблем, заявивши В. Путіну перед початком переговорів: «Я завжди, на всіх рівнях, включаючи ЄС, давав найвищу оцінку позиції Росії під час газової війни, яка найвигіднішим чином відрізнялася від позиції України». А під час спільного виходу двох прем'єрів до преси Р. Фіцо зазначив: «Словаччина вважає РФ надійним постачальником, і тому я з великим інтересом вислухав інформацію про можливі проблеми в майбутньому, якщо Україна буде не в змозі платити за російський газ. Ми домовилися, що нас вчасно поставлять до відома в разі виникнення проблем» [8]. У свою чергу російський прем'єр назвав СР однією з ключових і надійних ланок у системі транзиту російських енергоносіїв споживачам в Європі [8].

Сторони також планували розширити взаємодію у нафтовому секторі, розглянувши проект продовження нафтопроводу «Дружба» на відрізку від Братислави до нафтопереробного заводу у Швехаті під Віднем [8].

Так були перекреслені можливості використання нафтопроводу «Одеса—Броди».

Р. Фіцо став кардинально змінювати зовнішньополітичний курс СР на міжнародній арені. Він зазначав: «Росія — це та країна, з якою мій уряд хоче мати і матиме якнайкращі й взаємовигідні відносини». Окремі оглядачі стверджували, що СР за прем'єрства Р. Фіцо почала нагадувати «маленьку Росію», де панує одна партія, а її лідер «вождя нації» [5].

Обійнявши у квітні 2012 р. вдруге посаду прем'єр-міністра Р. Фіцо зазначив: «Сучасна Європа не стоїть перед вибором — дружити з РФ чи не дружити. Якщо Європа прагне й далі залишатися помітним гравцем на історичній сцені — а таких прагнень європейці не зреклися, — то вона мусить любити РФ, домовлятися з нею і з допомогою РФ зав'язувати союзницькі контакти з Китаєм та Індією, тобто всіляко сприяти втіленню в життя євро-азійського проекту, який є єдиною альтернативою» [17].

У 2012–2013 рр. уряд Р. Фіцо ігнорував наполегливі рекомендації Брюсселя дати «зелене світло»

реверсним поставкам газу із Західної Європи до України, за що згодом отримав від «Газпрому» суттєву знижку на газ.

У 2013 р. прем'єр СР засвідчив свою неприхильність до нацменшин, звинувативши їх у тому, що вони лише вимагають допомоги, а «обов'язків перед країною не мають жодних» [5]. На це звинувачення у суспільному «утриманстві» гостро відреагувала Президія Центральної ради Союзу русинів-українців СР. Голова Ради П. Сокол заявив: «Меншини не простягають руки і не жебракують, а просять тільки те, що належить їм по праву, згідно із зобов'язаннями, які взяла на себе Словаччина на міжнародній арені. Коли ці вимоги порівнюємо з деякими іншими країнами, то ми повинні їх оцінити як відносно скромні. Адже в СР багато років ми не можемо добитись основного закону про статус національних меншин та фінансування їхньої культури. Право субсидіарності, тобто право на участь в управлінні своїми справами, закріплене в Конституції, можемо розуміти тільки символічно, тому що насправді здебільшого рішення узгоджуються про нас без нас» [5].

Р. Фіцо був одним із небагатьох керівників держав ЄС, хто наприкінці листопада 2013 р. став на бік президента В. Януковича, який не підписав Угоду про асоціацію між Україною і ЄС (УА). Коментуючи рішення уряду і президента України припинити переговори з Європою щодо підписання УА, Р. Фіцо зазначав: «ЄС настільки закоханий в себе, що він переконаний, що немає кращої альтернативи йому у світі. Членство в ЄС не є релігійним правилом для країн, і кожна держава може вільно вирішити, чи буде вона приєднуватися» [14]. При цьому він додав, що потрібно дивитися на пропозиції, які були введені в дію, наприклад зниження цін або газові проекти. Прем'єр-міністра СР хвилювало те, що рішення В. Януковича супроводжувалося насильством і демонстраціями. Він зазначав: «Україна просто вирішила піти іншим шляхом, і я не буду судити це зараз, це є її внутрішньою справою» [14].

У пік масових розстрілів протестувальників у центрі Києва в лютому 2014 р. та активних дипломатичних зусиль і гуманітарної допомоги з боку держав «Вишеградської четвірки» позиція уряду СР різко вирізнялася. Р. Фіцо зазначав, що він не розуміє того, що відбувається в Україні, і не знає, якої допомоги потребують українці [16].

Водночас 5 лютого 2014 р. газета «SMEP» писала про те, що ані в Україні, ані в Сирії режим не здатен на компроміси. В Україні та Сирії не тільки спільне те, що Росія підтримує існуючі там режими, в них правлять люди, які виснажують країну і мають на руках кров. Словацькі оглядачі зауважували, що В. Янукович та Б. Асад мають багато чого спільного, як брати. «Неможливо собі уявити, що вони житимуть у власній країні після

того, як зречуться влади, і насолоджуватимуться багатством, яке вони накопичили мафіозними методами, і не будуть притягнуті до відповідальності за свої дії. Тому що вони обидва, і Асад, і Янукович, це знають і не сприймають серйозно свою фіктивну готовність до діалогу» [12].

У березні 2015 р. Р. Фіцо висунув свою кандидатуру на президентських виборах у країні, щоб сконцентрувати у руках своєї партії більше повноважень вищих державних органів, хоча глава Словаччини має переважно представницькі функції, а саме: призначає або затверджує кандидатів на ключові посади у судовій системі та прокуратурі. Керівника держави словаки називають Господарем Палацу Грассалковичів і обирають з 1999 р. шляхом прямих всенародних виборів на п'ять років з можливістю одноразового переобрання [10].

Участь Р. Фіцо у президентських виборах 2014 р. дозволила зарубіжним і словацьким ЗМІ порівняти його з В. Путіним, назвавши таке рішення суто путінською ротацією «прем'єр/президент». Щоправда, Р. Фіцо не має свого Д. Медведева, а відтак ротація мала відбутися за принципом «Фіцо/Фіцо».

Словацький прем'єр виграв перший тур виборів, набравши 28 % голосів виборців. Він покладався на підтримку Москви і сподівався на прихильність свого електорату, запевняючи його, що обстоює національні інтереси. Проте на подальші успіхи Р. Фіцо у другому турі вплинули його антиукраїнські заяви напередодні й під час Брюссельського саміту ЄС 20–21 березня 2014 р. [16].

З приводу таких висловлювань Р. Фіцо чеська газета „Lidovй noviny“ писала: «Словаки мають щастя, бо обирають свого президента якраз у ті дні, коли вирішується доля України, коли кандидати мають довести, чи є вони демократичні державники, чи, навпаки, мюнхенські боягузи й політичні опортуністи. Чи спроможуться назвати агресію агресією, окупацію — окупацією, а окупанта — окупантом? Чи спроможуться на те, щоб Словаччина повелася так, як поводитись Польща, абсолютно слушно наполягаючи на якнайтвердшій відповіді Заходу путінській Росії?» [5].

На саміті ЄС 20–21 березня СР була єдиною країною, яка виступила проти надання економічної допомоги Україні. Братислава не підтримала і санкцій проти РФ. На думку прем'єр-міністра СР, ЄС не мала перебирати на себе відповідальності за українську економіку, оскільки українці повинні, насамперед, самі дати лад у своїй країні, й лише потім з ними можна домовлятися. «Словаччина не погодиться з безглуздими економічними санкціями на адресу РФ, бо вони завдають колосальної шкоди нашому господарству» [17]. Водночас Р. Фіцо звинуватив ЄС у тому, що

він безпідставно «спокушав» Україну членством, чим і спричинив українську кризу [17].

Електорат Р. Фіцо також здебільшого не має прозахідних ринкових ціннісних орієнтацій і виступав переважно проти допомоги Україні та доцільності для СР в умовах української кризи виконувати свої зобов'язання як країни-члена ЄС і НАТО.

У зв'язку з цим і через підвищення Кремлем ціни на газ для Києва виникла проблема щодо реверсних поставок газу з ЄС в Україну через СР. Хоча єврокомісар з енергетики Г. Оттінгер заявив, що угода про реверсні поставки 12 млрд куб. м газу на рік із СР до України може бути укладена до кінця квітня, а самі поставки розпочатися до кінця року, Р. Фіцо став шукати у реверсному постачанні газу в Україну економічний зиск, розглядаючи це питання у площині фінансування [6].

За його словами, допомога Україні повинна мати свої межі й бути економічно лімітована, її надання в інтересах самого ЄС, але це не означає, що Європа повинна за це платити. Р. Фіцо пояснив, що вже на стадії переговорів з Україною виникли проблеми, оскільки Київ сподівається, що в цей проект буде інвестувати Братислава, але зі свого боку нічого не гарантує, насамперед безпечні поставки російського газу в країну через свою територію. На його думку, проблеми для СР можуть спричинити проекти з транспортування російського газу в обхід України, а отже, й СР [14].

Братислава пропонувала Києву підписати не договір про реверсні поставки газу, а меморандум, в якому буде передбачено ще «щось» будувати в газотранспортній інфраструктурі ЄС. Україну цей меморандум не цікавив, оскільки нагадував ідею «Південного потоку» Кремля за наявності української газотранспортної системи (ГТС).

Водночас словацький прем'єр зазначив, що його країна не може змусити комерційну компанію “Eustream” інвестувати 20 млн євро в газотранспортну інфраструктуру через потенційний план-проект ЄС, за яким СР розпочне постачати газ в Україну, а Києву не вдасться за нього заплатити. У той же час Р. Фіцо підтвердив свою готовність продовжувати переговори про реверсний потік, підкресливши, що СР хоче гарантій від українського уряду щодо виконання комерційних зобов'язань після того, як Київ отримає газ [12]. Також словацький прем'єр зауважив, що рішення технічного питання про реверс газу в Україну потребує часу — мінімум дев'ять місяців [12].

Проте питання поставок газу з ЄС в Україну через СР було дещо прискорено внаслідок результатів другого туру президентських виборів у СР, що відбувся 29 березня 2014 р. На них зі значною перевагою голосів перемогу здобув колишній підприємець, а нині меценат А. Кіска. За нього проголосувало 59,4 % виборців. Р. Фіцо отримав 40,6 % голосів [9].

Перед другим туром А. Кіска зазначив, що президент «повинен бути активною противагою уряду», а Р. Фіцо повідомив, що у разі поразки на виборах назавжди піде з політики [7]. Однак свого слова він не дотримався і залишився, продовжуючи політику опору антиросійським санкціям ЄС і світового співтовариства, а також обмежуючи можливості України в отриманні європейського газу через СР. Як наслідок, згідно з досягнутою українсько-словацькою газовою угодою, завізваною ЄС, Україна повинна отримати з реекспорту 10 млрд куб. м газу через територію СР, хоча могла б отримати 30 млрд куб. м сировини [18].

Восени 2014 р. все ж таки був відкритий новий реверсний маршрут постачання газу в Україну з ЄС через СР — газопровід «Вояни–Ужгород». Цей маршрут є найбільш вигідним порівняно з аналогічними газопроводами з Угорщини і Польщі. Угорський газопровід переважає за вартісними показниками газу, що купується, а польський — за обсягами поставок. Крім того, зменшення постачання газу Газпромом у Польщу та Німеччину не може вплинути на обсяги доставляння сировини через СР в Україну. Завдяки цьому в Києву вдалося потроїти закупівлю газу в ЄС [3].

На початку грудня 2014 р. Р. Фіцо заявив, що питання анексії РФ Криму в Європі вже вважається вирішеним, а перед Україною стоїть значна загроза великого військового конфлікту, від якого СР також постраждає. При цьому він не мав на увазі конфлікт з РФ. Насамкінець словацький прем'єр зазначив, що Україні не варто

вступати до НАТО і збільшувати витрати на оборону. Останнє, за його словами, у геополітичному плані нічого не означатиме, крім кампанії озброєння [11]. А вже через кілька днів СР підписала з РФ договір про постачання російської нафти до Словаччини та її транзит в європейські країни упродовж 15 наступних років (з 2015 р. до кінця 2029 р.) з подальшою автоматичною пролонгацією на кожні п'ять років, якщо не буде заперечень сторін.

Таким чином, політична орієнтація прем'єр-міністрів Словаччини, В. Меч'яра в 90-х роках ХХ ст. і Р. Фіцо — дотепер, відіграла і продовжує відігравати роль негативного суб'єктивного чинника в розвитку міждержавних українсько-словацьких взаємовідносин.

Росія, використовуючи свої енергоресурси як важливий геополітичний чинник, змогла розколоти країни ЄС в українському питанні з метою змусити ЄС і НАТО відмовитися від розширення на Схід, а Україну — від євроатлантичної інтеграції. Москва фактично купила проросійську позицію словацького прем'єра за ціну на газ і нафту та можливості їх транспортування до Європи.

Проросійська політика уряду Словацької Республіки за Р. Фіцо спричинила дуалізм в зовнішньополітичному курсі Словаччини, що суперечить зовнішній політиці ЄС й, відповідно, членству СР в ЄС і НАТО. Проте навіть поразка на президентських виборах кардинально не змінила позиції прем'єра, про що свідчать його останні заяви щодо України та підписання Братиславою нової угоди з Москвою.

ДЖЕРЕЛА

1. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945–2002 роки / В. П. Газін, С. А. Копилов. — К. : Либідь, 2004. — С. 463–465.
2. Гетьманчук А. Прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо: Я б ніколи не погодився на розміщення елементів американської ПРО [Електронний ресурс] / А. Гетьманчук // Незалежний український центр правових ініціатив та експертиз: «Правова держава». — Режим доступу : <http://www.pravova-derzhava.vasyliyev.name/hydepark/detail.php?ID=1387>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 07.03.07.
3. Голова правління компанії «Нафтогаз України» Андрій Коболев взяв участь у прямому ефірі Першого Національного телеканалу України [Електронний ресурс] // Національної акціонерної компанії Нафтогаз України. — Режим доступу : <http://www.naftogaz.com>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 17.09.14.
4. Зарубежные страны. — Вып. 1: 1998–2003 гг. / авт-сост. Я. М. Бердычевский. — Запорожье : Премьер, 2003. — С. 227–229.
5. Ільницький В. «Маленька Росія» Роберта Фіцо [Електронний ресурс] / В. Ільницький // День. — 27 берез. 2014. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/politika/malenska-rosiya-roberta-fico>
6. Лавренюк А. Прем'єр Словаччини Фіцо не зможе заблокувати реверс газу в Україну — експерт [Електронний ресурс] / А. Лавренюк // Укрінформ. — Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/ukr/news>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 26.03.14.
7. На виборах президента Словаччини програв прихильник анексії Криму [Електронний ресурс] // Українська правда. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/30/7020762>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 30.03.2014.

8. Миронова Ю. Надежное звено: премьер Словакии поддержал Россию на случай новой газовой войны с Украиной [Электронный ресурс] / Юлия Миронова // Время. — Режим доступа : <http://www.vremya.ru/2009/211/8/241776.html>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 17.11.09.
9. Новим президентом Словаччини став Андрей Кіска [Електронний ресурс] // Euronews. — Режим доступу : <http://www.ua.euronews.com/2014/03/30/slovakia-andrej-kiska-victorious-in-presidential-elections>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 30.03.14.
10. Первый тур президентских выборов в Словакии не выявил победителей [Электронный ресурс] // Новости мира. — Режим доступу : http://novostimira.com/novosti_mira_98731.html. — Назва з екрана. — Дата публікації: 16.03.14.
11. Пропутінський прем'єр Словаччини розповів, як Україні жити далі [Електронний ресурс] // Espresso.tv. — Режим доступу : http://espresso.tv/news/2014/12/02/proputinskyu_premyer_slovachchynu_rozproviv_yak_ukrayini_zhytu_dali?keepThis=true&TB_iframe=true&height=500&width=1100&capti on. — Назва з екрана. — Дата публікації: 02.12.14.
12. Словакия не предлагает Украине договор о реверсе газа, — Продан [Электронный ресурс] // Подробности. — Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/economy/2014/03/25/966702.html>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 25.03.14.
13. Словацькі ЗМІ порівнюють Януковича із Асадом: Вони — як брати [Електронний ресурс] // День. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/news/050214-slovacki-zmi-porivnyuyut-yanukovicha-iz-asadom-voni-yak-brati>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 05.02.14.
14. Словаччина допоможе Україні з реверсом газу — Фіцо [Електронний ресурс] // Укрінформ. — Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/slovachchina_dopomoge_ukraini_z_reversom_gazu_fitso_1921512. — Назва з екрана. — Дата публікації: 25.03.14.
15. Токман Т. Премьер-министр Словакии выбился из общей колеи в ЕС и даже поддержал свободного Януковича [Электронный ресурс] / Т. Токман // Новый регион. — Режим доступу : <http://www.nr2.ru/ Kiev/474124.html>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 04.12.13.
16. Українсько-словацькі відносини в період з 1991–2006 років [Електронний ресурс] // e-Works.com.ua. — Режим доступу : http://www.e-works.com.ua/work/4151_Ukrainsko_slovacki_vidnosini_v_period_z_1991_2006_rokiv.html. — Назва з екрана.
17. Шатилов М. «Санкціям — ні» : словацький прем'єр не зрадив Путіна [Електронний ресурс] / М. Шатилов // Deutsche Welle. — Режим доступу : <http://dw.de/p/1BU8s/>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 21.03.14.
18. Шаткая Европа: Лобби России против нового этапа санкций [Электронный ресурс] // 112. ua. — Режим доступу : <http://112.ua/statji/shatkaya-evropa-lobbi-rossii-protiv-novogo-etapa-sankciy-110074.html/> — Назва з екрана. — Дата публікації: 03.09.14.

Александр Дудник

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ И СУБЪЕКТИВНЫЙ ФАКТОРЫ В ИСТОРИИ УКРАИНО-СЛОВАЦКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье раскрыты геополитические и субъективные факторы, влияющие на развитие межгосударственных отношений между Словакией и Украиной за время независимости. Рассмотрены особенности политического и внешнеэкономического курса правительства Словацкой Республики на современном этапе.

Ключевые слова: интеграция, реверсный маршрут, внешнеполитический курс, геополитическое влияние, антироссийские санкции.

Oleksandr Dudnik

GEOPOLITICAL AND SUBJECTIVE FACTORS IN THE HISTORY OF UKRAINIAN AND SLOVAK STATE RELATIONS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article reveals geopolitical and subjective factors influencing the development of relations between Ukraine and Slovakia in the period of independence. It examines the features of the political and foreign economic policy of the government of Slovak Republic at the present stage.

Key words: integration, reversible route, foreign-policy course, geopolitical influence, anti-Russian sanctions.

Олеся Дзира

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ УКРАЇНЦІВ САМОСТІЙНИКІВ У КАНАДІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано та схарактеризовано напрями й результати діяльності Союзу українців самостійників, а також похідних від нього організацій. Визначено роль Союзу в ліберальному русі українців Канади в період між двома світовими війнами.

Ключові слова: Союз українців самостійників, ліберальний рух, громадські організації української діаспори Канади.

Важливим етапом формування української діаспори став другий етап імміграції 1919–1939 рр. Українські іммігранти, що прибули до Канади, фактично створили підґрунтя для формування соціальних і суспільних структур, заклали матеріальну базу. Ця високоосвічена, патріотична імміграція значною мірою надала діаспорі специфічної ідеологічної (національно-патріотичної) цілеспрямованості.

Вивченням ліберально спрямованих громадських організацій у Канаді насамперед займалися представники наукових кіл діаспори. Перелік і види діяльності цих організацій можна знайти в дослідженні М. Марунчака [5]. Так, зокрема, у його праці «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі» [6] простежується ставлення громадських організацій Канади до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У ній детально змальовано дії Союзу українців самостійників (далі — СУС) поряд з іншими об'єднаннями Канади. Програма, ідеї та шляхи досягнення мети СУС викладено у дослідженні П. Лазаровича [4], який був членом цієї організації. Тому його робота є цінною і як джерело, оскільки автор наводить у ній власні оцінки та обґрунтування місця і спрямованості СУС у проукраїнському русі діаспори Канади. Ще один із членів Союзу В. Бур'яник висвітлив у своїй розробці значення та ідеологічне підґрунтя СУС для української справи в Канаді [15]. З точки зору прихильника СУС, громадський активіст пояснив розбіжності між Союзом українців самостійників та іншими товариствами в діаспорі. Один із засновників СУС Ю. Стечишин репрезентував у своїй студії «Між українцями в Канаді» [12] передумови та причини появи СУС, його ідейне підґрунтя. Діяльність СУС на шляху до консолідації всіх національних сил діаспори в Конгрес українців Канади проаналізовано в статті О. Геруса [2, 115–152]. Вченим описано конкуренцію між ліберальними та націоналістичними об'єднаннями в Канаді, їхні спроби співпраці.

Характеристику дій СУС і тотожних до нього угруповань подають прокомуністично налаштовані науковці. Точка зору одного з них представлена у роботі «Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді» [13]. Окремого ретельного дослідження вимагають причини й спірні питання, що перешкоджали СУС та іншим проукраїнським товариствам об'єднатись у боротьбі з інтернаціональним блоком.

Метою статті є визначення ролі Союзу українців самостійників у ліберальному русі українців Канади та його досягнень у царині боротьби за здобуття незалежності України.

Завданням статті — схарактеризувати місце СУС серед інших ліберальних організацій Канади; окреслити цілі та напрями діяльності СУС; показати шляхи досягнення Союзом поставлених завдань.

Ліберальних рух українців у Канаді зародився ще на початку ХХ ст. Його вияви ми простежуємо в діяльності першого україномовного часопису в Канаді — «Український голос». Цей рух, разом зі своїм періодичним виданням, висунув твердження про будівництво української освіти, культури в діаспорі власними силами. Під впливом цих ідей у Канаді постають такі інститути, як бурса ім. А. Коцка, Інститут ім. П. Могили, Інститут ім. М. Грушевського та інші. Вони стають осередками поширення ліберальних ідей. На своїх народних з'їздах інститути підтримували ініціативу та активність громадських діячів і визначали напрями руху у справі єднання українців діаспори на патріотичних засадах. Утворення української православної церкви в Канаді також було пов'язане з діяльністю ліберально налаштованих громадських активістів.

З часом назріло питання створення загальноканадської проукраїнської організації. Це було реалізовано з ініціативи керівництва Інституту ім. М. Грушевського та Інституту ім. П. Могили. Так постає Союз українців самостійників, котрий був формально покликаний до життя постановою Загального народного з'їзду в Едмонтоні

в грудні 1927 р., який скликав Інститут ім. М. Грушевського. Ця постанова була наново затверджена з'їздом, організованим Інститутом ім. П. Могили у м. Саскатун. Творцями української ідеї були вчителі в школах, викладачі в інститутах, кореспонденти в періодичних виданнях, які поряд з освітньою та журналістською роботою долучались до громадського життя діаспори і намагались втілити свої задуми за допомогою Союзу українців самостійників.

М. Стечишин, один із ініціаторів заснування СУС, влучно схарактеризував причини появи цього об'єднання: «Союз українців самостійників заснувався для тіснішого об'єднання українського народу в Канаді ... Союз українців самостійників кличе всіх українців до об'єднання на чисто українським ґрунті, вважаючи, що тільки таке об'єднання може допровадити український нарід до досягнення його найвищих національних ідеалів, між якими на першій місці стоять збудовання Самостійної української держави» [11, 7]. Цю думку підтримали І. Рурик, В. Свистун, о. С. Савчук (адміністратор консисторії УГПЦ), Я. Арсенич, М. Стечишин (редактор «Українського голосу») і генерал В. Сікевич (колишній емісар Української Народної Республіки в Угорщині). Народження Союзу означало закінчення організаційного процесу серед ліберально налаштованої спільноти в Канаді, який почався від діяльності українських двомовних вчителів і «Українського голосу» та продовжився заснуванням Інституту ім. П. Могили, створенням православної церкви і проведенням щорічних народних з'їздів [2, 123–124].

Саме представники ліберального руху в Канаді першими почали вживати терміни «українець», «український». У програмі СУС такий вибір назви було обґрунтовано тим, що має бути «самостійність одиниці, організації, народу, самостійність думки і діла, самостійність в справах політичних, економічних та релігійних» [10, 3]. До складу СУС входили Товариство українських самостійників, Союз українців Канади, Союз української молоді Канади та Союз Народних Домів. Управа СУС складалась з виборних членів та делегатів від цих угруповань. Іншими словами, довкола СУС були зібрані організації та установи, які в релігійному відношенні були пов'язані з Українською греко-православною церквою. Першим головою СУС був В. Свистун, чільними членами — Ю. Стечишин, С. Савчук, Т. Гуменюк, В. Буряник, Я. Арсенич, В. Кудрик та інші.

Цілі й напрями діяльності СУС простежуються з його статуту, до якого вносились зміни в 1930 і 1938 роках та результати щорічних з'їздів. Першочерговими намірами СУС були: об'єднати всіх канадців українського походження на базі канадського громадянства; зберегти й підтримати українську мову і культуру

в Канаді; підняти статус канадських українців у суспільній, економічній і політичній сферах життя країни [15, 13]. Хоча Союз і не висловлював жодних партійних чи релігійних упереджень при обранні до лав своїх членів, його прихильність все ж була на боці Української греко-православної церкви. Офіційним органом СУС було проголошено «Український голос». СУС завжди стояв на демократичних принципах, підтримував представництво Української Народної Республіки в екзилі, а в канадській політиці був прихильником Ліберальної партії [5, 63–64]. Вважаючи Канаду за ново придбану вітчизну для українців, СУС закликав останніх до виконання громадянських обов'язків перед нею. Безперечно, Союз українців самостійників вбачав найвищу ціль українського народу у здобутті незалежності України в її етнографічних межах і висловлювався проти федерації з її безпосередніми сусідами. У своєму ставленні до УРСР СУС рішуче засуджував «сурогат під іменем радянської або совітської республіки, якою управляють москалі безпосередньо з Москви, або посередно через своїх ставлеників в Харкові». Також зазначалося, що СУС своє «становище до українських партій в Європі ... буде узалежнювати від сего, на скільки воно буде згідне з ідеалом самостійної української держави і чесної самостійної політичної думки» [10, 3–4]. В. Свистун написав реферат «Наша ідеологія», де пояснював позицію СУС щодо політичної ситуації в Україні: «Ми можемо нині піддержувати одну партію в Старім краю, а завтра другу, коли нині одна, а завтра друга, будуть переводити в життя ту саму державну політику, яку наша честь, як українців, що стремлять до самостійної України, нам наказує піддержувати. Нашою найважливішою ціллю в українській політиці є здобуття самостійної української держави. Для нас не важне, чи та держава буде республікою чи монархією. Державний лад буде такий, який найкраще відповідатиме тамошнім обставинам, в залежності також від часу, коли держава така буде творитись» [9, 9–10]. Отже, інтереси держави СУС ставив вище за партійні. Він виступав проти партійної конкуренції в час вирішення питання здобуття самостійності України і за співпрацю з усіма об'єднаннями, що підтримували його ідеї.

З програми Союзу також видно ставлення його членів до Канади: «Уважаючи Канаду за нову прибрану вітчизну українців, СУС закликає українців, щоби як горожане сего краю брали як найбільшу участь у всіх справах сего краю, користаючи зі своїх горожанських прав і привілеїв, і сповняючи свої горожанські обов'язки» [10, 3]. СУС активно запрошував на лекції до Канади таких визначних українців, як проф. О. Бочковський, полк. В. Кедровський, колишній інспектор армії УНР, ген. В. Сікевич

та ін. Саме завдяки діяльності СУС у Канаді вийшла друком перша історія України англійською мовою, написана проф. Д. Дрошенком [5, 64–65]. Крім того, на запрошення СУС, він також начитував курси з української історії та літератури в 1937 і 1938 рр. у Канаді. Союзом українців самостійників були організовані курси з українознавства, підготовані визначними членами Подебрадської академії спеціально для канадських студентів. Дохід з цих курсів допомагав функціонувати академії [4, 18–19].

СУС швидко включився у проукраїнський рух у Канаді й поступово розширював коло своїх прихильників і напрями діяльності. Він активно змагався з лівими силами за вплив на формування суспільної думки українців у Канаді. Організація проводила мітинги протесту в містах Вінніпег, Саскатун та Едмонтон, засуджуючи сталінський терор у Радянській Україні. Відділи СУС також були у Британській Колумбії, Онтаріо та Квебеку [2, 125].

Реакцією СУС на «польський терор в Галичині» стала зустріч В. Свистуна та І. Рурика (представників організації) з прем'єр-міністром Р. Бенетом. Її метою було звернути увагу уряду на те, «що українці вислали петицію до Ліги Націй і просити, щоб канадійський уряд додав своїм впливом ваги тій петиції» у справі українців під Польщею («Український голос» за 25 березня 1931 р.) [7, 1]. 29 березня 1931 р. заходами СУС було відкрито Інформаційне бюро в Лондоні. Його керівником призначили В. Кисілевського, який займався питанням українсько-польських відносин. Деяко пізніше таке бюро було відкрито й у Женеві. Канадський парламент виніс на обговорення проблему взаємин українців з поляками. Було вирішено, що представники від Канади до Ліги Націй будуть боротись за встановлення справедливості в цій ситуації (про це можна прочитати в «Українському голосі» за 13 травня 1931 р.; 20 травня 1931 р.) [1, 283–285]. Завдяки старанням СУС, а також інших організацій, на розгляд Ліги Націй була представлена петиція, підписана 60 послами англійського парламенту в справі становища українського народу під Польщею. Ліга Націй засудила ставлення Польщі до України перед цілим світом [4, 7–8].

У 1932–1933 рр. в Україні лютував голод, штучно створений радянською владою. Зрозуміло, що тема голодомору не афішувалась в УРСР, але була відкрита в еміграційній пресі. У Канаді в таких ліберальних періодичних виданнях, як «Український голос», «Канадійський фермер» публікувались листи постраждалих від голодомору. Так, у номері «Українського голосу» за 30 серпня 1933 р. читаємо: «Нема хужої смерти, як умирати з голоду. Умираючий, що попав, то тягне до рота. З перва сильно пухне, а потім падає у велике безсилля і у великім мученню умирає ...

Наш почти увесь куток вимер від голоду і самі почти чоловіки. Словом ужас великий. Їдять люди людей, матері їдять своїх дітей, а далі як буде не знаю» (назва статті «Жертви голоду в большевицькому краю»). Упродовж вересня, жовтня, листопада і грудня в «Українському голосі» лунали заклики до проведення протестних віч і підписання резолюцій до офіційних державних представників Канади та інших державних установ.

Комуністичні організації в Канаді не визнавали голодомору серед своїх співвітчизників. З Кремля всім осередкам комуністичного товариства «Український робітничо-фермерський дім» в кінці січня 1933 р. було розіслано таємну інструкцію під назвою «Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакітників». У згаданій інструкції наказувалось «вирвати трудящих з-під впливу жовтоблакітників», вступати в пронаціональні організації та налаштовувати рядових членів проти проводу, зривати антибільшовицькі мітинги. Ліберальні часописи розкритикували ці інструкції й оприлюднили наміри комуністів у Канаді. Крім висвітлення й засудження голодомору в пресі, в діаспорі проходили протестні віча. Перші такі заходи відбулися 25 лютого в Саскатуні і 25 березня в Геффордї. До них долучились широкі кола громадськості. На мітингах було ухвалено резолюції, що засуджували діяльність комуністичних організацій і їхню реакцію на страшні події в Україні. Третє антибільшовицьке віче відбулось 2 квітня в Саскатуні за участі ліберальних, націоналістичних і консервативних організацій. Подібні збори проходили в Торонто 5 квітня, у Віндзорі — 25 червня, в Монреалі — 6 липня.

13 вересня СУС за підписами М. Стечишина, голови, та В. Барицького, секретаря, видав відозву до громадян, у якій закликав: «Нам треба протестувати, треба прилучити свій голос протесту до голосів наших братів в Старім краю і на еміграції в Європі. Союз українців самостійників кличе усе українське громадянство до протестаційної акції. Устроюймо протестаційні віча в кожній місцевості в Канаді, де жие хоч найменший гурток українців. Піднесім такий сильний голос протесту, щоби цілий світ нас почув і держави, які хочуть нав'язати взаємини з Советським Союзом, здержалися, а держави, які навязали взаємини давнійше, щоби їх зірвали в ім'я цивілізації і людяности» («Український голос» за 13 вересня 1933 р.). Стараннями СУС у м. Вінніпег 17 вересня відбулось масове віче. У резолюціях, ухвалених на цьому зібранні, знову підтверджувалось, що московський уряд свідомо нищить український народ. Натовп з комуністів висміював віче з викриками, що в Україні голодують ті, хто не хоче працювати. З преси довідуємось, що з ініціативи СУС подібні мітинги

проходили в Скептоні, Ешвилі, Кловерлифі, Ледвині, Давфіні, Ангусвілі, Сілвері — в провінції Манітоба, в Глен Елдер, Леді-Лейк, Красному, Норквеї, Еллов Кріку, Марліні та ін. — в провінції Саскачеван, в Едмонтоні, Стрию, Редвеї, Кеппоні, Калгарі та ін. — в провінції Альберта [6, 36–38, 41–48, 91, 118, 136].

Як бачимо, Союз українців самостійників активно долучився до протестних віч у Канаді у відповідь на голодомор в Україні. Союз був звичайно й ініціатором багатьох з них, а також укладачем відозв до уряду Канади. Він інформував про геноцид в Україні не тільки кола представників діаспори, а й світову громадськість.

У міжвоєнний період представники ліберального руху в діаспорі активно поширювали ідеї боротьби за самостійну й суверенну Україну. Одним із засобів досягнення цього була публікація статей у пресі й видавання брошур, таких як «Союз українців самостійників: принципи і програма» (Вінніпег, 1928, 43 с.), Свистун В. «Нова хвиля червоного терору на Україні» (Вінніпег, 1930, 30 с.), Стечишин М. «Союз українців самостійників в Канаді і об'єднання українського народу» (Вінніпег, 1933, 37 с.), Лазарович П. «Національно-культурні завдання українців в Канаді» (Вінніпег, 1937, 15 с.). Спеціально видавали й розсилали англомовні книги з метою ознайомлення визначних осіб та політиків з українською справою.

Важливу інформативну працю виконував Союз через звіти, реферати та обговорення в англійських клубах, товариствах, політичних та наукових організаціях. Наприклад, ще в 1933 р. перед членами Королівського інституту міжнародних справ у Лондоні було зачитано реферат про українське питання в Європі. Таких виступів у Канаді відбувалось багато, про що свідчать слова члена СУС П. Лазаровича: «Мені самому доводилося виступати не менш, як 20 разів, за останніх 10–15 літ в англійських товариствах з рефератами про українське питання. Знаю, що подібні виступи робили: Василь Свистун, Мирослав Стечишин, Юліан Стечишин (голови СУС), о. прот. С. В. Савчук, посол І. Р. Соломон, Т. Гуменюк, В. Буряник, посол Н. В. Бачинський та багато інших» [4, 18].

Наміри членів СУС та кроки з популяризації проукраїнських ідей у діаспорі Канади видно, наприклад, з резолюцій з'їздів наприкінці 1934 р. у Саскатуні та Едмонтоні. На з'їздах у грудні 1936 р. у містах Едмонтон та Вінніпег було ухвалено резолюцію із закликом до консолідації українських національних організацій у Канаді. А в резолюції від 2 січня 1938 р., прийнятій у Вінніпегу, зазначалося: «Ми заявляємо свою повну солідарність з цією визвольною боротьбою і прирікаємо помагати в ній всіми своїми матеріальними та моральними засобами...

Ввиду того жаліємо, що є намагання деяких осіб, чи політичних груп перенести наше громадянство на канадійський ґрунт боротьбу за те, який має бути політичний устрій у майбутній українській державі, або яка партія, чи особа має в ній мати провід, бо вважаємо, що ці питання можуть і мусять бути вирішені в першій мірі волею автотонного населення українських земель» [4, 8–9, 16]. Хоча члени СУС, як видно з цієї цитати, не хотіли наполягати на встановленні якогось певного державного устрою в майбутній незалежній Україні, вони все ж старалися формувати думку співвітчизників у діаспорі у ліберальному ключі, відкидаючи націоналістичні ідеї та конфліктуючи з проводом націоналістів.

Союз українців самостійників привітав постання Карпатської України на своєму з'їзді в грудні 1938 р. В «Українському голосі» було опубліковано серію статей на цю тему. Побачила світ і брошура під назвою «Німці та Україна» [3], де українців застерігали від німецьких імперіалістичних інтересів. Коли почали розгортатись події в Карпатській Україні, в Канаді виникла величезна кількість місцевих комітетів (часто незалежно від СУС) для збору фондів на допомогу закарпатським українцям. Ще напередодні вищеописаних подій, у вересні 1938 р., Український Народний Дім, що був найстаршою суспільно-культурною організацією Вінніпегу, зініціював організацію громадського протестного комітету як реакцію на руйнування поляками православних церков на Холмщині. СУС також був представлений у цьому комітеті. У листопаді 1938 р. Т. Ферлей, колишній депутат до Манітобського парламенту, від імені Українського Народного Дому (який співпрацював з СУС) заснував Комітет допомоги рідному краю. Завданням цього комітету було збирати та розподіляти кошти для Карпатської України, а також переконати Оттаву поставити українське питання на порядок денний на міжнародній арені. Комітет включав СУС, Братство українців католиків (*дали* — БУК) та низку місцевих об'єднань, таких як Читальня Просвіти та Взаїмна поміч. Діяльність комітету була досить успішною. З ним було зібрано декілька тисяч доларів для Карпатської України. У Саскатуні діяв Репрезентаційний комітет українців Канади, створений представниками Українського національного об'єднання. В його організації взяв участь і місцевий відділ СУС, на відміну від комітету у Вінніпегу, де Українське національне об'єднання (*дали* — УНО) не було допущене до співпраці [2, 137–139]. В Едмонтоні також було сформовано Комітет допомоги Карпатській Україні. Головою комітету став тодішній голова СУС, а касиром — о. Є. Грицина. До нього увійшли представники Союзу гетьманців-державників, УНО,

БУК і СУС. Комітет проіснував до часу ліквідації Карпатської України. Ним було проведено 17 масових віч у місті Едмонтоні й колоніях і зібрано близько 6 тис. доларів на підтримку самостійності Карпатської України. Комітет вів також роз'яснювальну роботу для урядів Канади, Британії, Франції, Італії, Німеччини й Польщі, яким розсилав резолюції з питань про право українців на самоуправу, телеграми з протестами проти переслідувань українського населення в польській державі [4, 19–20].

Проукраїнський рух у Канаді був представлений не лише Союзом українців самостійників і тотожними до нього організаціями, а й угрупованнями націоналістичного спрямування, які також ратували за самостійність України, але мали ідеологічні розбіжності з СУС. Націоналізм членів СУС був народницьким і помірним його видом, у той час як Українська стрілецька громада (далі — УСГ) підтримувала «інтегрований» націоналізм. СУС був тісно пов'язаний з канадським демократичним процесом, концепцію якого європейські націоналісти відкидали на користь авторитарної як вищої форми політичного устрою. Січові стрільці принесли з собою до Канади відчуття політичної гіркоти за поразку у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і звинувачували в цьому лібералів. Націоналісти відчували себе в Канаді тимчасовими емігрантами, що перебували там до настання кращих часів на Батьківщині. Тому їх заклики були радикальніші, а дії активніші. Ліберали ж вже почали ототожнювати себе з постійними жителями діаспори. Войовничий запал націоналістів вони не підтримували і схилились до більш стриманих, зручних для канадського уряду методів розв'язання нагальних проблем [2, 127–128]. Як писав член СУС П. Лазарович, дії націоналістів є «антидемократичними і запереченням особистої волі людини і нації» [4, 15]. СУС ніколи не був частиною будь-якої політичної партії чи організації в Європі. Його провід перебував виключно в Канаді й не виконував вказівок із закордону. УНО ж виконувало низку завдань, переданих йому від ОУН. У діаспорі діяло також Братство українців католиків, позиції якого щодо політики Канади були однаковими з орієнтирами СУС. Однак його члени сповідували різні національні ідеології (серед них були також ліберали) і більшість своїх рішень приймали після їх узгодження з католицькими ієрархами. Оскільки СУС підтримував Українську греко-православну церкву, то конфліктів між ним важко було оминути [15, 21–23]. Спільні дії були неможливі й із консервативним угрупованням Союз гетьманців-державників.

Однак націоналісти не втрачали надії на співпрацю з лібералами. Європейський провід ОУН почав переговори з лідерами СУС.

В. Свистун був готовий розглянути запити ОУН. Проте брати Стечишини наполягали на незалежності СУС від європейських організацій. Перша зустріч трьох представників СУС — о. С. Савчука, Ю. Стечишина та В. Свистуна — з полковником Є. Коновальцем відбулась у Нью-Йорку в травні 1929 р. Наступна пройшла у червні 1929 р. у Вінніпегу під час поїздки полковника по Західній Канаді. На переговорах лідери СУС, М. Стечишин, П. Войценко, Я. Арсенич, В. Бур'яник і Н. Бачинський, показали свою зацікавленість у контролі ОУН антисусівської поведінки УСГ, а не у вступі до ОУН. Коновалець пообіцяв своє посередництво у вирішенні їхніх конфліктів. Але на безпосередній зустрічі двох організацій це так і не вдалось зробити. СУС так і не уклав угоди з ОУН. Адвокат Я. Арсенич так виклав позицію СУС у цьому питанні: «Ми, в Канаді, можемо допомагати українській справі тільки в межах нашого канадського чи британського громадянства. Міжнародна ситуація могла б скластися так, що вороги України були б на тому боці, що й Британія. Однак така ситуація не може ніколи змінити нашої лояльності до Канади і Британської Імперії» («Український голос», 17 жовтня 1933 р.). А коли Коновалець попросив у СУС про регулярну щомісячну субсидію в розмірі 500 доларів для підтримки діяльності ОУН, більшість членів СУС втратила інтерес до співпраці. Та Свистун і надалі підтримував контакти з ОУН і в січні 1931 р. надіслав голові цієї організації конфіденційний меморандум, де накреслив умови СУС для підготовчої роботи у справі об'єднання. У ці умови входили зміна тактики ОУН у визвольній боротьбі й відмова від саботажу та терору, а також визнання за СУС статусу представництва ОУН у Канаді. Це вимагало поставити УСГ під контроль СУС. Але, зрозуміло, що для ОУН було неприйнятним змінювати ідеологію та тактику. У січні 1932 р. емісар ОУН у Канаді Р. Сушко усно повідомив СУС про відкинення меморандуму [2, 128–130]. Отже, суперечності між Союзом українців самостійників та Українською стрілецькою громадою так і не було вирішено. Їхнє протистояння продовжилось і при формуванні Українського національного об'єднання.

У результаті внутрішніх розбіжностей між членами СУС В. Свистун припинив свою діяльність як президент цього об'єднання. У 1930-х роках о. С. Савчук, адміністратор консисторії УГПЦ, почав применшувати традиційну роль СУС у справах церкви, але разом з тим не хотів втрачати його життєво необхідної підтримки. В. Свистун, як захисник світської влади над церквою, вступив у конфлікт з о. Савчуком. У 1935 р. він програв боротьбу й був підданий остракізмові тією ж православною церквою, яку допоміг створити. У 1938 р. колишній

голова СУС вступив до УНО, стверджуючи, що ця організація стала тим, чим був СУС під його керівництвом. На його думку, в УНО діяли справжні патріоти («Український голос», 16 липня 1938 р.) [2, 134–135]. Перехід Свистуна до УНО ще більше посилив полемічну війну між «Українським голосом» і «Новим шляхом» (органом УНО), конфлікт між лібералами та націоналістами, що продовжував роз'єднувати дії проукраїнського блоку в Канаді.

Цим користувались комуністи, які всі проукраїнські організації вважали націоналістичними, а СУС тим угрупованням, що підтримувало «недобитки петлюрівщини» [13, 138]. На жаль, спільна ворожість проукраїнських організацій до комунізму не була достатньою для їх згуртування в міжвоєнний період.

Невід'ємною частиною СУС став Союз українок Канади (далі — СУК), витоки якого ідуть ще від товариства ім. О. Кобилянської, заснованого в 1923 р. при Народному Домі у Саскатуні. Очолювала це товариство Х. Кононенко. Разом з деякими членами товариства «Могилянки» при Інституті ім. П. Могили вони створили Тимчасовий комітет жіночої секції із С. Стечишиною, М. Мадюк, Т. Кройтер, М. Гринюк, Д. Яндою та ін. А вже цей комітет організував Союз українок Канади. Перша управа СУК складалась з О. Свистун, С. Стечишиної, Г. Романович, М. Мадюк, О. Савчук, Д. Янди. За рік вони створили понад 20 відділів у Саскачевані, Манітобі, Альберті, Онтаріо. Очолювали союз у різні періоди до Другої світової війни, крім уже згаданих, О. Свистун і С. Стечишиної, Д. Янда, М. Ткачук, А. Рурик. У 1934 р. керівництво союзу перемістилось зі Саскатуна до Едмонтону. СУК вже на початку своєї діяльності став активно займатись вихованням молодого покоління в проукраїнському дусі, роботою в рідних школах, матеріальною підтримкою народних установ, веденням сторінок в «Українському голосі», підтриманням зв'язків з тотожними міжнародними й українськими організаціями [5, 85–86]. Членкині допомагали при організації рідної та недільної шкіл, театральних вистав, концертів, співпрацювали з аматорсько-співацькими гуртками. З нагоди храмових свят, Різдва, Пасхи готували святкові вечери, прикрашали храми. Відзначали дні на честь відомих українських письменниць, зокрема О. Кобилянської, Лесі Українки, Н. Кобринської та ін. [8, 3]. Значну увагу звернуло об'єднання на плекання народного мистецтва та заснувало Музей Союзу українок Канади в Саскатуні, з філіями у Вінніпегу, Едмонтоні, Ванкувері й Торонто. Як зазначалось, СУК звернув свою увагу на місце молоді в громадському житті канадської діаспори. У 1927 р. він виніс рішення про організацію товариств молоді під проводом жіночих організацій. Було складено статут і програму

майбутніх товариств. Коли мережа організацій молоді стала поширюватись, у 1931 р. провід над молоддю перебрав Союз українців самостійників, який у тому ж році допоміг оформити Союз української молоді Канади (далі — СУМК). Його провідником став Г. Тижук, а з 1937 р. — І. Данильчук. Поряд діяли «надзирні ради», котрі склались зі старших і більш досвідчених громадських активістів, що спрямовували юнацтво у правильне русло [5, 85–86, 92–93].

Отже, з ініціативи СУС і СУК було створено Союз української молоді Канади. Його головним статутним завданням стало гасло: «Виховувати нашу молодь на свідомих, корисних членів своєї церкви і народу та на добрих горожан Канади». У 1930-х роках за зразком організацій «Січ» і «Пласт» члени СУМК були розбиті на сотні (на 1933 р. ця організація налічувала 50 сотень із загальною кількістю 3000 членів). Вони організовували танцювальні гуртки, змагання молоді, влаштовували спортивні дні, хоріві й театральні виступи [14, 37–38]. СУМК також мав свою окрему сторінку в «Українському голосі».

Завершенням організаційного оформлення українського ліберального руху в Канаді у міжвоєнний період стало створення Союзу українців самостійників, який поєднав у собі низку тотожних об'єднань, таких як Товариство українських самостійників, Союз українок Канади, Союз української молоді Канади та Союз Народних Домів. Цілями й напрямками їх діяльності були: допомога співвітчизникам в Україні у боротьбі за її самостійність; поширення української ідеї в Канаді; боротьба з проявами тоталітаризму в громадських організаціях діаспори. Все це здійснювалось шляхом збору коштів і передаванням їх на Батьківщину, а також потребуючим цього освітнім, релігійним інституціям у Канаді; подання меморандумів до уряду Канади; організації протестних віч на захист національної ідеї; написання публікацій до преси щодо становища українців в Україні та діаспорі, щодо пропагандистської роботи комуністичного блоку українців в Канаді, злочинів більшовиків на теренах УРСР; видання брошур і книг про ліберальний рух у Канаді; проведення курсів з українознавства; начитування лекцій з назрілих питань у тогочасній політичній ситуації в Україні та діаспорі тощо. СУС прагнув залучити до кола своїх прихильників все більше число українців у Канаді й об'єднати під своїм началом всі проукраїнські сили. Питання домінуючої організації в цьому блоці так і не дало можливості діяти спільно та злагоджено з націоналістичними угрупованнями українців у діаспорі в міжвоєнний період, хоч відповідні спроби й мали місце. Все ж єдина мета змогла примирити проукраїнські громадські організації на час створення Конгресу українців Канади.

ДЖЕРЕЛА

1. Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). — Монреаль / М. Боровик. — Оттава : Українська Могилансько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. — 485 с.
2. Герус О. В. Консолідація української суспільності в Канаді / О. В. Герус // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії / ред. кол. О. В. Герус, І. Герус-Тарновецька, С. Ярмусь. — Вінніпег : Українська вільна академія наук, 1994. — С. 115–152.
3. Кам'янецький М. Німці і Україна: відносини німців до українців в протязу історії / М. Кам'янецький. — Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1940. — 83 с.
4. Лазарович П. І. Союз українців самостійників і українська визвольна боротьба / П. І. Лазарович. — Вінніпег : накладом Союзу українців самостійників, 1951. — 32 с.
5. Марунчак М. Г. Історія українців Канади : у 2 т. / М. Г. Марунчак. — Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. — Т. 2. — 512 с.
6. Марунчак М. Г. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. — Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1985. — 143 с.
7. Прем'єр Бенет обіцяє ужити свого впливу в користь українців: петиція представляє, як Польща знехтувала свої зобов'язання // Український голос. — Вінніпег, 1931. — 25 березня (ч. 12). — С. 1.
8. Пропам'ятна книга з нагоди 50-літнього ювілею Союзу українок Канади, відділ «Доньки України». — Монреаль : Союз українок Канади, 1976. — [36] с.
9. Свистун В. Наша ідеологія / В. Свистун // Союз українців самостійників: принципи і програма. — Вінніпег : видано заходом головної езекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. — С. 6–11.
10. Союз українців самостійників: принципи і програма. — Вінніпег : видано заходом головної езекутиви Союзу українців самостійників в Канаді, 1928. — 43 с.
11. Стечишин М. Союз українців самостійників і об'єднання українського народу / М. Стечишин. — Вінніпег : видання Союзу українців самостійників, 1933. — 37 с.
12. Стечишин Ю. Між українцями в Канаді / Ю. Стечишин. — Саскатун : видання Союзу українців самостійників, 1953. — 48 с.
13. Терлиця М. Правнуки погані: українські націоналісти в Канаді / М. Терлиця. — Київ : Радянський письменник, 1960. — 306 с.
14. Фігус-Ралько А. А. Українська Канада / А. А. Фігус-Ралько. — Київ — Вінніпег : Наша культура, 2001. — 142 с.
15. Burianyk W. S. U. S. — its meaning and significance / W. Burianyk. — Toronto : published by Ukrainian Self-relianceleague of Canada, 1967. — 40 p.

Олеся Дзира

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЮЗА УКРАИНЦЕВ САМОСТІЙНИКОВ В КАНАДЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье проанализированы и охарактеризованы направления и результаты деятельности Союза украинских самостийников, а также производных от него организаций. Определена роль Союза в либеральном движении украинцев Канады в период между двумя мировыми войнами.

Ключевые слова: Союз украинских самостийников, либеральное движение, общественные организации украинской диаспоры Канады.

Olesia Dzyra

ACTIVITY OF UKRAINIAN SELF-RELIANCE LEAGUE OF CANADA DURING INTERWAR PERIOD

The article analyzes and characterizes directions and the results of the activity of the Ukrainian Self-Reliance League of Canada as well as its branches. It determines its role in the liberal movement of the Ukrainians in Canada in the period between the two world wars.

Key words: Ukrainian Self-Reliance League of Canada, liberal movement, public organizations of Ukrainian diaspora of Canada.

УДК 94(477)«16»

Віталій Щербак

ОСМАНСЬКИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

У статті здійснено аналіз діяльності Богдана Хмельницького у пошуках союзників у період відродження Української держави. Увагу зацентровано на його баченні можливості отримати політичну і військову допомогу від Османської імперії, незважаючи на конфесійну відмінність. Простежено збереження наступниками гетьмана традиції визнання турецького султана сюзереном козацької України.

Ключові слова: українське державотворення, козацтво, Османська імперія, українсько-турецькі відносини.

Становлення і розвиток Української козацької держави значною мірою знайшли відображення у вітчизняній історіографії. Основна увага дослідників зосереджувалась на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеології. Лише окремі праці присвячені висвітленню зовнішньополітичних аспектів діяльності очільників Війська Запорозького [13; 14; 15; 16; 17]. Перевага надається з'ясуванню питання про втручання у внутрішньополітичне життя Гетьманщини Речі Посполитої та Московії, які мали з нею спільні кордони. Водночас у другій половині XVII ст. потужний вплив на суспільні процеси в Україні здійснювала Османська імперія.

Козацьке повстання в Україні навесні 1648 р. суттєво відрізнялося від попередніх. Гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький відмовився від оборонної тактики ведення бойових дій, зарукою цьому стала підтримка реєстрового козацтва, та домігся військово-політичного союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм. Такі кроки Б. Хмельницького засвідчували про засвоєння уроків цілої низки виступів запорожців, в ході яких, незважаючи на їх поразку, була сформована ідея козацького автономізму. Відповідно й вимоги, зафіксовані під час переговорів з послами коронного гетьмана Речі Посполитої Миколи Потоцького у березні 1648 р. Миколаю Хмелецьким та Станіславом Кричевським, містили кілька чітких пунктів. Насамперед, це

стосувалося поновлення козацьких прав і привілеїв, обмежених «Ординацією» 1638 р., збільшення реєстру до 12 тисяч осіб та виведення кватерного війська із Задніпров'я та України. У листі до короля від 31 березня коронний гетьман зазначав, що повстанці прагнуть скасувати на вказаних територіях «управління Речі Посполитої» та «абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише заманеться їхній волі і бажанню» [3, 15]. Ці свідчення дають підставу говорити про наміри повстанців добитися виокремлення козацького регіону як автономного краю в межах Речі Посполитої.

Перемоги козацького війська під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р. зміцнили прагнення Б. Хмельницького досягти поставленої мети. Це красномовно засвідчує його послання до короля Речі Посполитої Владислава IV, передане через перекопського мурзу Тугай-бея полоненому коронному гетьману М. Потоцькому. У ньому йшлося про поновлення «давніх вольностей» для Війська Запорозького і встановлення на Подніпров'ї козацького самоврядування.

Про плани Б. Хмельницького було відомо й у середовищі магнатів, які з тривогою апелювали до центральної влади. Країною активно поширювалися чутки про намір козаків створити власну державу і проголосити свого провідника монархом. Брацлавський воєвода Адам Кисіль відзначав задум Б. Хмельницького оголосити

Київ столицю нового князівства. Водночас у листі гетьмана до короля від 12 червня 1648 р. містилися помірковані прохання про збільшення вдвічі чисельності козацького реєстру та захисту православної віри [10, 412].

Військова кампанія 1648 р. завершилася під Замостям, звідки Б. Хмельницький повернувся на Подніпров'я, сподіваючись досягти прийнятну угоду з новим королем Яном Казимиром. Одночасно з листа гетьмана до кримського хана можна зробити висновок про намір відправити козацьке посольство до Туреччини з пропозицією прийняти протекторат султана. До такого твердження спонукає і факт відмови московського царя Олексія Михайловича прийняти «під свою високу руку» Військо Запорозьке влітку цього ж року через умови Поляновського мирного договору.

Важливе значення для довершення самоусвідомлення наступних політичних кроків Б. Хмельницького стало його повернення до Києва і зустріч із єрусалимським патріархом Паїсієм. Останній благословив гетьмана на війну проти Речі Посполитої і титулував його «князем Русі». Це суттєво вплинуло на поведінку Хмельницького під час переговорів з королівським комісаром А. Киселем у лютому 1649 р. Гетьман фактично виступив з новою політичною програмою, яка радикально різнилася від мети боротьби на початку козацького повстання. Зокрема, він заявив про право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання [11, 50]. Практичною реалізацією цієї мети могла стати Зборівська угода, згідно положень якої було закладено основи відродження Української держави як спадкоємиці княжої Русі.

Затвердження Зборівської угоди сеймом Речі Посполитої на початку 1650 р. відкривало можливість і для стабілізації соціально-економічного становища в Україні. Водночас внутрішня політика гетьманського уряду не відзначалася послідовністю, і вже влітку розгортаються масові соціальні виступи. З іншого боку, Б. Хмельницькому доводилося долати спротив частини старшини, для якої політичною батьківщиною залишалася Річ Посполита. Так, за свідченням шведського дипломата Іоганна Майєра, під час однієї із старшинських рад полковник Матвій Гладкий заявив, що його володарем залишається польський король, а гетьман — лише «братом і товаришем» [2, 48]. У цих умовах Б. Хмельницький робить кроки по зміцненню міжнародного становища Війська Запорозького. Йому вдалося домовитися з правителями Трансільванії про координацію дій проти Речі Посполитої, змусити молдавського господаря відмовитися від проведення ворожої політики та розпочати пошуки шляхів до порозуміння з Швецією. Улітку відбулися переговори з турецьким посольством Осман-аги, під час якого

гетьман заявив про бажання служити Порті, зобов'язався не допускати козацьких морських походів та підтримувати союз із кримським ханом [5, 27–28]. До Стамбула було відправлене посольство на чолі з Антоном Ждановичем з проханням допомогти у боротьбі з Річчю Посполитою, а також засвідчити згоду прийняття протекції турецького султана.

Мегмед IV позитивно відгукнувся на звернення української сторони і виступив із відповідною ухвалою, що мала набрати чинності після присяги гетьмана і старшини. З цією метою у лютому 1651 р. до Чигирина знову прибуло посольство Осман-аги, яке привезло Хмельницькому атрибути влади та грамоту на володіння «Руським князівством». Посланці султана мали повідомити про згоду Порті надіслати військову допомогу і запропонувати відправити «великого посла» до Стамбулу для остаточного затвердження угоди про прийняття протекції [13, 229]. Це відповідало й сподіванням гетьмана домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Водночас Б. Хмельницький чітко усвідомлював відсутність соціально-політичної сили, яка б виступила опорою князівської влади, а отримання князівського титулу з рук іноземного монарха могло поставити під сумнів його легітимність. Тому старшинська рада, яка залишалася в полоні старої концепції загравання з Портою та Московією, відхилила оформлення протекції й військової допомоги.

Поразка козацького війська під Берестечком у червні 1651 р. поставила під загрозу існування Української держави. За Білоцерківським договором її територія обмежувалася Київським воеводством, чисельність реєстру скорочувалася до 20 тисяч, гетьман Війська Запорозького позбавлявся права на ведення міжнародних відносин. Усвідомлюючи відсутність перспективи досягти самостійно успіху через відмову Московії та Трансільванії, Б. Хмельницький знову порушує питання про прийняття турецької протекції. У листі до султана Мегмеда IV він відзначав, що метою боротьби з Польщею є звільнення «руського народу від польської неволі» і повідомляв, що «...вся Русь хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості» [6, 234]. Проте і цього разу справа до угоди не дійшла через наявність у середовищі старшини промосковського та пропольського угруповань та неодноразові спроби антигетьманських виступів у полках. Охлократичні тенденції спостерігалися і в соціально-політичному розвитку країни, що помітно ускладнювало її становище.

Лише переможна Батозька кампанія 1652 р. зумовила морально-психологічний злам у ході Визвольної війни. Вона спричинила масові селянські повстання і відновлення на території Київського, Чернігівського та Брацлавського

воеводств органів козацької влади. За повідомленням сіверського сотника Пилипа Уманця: «А тепер у нас за ласкою Божою <...> ні воеводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [8, 241]. Велике значення мало створення нової моделі соціально-економічних відносин, що передбачало перехід у власність скарбу Війська Запорозького більшості земель католицької та уніатської церков і володінь тих землевласників, котрі втекли з коронним військом. Провідна роль у політичному житті суспільства перейшла до козацької старшини.

У наступному році військові дії продовжилися, що суттєво позначилося на економічному становищі Української держави і підірвало боєздатність армії. Ускладнилися і зовнішньополітичні відносини через зближення Речі Посполитої з Валахією та Трансільванією, до яких згодом приєдналася і Молдавія. Тому влітку 1653 р. Б. Хмельницький знову надсилає посольство до Мегмеда IV з проханням про військову допомогу і політичну протекцію. Але й цього разу позитивне рішення турецького султана не було підтримане старшинською радою, а відтак було втрачено нагоду опертися на потужного союзника. Розбіжності між старшиною і гетьманом засвідчили, що при виборі сюзерена перевага віддавалася монархові одного віросповідання та наявності в історичній пам'яті українців ідеї спільної політичної долі, зокрема часів княжої Русі. Характерним із цього погляду є визнання козацького посла Василя Золотаренка до польських комісарів, зроблене у травні 1660 р., де зауважено, що українці піддалися під владу московського царя лише «з причини однієї православної віри й тієї причини, що і перед цим Мала і Біла Русь при Великій Русі перебувала під єдиновладдями руськими» [11, 82].

Українсько-російська угода 1654 р. передбачала збереження за Військом Запорозьким виворених форм правління й устрою інституцій політичної влади, територіально-адміністративного поділу, судочинства, фінансової системи, нової моделі соціально-економічних стосунків, самостійності у проведенні внутрішньої політики. Суверенітет козацької України обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності, зокрема, взаєминами з Річчю Посполитою та Туреччиною. І це не випадково, адже Московія на той час не могла протистояти цим могутнім державам і намагалася обмежити їх вплив на Україну.

Військовий союз, який набирив ознак суверенітету, не витримав випробування часом. Вже через рік налякана успіхами Швеції в Прибалтиці

Московія вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою. Підписання Віленського перемир'я 1656 р. засвідчило про цілковите ігнорування в Москві українськими інтересами. Відповідно Б. Хмельницький продовжив переговори про союз із Швецією, яка вела успішні бойові дії проти Речі Посполитої. Проте шведський король Карл X знайшов надійного союзника в особі трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці та в грудні підписав із ним Радноцьку угоду. Вона передбачала визнання козацької держави як самостійного політичного суб'єкта лише у межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воеводств. Західноукраїнські землі відходили до Трансільванії, що не могло не обурити Б. Хмельницького, метою якого було об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Цілком логічним стало нове козацьке посольство до Стамбулу, очолюване Лавріном Капустою у березні 1657 р., який прибув засвідчити султану «стару приязнь і щирю вірність» Війська Запорозького і готовність залишитися у турецькій протекції [4, 1354]. Мегмед IV підтвердив намір тримати гетьмана «під опікою», проте, певно, серйозна хвороба Хмельницького завадила довершенню справи.

Жорстка боротьба козацької старшини за гетьманську булаву після смерті Б. Хмельницького спричинила перегрупування політичних сил і зміну пріоритетів у творенні майбутнього Української держави. Генеральний писар Іван Виговський із своїми прибічниками зважився на усунення молодого Ю. Хмельницького від керівництва Військом Запорозьким. Спочатку на старшинській раді у вересні 1657 р. І. Виговський був обраний гетьманом до повноліття Юрія, а через місяць на Корсунській раді — повноправним гетьманом України. В історіографії питання мотивації цих дій окреслюється виключно боротьбою за владу. При цьому залишається поза увагою факт підтримки кандидатури генерального писаря людьми, які у січні 1654 р. чинили спротив Б. Хмельницькому на переяславських переговорах із представниками Московії. Очевидно, їх непокоїв характер самодержавної влади царя, воля якого була понад законом. Навпаки, шляхетський статус у Речі Посполитій забезпечував особу навіть від королівського свавілля.

Ставши гетьманом, І. Виговський відмовився від монархічної ідеї, покладаючись на підтримку козацької старшини, якій на Корсунській раді пообіцяв: «без вашої військової ради жодних справ не чинити» [1, т. 4, 43], при цьому абсолютно проігнорувавши позицію запорожців. Фактично було взято курс на розбудову олігархічної республіки, що призвело до суттєвого послаблення центральної влади. За умов роз'єднаності еліти, яка переживала процес формування, відсутності чітких пріоритетів щодо подальшої розбудови козацької держави це реально загрожувало

розгортанню подальшої боротьби за гетьманський уряд. Унаслідок багаторічної війни і руйнації соціальної структури суспільства, активізувалися й охлократичні настрої серед населення. Значна його кількість готова була підтримувати того, хто обіцяв швидке задоволення, насамперед, матеріальних потреб.

Неспроможність І. Виговського досягти домовленостей з лівобережним козацтвом і запорожцями для розв'язання назрілих проблем змусила його до пошуків зовнішньої підтримки. Вже під час корсунських переговорів з царським послом Богданом Хитрово на початку 1658 р. гетьман погодився на прибуття московських воєвод до Чернігова, Ніжина, Переяслава і приборкання «бунтівників» на Запорожжі. У Корсуні ж було досягнуто угоди про підготовку військового союзу з кримським ханом Мегмед-Гіреєм, що передбачало надання гетьману військової допомоги у боротьбі із внутрішніми ворогами. Водночас це дозволило налагодити контакти з Портою. А згодом, зневірившись у спроможності польської еліти задовольнити українські бажання, окреслені у проекті Гадяцького трактату, І. Виговський надсилав посольство до Стамбулу, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана. Навесні 1659 р. гетьман присягнув на вірність Мегмеду IV [9, 13]. Але навіть велична перемога українського війська у союзі з кримськими татарами над московською ордою під Конотопом не забезпечила Виговському міцного становища в козацькій державі.

Більш ефективно турецький чинник в українському державотворенні був використаний продовжувачем справи Б. Хмельницького гетьманом Петром Дорошенком. Отримавши булаву у серпні 1665 р., попри несприятливі внутрішні і зовнішні обставини, він відразу розгорнув дипломатичну діяльність, спрямовану на обмеження впливу польських владних структур, порозуміння з лівобережною старшиною та здобуття підтримки з боку Криму. Навесні наступного року П. Дорошенко порушив питання перед сеймом Речі Посполитої про визначення статусу козацької України за умовами Гадяцького трактату. Проте такий варіант не був прийнятий польською стороною, яка готувалася до угоди з Московським царством з перспективою остаточного поділу українських земель.

Андрусівське перемир'я 1667 р. передбачало поділ України по Дніпру: лівобережна частина з Києвом відійшла до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Це значно ускладнювало завдання П. Дорошенка щодо об'єднання козацької держави в етнічних межах. Тому гетьман спрямував зусилля для налагодження добрих стосунків з Кримом та Туреччиною. Після провалу спільного з татарами походу на Поділля восени 1667 р. і підписання Підгаєцької угоди П. Дорошенко

відправив посольство до Туреччини, прохаючи підтримки. А на початку лютого 1668 р. на старшинській раді, в присутності й представників Лівобережної України, було ухвалено рішення «з обох боків сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платити валаський князь, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути» [1, т. 7, 30–31]. При реалізації цього плану П. Дорошенко скористався повстанням гетьмана Івана Брюховецького проти московської зверхності навесні 1668 р. За підтримки лівобережної старшини П. Дорошенко усунув від влади свого опонента і у червні на генеральній раді поблизу Опішні був обраний гетьманом України [12, 165]. Він прагнув утвердити свою владу як володар єдиної козацької держави. Характерним було розпорядження П. Дорошенка, щоб під час церковних служб не згадувалося ім'я московського царя, а лише «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра» [11, 166].

Проти політичного та територіального об'єднання Української держави рішуче виступили Річ Посполита, Московія та Запорожжя, ставши на шлях чергового втручання у її внутрішні справи, насамперед, через розпалювання міжусобиць. Ефективність такого методу забезпечувалася боротьбою за булаву старшини, яка, переслідуючи особисті інтереси, спиралася на зовнішню підтримку. Промосковські сили лівобережної старшини та представники духовенства, зокрема чернігівський архієпископ Лазар Баранович та ніжинський протопоп Мефодій Филімонович, спромоглися переконати чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного у необхідності прийняти російську зверхність. На Запорожжі гетьманом проголосили кошового писаря Петра Суховія з претензіями на владу в усій Україні, а на Поділлі польські емісари поставили гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка.

Зважаючи на реальну загрозу подальшого збройного протистояння, Петро Дорошенко скликає 21 березня 1669 р. поблизу Корсуна козацьку раду, де у присутності посла Мустафи-аги Селіма присягнув турецькому султану з умовою взяти під опіку Військо Запорозьке і захищати його від ворогів [7, 134–135]. 25 серпня на раді під Уманню гетьман П. Дорошенко прийняв від нового союзника Мегмеда IV клейноди — булаву, бунчук, хоругву і грамоту — на підтвердження своїх владних повноважень.

Через два роки турецький султан висунув ультиматум Речі Посполитій про відмову від Правобережжя, а згодом розпочалася військова інтервенція. В умовах польсько-турецької Бучацької угоди 1672 р. обома сторонами визнавалося існування окремої «Української держави у давніх кордонах» [12, 423]. Проте

її територія обмежувалася Правобережжям, незважаючи на оптимістичні заяви турецької сторони, що невдовзі під владою гетьмана буде «і Київ і вся Лівобережна Україна» [1, т. 11, 79]. На практиці турецька протекція не гарантувала реалізацію ідеї об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Вже на початку грудня 1672 р. П. Дорошенко змушений був самостійно обороняти Правобережжя від військ московського воєводи Григорія Ромодановського та новообраного гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. Через загострення відносин П. Дорошенка з Кримом турецька влада почала робити ставку на Ю. Хмельницького.

Таким чином, відродження Української держави як спадкоємиці княжої Русі відбувалося у ході Визвольної війни 1648–1657 рр. Складність державотворчих процесів зумовлювалася як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. З метою зміцнення влади гетьман Богдан Хмельницький намагався отримати політичну і військову допомогу від сусідніх монархів. У пошуках союзників, незважаючи на конфесійну відмінність, він вбачав можливість мати своїм сюзереном і турецького султана. Повною мірою реалізувати цей задум вдалося лише Петру Дорошенку, що, на жаль, не вирішило питання поступу українського державотворення ранньомодерної доби.

ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4. — 276 с.; СПб., 1872. — Т. 7. — 398 с.; СПб., 1879. — Т. 11. — 220 с.
2. Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. 6. — 419 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. / [ред. кол. П.П. Гудзенко и др.]. — М. : Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 2: 1648–1651 гг. — 585 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1997. — Т. 9/2. — С. 870–1630.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / [упоряд. Ю. Мицик]. — К., 2013. — Т. 2 : 1650–1651 рр. — 703 с.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / [упоряд. І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 740 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. П. — Спр. 15545–15548. — 44 арк.
8. Крикун М. Корсунська рада 1669 року / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. 238 : Праці історико-філософської секції. — С. 117–148.
9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 406 с.
10. Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 1. — 616 с.
11. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В.С. Степанков. — К. : Альтернативи, 1997. — 367 с.
12. Смолій В. Гетьман Петро Дорошенко. Історичний портрет / В. Смолій, В. Степанков — К. : Темпора, 2011. — 631 с.
13. Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 223–236.
14. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) / Я. Федорук. — Львів : Світ, 1993. — 234 с.
15. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. / Я. Федорук // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. — К. : Інститут історії НАНУ, 2007. — С. 155–186.
16. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. — Київ ; Нью-Йорк, 2003. — 517 с.
17. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2010. — 446 с.

Виталий Щербак

ОСМАНСКИЙ ФАКТОР В СТАНОВЛЕНИИ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА ЭПОХИ РАННЕГО МОДЕРНА

В статті здійснено аналіз діяльності Богдана Хмельницького в пошуках союзників в період відродження Українського державства. Висхідна увага приділена його баченню можливості

получить политическую и военную помощь от Османской империи, несмотря на конфессиональное отличие. Прослежено сохранение преемниками гетмана традиции признания турецкого султана сюзереном казацкой Украины.

Ключевые слова: становление украинского государства, казачество, Османская империя, украинско-турецкие отношения.

Vitaliy Shcherbak

OTTOMAN FACTOR IN THE UKRAINIAN STATE FORMATION IN EARLY MODERN PERIOD

The article analyzes the activity of Bohdan Khmelnytsky in search of allies during the revival period of the Ukrainian state. A great attention is focused on his view to obtain political and military assistance, despite denominational differences, and support from the Ottoman Empire. It is observed keeping tradition of recognition the Turkish sultan as a suzerain of the Cossack Ukraine by hetman's successors.

Key words: Ukrainian state formation, Cossackdom, Ottoman Empire, Ukrainian-Turkish relations.

УДК 94(477):2-7261 «18»

Наталя Баранова

ПОЗИЦІЯ КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ ЩОДО ЗМІН ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті на основі аналізу широкого кола джерел зроблено спробу дослідити діяльність київських митрополитів ХІХ ст. як священноархімандритів Києво-Печерської лаври та патронів Києво-Могилянської академії. Визначено ключову роль очільників київської митрополичої кафедри в занепаді цих двох визначних церковних та освітніх інституцій.

Ключові слова: київські митрополити ХІХ століття, Києво-Печерська лавра, Києво-Могилянська академія.

Історія церкви в Україні являє собою досить значний пласт історичних фактів та подій, і ми маємо на сьогодні велику кількість публікацій та досліджень у цьому напрямі. Історики вивчають найрізноманітніші аспекти — політичні, економічні, соціальні, національно-культурні, де висвітлено роль церкви у розвитку суспільства. Чимала увага в цих роботах приділяється окремим особистостям, у тому числі й висвітленню їхніх думок щодо тих чи інших церковних і освітніх інституцій. Однак період ХІХ ст., якщо розглядати його з позиції діяльності київських митрополитів, особливо в контексті їхнього ставлення до таких важливих осередків духовності й культури, як Києво-Печерська лавра та Києво-Могилянська академія, залишається найменш дослідженим.

На сьогодні з усіх праць, що перебувають у науковому обігу, доцільно виділити доробки, присвячені окремо київським митрополитам ХІХ ст. Серед них відзначимо як розвідки, що датуються кінцем ХІХ — поч. ХХ ст.,

насамперед, праці П. Орловського [12], В. Певницького [13], Сєргія (Василевського) [17], Ф. Терновського [19], Ф. Тітова [23], І. Флоринського [28], В. Чеховського [30], так і праці сучасних дослідників — Н. Баранової [2], А. Макарова [7], Є. Рукавіциної [16], А. Филипенко [27].

Відображаючи загальну картину життя та діяльності київських ієрархів, ці історичні праці лише фрагментарно розглядають їхній зв'язок з Києво-Печерською лаврою й Києво-Могилянською академією. Інші наукові праці, авторами яких є Ю. Кибальник [6], М. Мозгова [9], Ф. Тітов [22], І. Флоринський [28], З. Хижняк [29], хоч і розкривають історію розвитку Києво-Могилянської, а потім і Київської духовної академії та досліджують історію Києво-Печерської обителі у ХІХ ст., не пов'язують розвиток цих важливих інституцій з діяльністю київських митрополитів.

Єдиними доробком останніх років, присвяченим діяльності очільників київської митро-

полічої кафедри як священноархімандритів Києво-Печерської лаври, є робота Д. Степовика [18]. У ній автор відходить від історіографічної традиції, властивої історикам XIX — поч. XX ст., які висвітлювали діяльність церковних ієрархів тільки з позитивного боку, й здійснює спробу довести, що саме вона стала однією із причин занепаду славетного українського монастиря. Щодо впливу київських митрополитів на становлення і розвиток Києво-Могилянської академії, то автор лише побіжно торкається цього питання та сподівається, що розробки цієї проблематики продовжуватимуться й надалі.

Таким чином, на сьогодні ще немає жодної ґрунтовної наукової праці, яка б розкривала зв'язок київських митрополитів XIX ст. з Києво-Печерською лаврою і Києво-Могилянською академією та аналізувала роль церковних ієрархів у долі цих важливих інституцій.

Цю прогалину в церковній та освітній історії українського народу слід заповнити новими об'єктивними знаннями. Безумовно, детальний розгляд та аналіз джерел і літератури, що торкалися б розвитку Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії в контексті діяльності київських митрополитів XIX ст., дасть можливість нарешті по-новому поглянути на історію обох інституцій крізь призму впливу на них тогочасних духовних провідників. Звернення ж до попереднього досвіду діяльності київських ієрархів, з урахуванням їхніх помилок у ставленні до важливих духовних та освітніх осередків стане реальною пересторогою для нинішніх церковних і політичних лідерів країни та допоможе останнім усвідомити важливість збереження ідеї національної самобутності, яка споконвічно коріниться саме у святих чернечих обителях та вищих школах, що несли ідеї справжнього просвітництва.

Без розуміння цього сьогоднішні духовні очільники мають усі шанси уподібнитися київським митрополитам XIX ст., які загнали наше церковне та освітнє життя за імперський фасад. Нехтуючи віковичною приналежністю Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії до скарбниці духовності українства, вони не визнавали існування національної ідеї в житті українського народу, можливо, й тому, що самі не були українцями.

Починаючи з кінці XVIII ст., імператриця Катерина II, взявши за мету остаточно «задушити» українське духовенство [11, 108], почала призначати в Україну на високі церковні посади спочатку «таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України, а потім і самих москалів» [11, 108]. Чинник національної приналежності у ті часи відігравав у таких призначеннях значну роль.

У XIX ст. остаточно затвердилось усунення українського етнічного елемента від керівництва Київською митрополією. Після короткого служіння на посаді митрополита румуна Гавриїла (Банулеску-Бодоні) (1799–1803) київську митрополічу кафедру очолювали тільки архієреї-росіяни, такі як Серапіон (Александровський) (1803–1822), Євгеній (Болховітінов) (1822–1837), Філарет (Амфітеатров) (1837–1857), Ісідор (Никольський) (1858–1860), Арсеній (Москвин) (1860–1876), Філофей (Успенський) (1876–1882), Платон (Городецький) (1882–1891), Іоанікій (Руднев) (1891–1900), а вони, на жаль, на противагу багатьом визначним київським митрополитам XVII–XVIII ст., — Сильвестру (Косову), Варлааму (Ясинському), Іоасафу (Кроковському), Рафаїлу (Заборовському), Тимофію (Щербатському) та іншим не мали духу незалежності й ставали ідеальними та слухняними виконавцями волі Священного Синоду.

Дотримуючись імперських директив, за якими, як стверджував архієпископ Сава Тверський, «...можна писати історію Російської Церкви за XIX століття» [4, 251], київські митрополити докладали значних зусиль, щоб знецінити роль церкви в духовному житті народу, знищити духовність українства шляхом придушення окремих її складників, таких як Києво-Печерська лавра та Києво-Могилянська академія.

Як священноархімандрити найшановнішого українського монастиря (київські митрополити отримали додатковий титул — священноархімандрити Києво-Печерської лаври — тільки в 1786 р., після того як монастир за юрисдикцією повністю увійшов до складу Київської митрополії) [21, 101], київські митрополити від самого початку свого урядування здійснювали таку політику щодо управління обителлю, щоб змінити устрій її життя на російський лад, тобто з демократичного, який був притаманний завжди, на авторитарний. Догоджаючи «царям і підцаркам», вони позбавляли Лавру залишків її незалежності, перетворивши навіть духовний собор старців лише на «присутнє місце» [21, 101], який вже нічого не вирішував, хіба що за наказом згори.

Ставлячи собі за мету перетворити Лавру в суто російський монастир, київські митрополити XIX ст. прагнули не тільки витравити з обителі український дух, руйнуючи споконвічні порядки, але й трансформувати її зовнішній вигляд, варварські замінюючи архітектуру «мазепинського» бароко «псевдовізантійським» стилем [18, 253]. Вони відверто побоювалися того, що храми, які ще зберігали дух опального гетьмана, й навіть просте споглядання наявних результатів його меценатства можуть пробудити у ченців і в народі зокрема так званий «український сепаратизм».

Період, на який припадає урядування в Лаврі київських митрополитів XIX ст., характеризується занепадом усіх мистецьких ремесел, особливо це позначилося на розвитку друкарської справи. Наукове богослов'я, християнська філософія, церковна історія залишаються в цей час поза увагою колись знаменитої друкарні, тому що перемога ортодоксії, характерна для реалій московської церкви, серед насельників Лаври призвела до остаточного занепаду як богословської, так і філософської думки. Деградація ж богословсько-філософських розвідок як таких є яскравим свідченням стагнації самої інституції. Водночас під безпосереднім контролем київських митрополитів-священноархієпископів почалося регулярне друкування книг і брошур на прославу російських імператорів та панівної ідеології одержавленого православ'я. Видання Лаврської друкарні цього періоду часто проповідували не вищі християнські цінності, а шовінізм, неповагу до прав людини, до культури пригноблених народів, одним із яких був і український [18, 238].

Висуваючи на перший план зовнішній ефект від показного блиску життя Києво-Печерської лаври, священноначальники обителі в особі київських митрополитів не дуже переймалися тим, що за цим блиском не було ні духовності, ні справжніх досягнень культури. Так, ставлячи за мету будь-що збагатити різницю Успенського собору, вартість якої порівнювалася з національною скарбницею середньої європейської держави, київські митрополити спрямовували свою діяльність на те, щоб залучити до Лаври передусім російський дворянський капітал [3, 85].

Важливою статтею поповнення Лаврської скарбниці в XIX ст. стають не ювелірні вироби лаврських майстерень, що занепадали, а пожертви й коштовні подарунки від царської родини й особливо російських самодержавців, які кожного разу свої численні відвідини Печерського монастиря (тільки у другій половині XIX ст. київські митрополити 14 разів приймали царів — від Миколи I до Миколи II [18, 253]) супроводжували піднесенням дарів високої вартості [24, 11], що були «ціною за позбавлення обителі самостійності та самотності» [6, 245].

І не дивно, що саме в цю добу в Лаврі припинилися дивотворення. Бо якщо раніше Печерський монастир був дійсно «світлом істини» й прикладом справжнього духовного життя ченців, то XIX ст. стало часом творення «штучних» див задля елементарної наживи. Навіть стародавня ікона Успіння Пресвятої Богородиці ганебно, з дозволу священноархієпископів, використовувалась як засіб для «загрібання коштовностей» [18, 244].

Таким чином, позбавляючи Лавру її самотності, київські митрополити-священноархієпископи ставали посередниками між нею та російським самодержавним урядом і допомагали

останньому тримати під контролем велику частину духовного життя українців. І хоча завдяки прочанам, зокрема їхній любові та повазі, що передавалася з покоління в покоління на генетичному рівні, царським вірнопідданим не вдалося остаточно перетворити монастир на суто російський церковний заклад, Лавра все ж таки втратила свої передові позиції порівняно з XVIII ст. і занепадала, що негативно позначилося на подальшому розвитку духовності українства у XIX та XX ст.

Паралельно з упокоренням Печерського монастиря київські митрополити здійснювали політику, спрямовану на остаточне придушення українського духу шляхом знищення найвеличніших духовно-освітніх інституцій України, зокрема таких як Києво-Могилянська академія, яка завжди була осередком підготовки інтелектуалів. Розпочався цей процес ще наприкінці XVIII ст., коли імператриця Катерина II вирішила провести в Україні форсовану русифікацію у сфері вищої освіти. Своім помічником вона обрала тогочасного київського митрополита Самуїла (Миславського). Відомо, що за молодих років він був палким оборонцем старожитніх прав Києво-Могилянської академії і навіть брав участь у протестах проти «катерининської політики» [14, 70], однак пізніше все-таки змінює свої погляди й стає палким провідником у життя імперських планів.

Саме Самуїл запровадив у Києво-Могилянській академії викладання російською мовою «із дотриманням вимови, яка застосовувалась в Великоросії» [22, 254]. Митрополит суворо наказав ректору і префекту Академії: «Дабы они неусыпно возымели попечение о непременно и неопустительномъ соблюдении какъ учителями, как и учащимися правилъ Россійскаго правопісанія, ревностно к другим языкамъ въ Академіи преподаваемымъ относящагося съ темъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущении сей должности или примечень будетъ, обь отрешении такового отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству» [1, 81–82]. Також ним було здійснено уніфікацію навчальних предметів, що викладалися в Академії відповідно до програми Московського та Петербурзького університетів. 13 лютого 1786 р. за його наказом Академії присвоюють «образ вчення для всіх училищ імперії Російської узаконений» [22, 257].

Справу Самуїла (Миславського) з упровадження в життя церковних реформ у царині вищої освіти продовжив останній митрополит XVIII ст. Ієрофей (Малицький). Завдяки його старанням духовна реформа Павла I (1798) поглибила процес перетворення Києво-Могилянської академії на «типовий російський духовний заклад» [9, 18], а його послідовники на київському митрополитичому престолі довели задум до завершальної стадії.

Замість того, щоб захистити національну самобутність Академії, патронами якої вони були, київські митрополити XIX ст. продовжували систематично впроваджувати царські реформи в систему духовної освіти, першою з яких стала реформа 1809–1814 рр., ініційована особисто царем Олександром I. Серед авторів нової ідеології академічного навчання, нарівні з такими представниками церковної і світської еліти, як петербурзький митрополит Амвросій (Подобєдов), калузький єпископ Теофілакт (Русанов), ректор Петербурзької духовної академії Філарет (Дроздов), обер-прокурор Синоду А. Голіцин, слід відзначити Євгенія (Болховітинова) — майбутнього київського митрополита (1822–1837) [26, 94].

Зазначимо, що до розробки цієї реформи у сфері духовної освіти, так само, як і до усіх попередніх та наступних, не було залучено жодного українського церковного діяча. Вочевидь, саме тому реформи проводилися без урахування національних особливостей розвитку вищої освіти в Україні. Недоліки, властиві духовним академіям Росії, які, за словами М. Сперанського, містилися «в отсутствии преемственности в образовании и чрезмерном засилии латинского языка» [26, 95], штучно прищеплювалися Києво-Могилянській академії. Саме тому ці нововведення, які були добровільними для Петербурзької та Московської духовних академії, стали для Києво-Могилянської наче ліки для здорової людини, що лише їй зашкодили.

На жаль, митрополит Серапіон (Александровський) замість того, щоб передбачити негативні наслідки реформ вищої духовної освіти в Україні, сам виступив їхнім палким ініціатором і провідником. Апогеєм же цього сліпого вірогідданства стає впровадження ним наказу Синоду від 14 серпня 1817 р., за яким Києво-Могилянську академію було закрито, що, за словами Ф. Тітова, «викликало зрозумілий переполох та смуток не тільки серед духовних кіл, а й загалом серед усіх киян...» [25, 329].

У 1819 р. на заміну Києво-Могилянській академії була відкрита Київська духовна академія за палкого сприяння того ж митрополита Серапіона (Александровського), який вважав це «позитивним для подальшого розвитку духовної освіти в Україні» [20, 221–246].

Наступники Серапіона на київській митрополитичній кафедрі продовжували його політику щодо упровадження нових церковних реформ і розвитку духовної освіти (1839, 1869, 1884), які остаточно викоринили з Київської духовної академії «могилянські традиції» і зробили з неї навчальний заклад, аналогічний академіям

у Москві та Петербурзі, позбавивши її залишків самобутності.

Підтримуючи думку професора Академії І. Малишевського, висловлену на 50-річному ювілеї Академії 28 вересня 1869 р. (з приводу перетворення її з Києво-Могилянської на Київську духовну академію), зазначимо, що Академія, «яка підводиться тепер під загальний тип нових державних духовних навчальних закладів, повинна була відректися від своєї деякої специфічності, котра була притаманна їй історично, і замкнулася виключно на виконанні одного завдання — розвиткові духовної освіти» [8, 4]. Тобто Київська духовна академія являла собою на той час лише «суто духовний навчальний заклад» [15, 381]. У її стінах запанувала схоластика, від якої, за висловом письменника І. Нечуя-Левицького, «висихала усяка думка в головах студентів, світські науки були закуті в дух теології» [10, 13–14]. Це, у свою чергу, знижувало рівень професійної підготовки випускників — «академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямали» [10, 13–14], і своєю необізнаністю відбирали у простого українського народу шанс стати освіченими людьми, бо «приносили з собою на село лише цілковите нічогонезнайство і порочні звички» [5, 259], сприяючи регресу духовного життя українців.

Таким чином, було зроблено спробу переосмислення урядування київських митрополитів XIX ст. у контексті їхньої діяльності щодо Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії. Визначено, що саме ця діяльність, метою якої було позбавлення найстарішого монастиря та найшановнішого вищого навчального закладу України ознак національної самобутності, призвела, врешті-решт, до остаточного позбавлення Печерської обителі демократичних засад управління, занепаду мистецьких та освітніх традицій, русифікації монастиря й перетворення Києво-Могилянської академії на типовий російський навчальний заклад — Київську духовну академію. Занепад споконвічних осередків духовності та культури України, у свою чергу, негативно вплинув на духовний стан українського народу в XIX ст.

Отже, ми вважаємо перспективними подальші розвідки, що стосуються діяльності київських митрополитів XIX ст. щодо церковних та освітніх інституцій. Такі дослідження допоможуть віднайти зв'язок між регресом духовного життя України XIX ст., однією з причин якого став саме занепад важливих духовно-культурних осередків, та кризою духовності, що нею характеризується сучасний стан українського соціуму.

ДЖЕРЕЛА

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / под. ред. Н. И. Петрова. — К., 1908. — Т. V. — 970 с.
2. Баранова Н. В. Освітня, благодійна та місіонерська діяльність митрополита Київського і Галицького Платона Городецького (1882–1891 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 — історія України / Н. В. Баранова. — К., 2011. — 23 с.
3. Вклады та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI — поч. XX століття : каталог. — К. : Видавництво «КВЦ», 2005. — 104 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. — К. : Вид-во Київської Патріархії УПЦ КП, 1998. — Т. 3. — 392 с.
5. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. — К. : Либідь, 1994. — Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. — 1994. — 335 с.
6. Кибальник Ю. Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника / Ю. Кибальник. — К., 1992. — 234 с.
7. Макаров А. Киевская старина в лицах: XIX век / А. Макаров. — К. : Довіра, 2005. — 256 с.
8. Малышевский И. Исторические записки о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие: 50-летний юбилей Киевской Духовной Академии, 28 сентября 1869 года / И. Малышевский. — К. — 1869. — 134 с.
9. Мозгова М. Київська духовна академія 1819–1920: філософський спадок / М. Мозгова. — К. : Книга, 2004. — 207 с.
10. Нечуй Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наукова думка, 1965–1968. — Т. 2 : Прозові твори ; упоряд., приміт. М. Л. Мандрика; ред. М. Д. Бернштейн. — 1965. — 387 с.
11. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — К. : Довіра, 1992. — 142 с.
12. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевской епархией (24 января 1822 г. — 23 февраля 1837 г.) / П. Орловский // Киевские епархиальные ведомости. — 1901. — Отд. 2. — С. 415–425; № 13. — С. 600–607; № 14. — С. 627–634; № 16. — С. 724–730.
13. Певницкий В. Воспоминания о покойном митрополите Киевском и Галицком Арсении (Москвиче) / В. Певницкий. — К., 1877. — 134 с.
14. Петров Н. Киевская Академия в царствовании Екатерины II / Н. Петров. — К., 1906. — 134 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. — К. : Либідь, 1995. — 608 с.
16. Рукавіцина Є. В. Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 05.25.04 — книгознавство / Є. В. Рукавіцина. — К., 1995. — 24 с.
17. Сергей, архимандрит [Василевский]. Высокопреосвященный Филарет в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров), митрополит Киевский и Галицкий, и его время / Сост. в 3 т. архимандритом Сергием [Василевским]. — Казань : Тип. Окружного штаба, 1888. — Т. 2. — 338 с.
18. Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври / Д. Степовик. — К. : Вид. відділ УПЦ КП, 2001. — 554 с.
19. Терновский Ф. А. Серапион, митрополит Киевский / Ф. А. Терновский // Киевская Старина. — 1883. — № 9–10. — С. 88–134.
20. Терновский Ф. Из истории Киевской Духовной Академии в первой четверти настоящего столетия / Ф. Терновский // Выдержки из дневника митрополита Серапиона // Труды Киевской духовной Академии. — 1882. — № 11. — С. 340–353.
21. Титов Ф. И. Киево-Печерская лавра как ставропигиальный монастырь : ист. справка / Ф. И. Титов. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1918. — 40 с.
22. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева / Ф. Титов. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1911. — 155 с.
23. Титов Ф. Высокопреосвященный Иоаникий, митрополит Киевский и Галицкий / Ф. Титов. — К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1899. — 49 с.
24. Титов Ф. Русский царствующий дом Романовых в отношении его к Киево-Печерской лавре 1613–1913 гг. / Ф. Титов. — К. : Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1913. — 17 с.
25. Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX ст. — К. : Друк. УАН, 1924. — 433 с.
26. Федоров В. Русская православная церковь и государство: синодальный период, 1700–1917 / В. Федоров. — М. : Рус. панорама, 2003. — 480 с.
27. Филипенко А. Первый Архипастырь: жизнь и дела митрополита Гавриила Бэнулеску-Бодони / А. Филипенко. — Одесса : ВМВ. — 2009. — 144 с.
28. Флоринский И. Памяти Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского (октябрь 1 дня 1891 года) / И. Флоринский. — М. : Унив. тип., 1893. — 12 с.

29. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 184 с.

30. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Бэнулеску-Бодони (1799–1803 гг.) / В. Чеховский // Труды Киевской духовной Академии, 1904. — № 7. — С. 355–431; № 8. — С. 490–588; № 9. — С. 65–108; № 10. — С. 238–281.

Наталья Баранова

ПОЗИЦИЯ КИЕВСКИХ МИТРОПОЛИТОВ XIX ВЕКА ПО ИЗМЕНЕНИЮ ФОРМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ И КИЕВСКОЙ АКАДЕМИИ

В статье на основе анализа широкого круга источников предпринята попытка исследования деятельности киевских митрополитов XIX в. как священноархимандритов Киево-Печерской лавры и патронов Киево-Могилянской академии. Определена ключевая роль глав киевской митрополичьей кафедры в упадке этих двух выдающихся церковных и образовательных учреждений.

Ключевые слова: киевские митрополиты XIX века, Киево-Печерская лавра, Киево-Могилянская академия.

Natalia Baranova

ROLE OF KYIV METROPOLITANS OF XIX CENTURY In CHANGING FORMS OF ACTIVITY OF KYIV-PECHERSK LAVRA and KYIV THEOLOGICAL ACADEMY

The article is dedicated to the research on activity of Kyiv metropolitans in XIX century as Archimandrites of Kyiv-Pechesk Monastery and patrons of Kyiv Theological Academy. It is determined the key role of these church statesmen in the process of the decline of these great religious and aducationa institutions.

Key words: Kyiv metropolitans of XIX century, Kyiv-Pechersk Monastery, Kyiv Theological Academy.

УДК 94:31«18»

Олег Іванюк

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДОПЕРЕПИСНИХ ФОРМАХ ОБЛІКУ В XIX ст.

У статті висвітлено історію становлення системи обліку населення в Російській імперії у XIX ст. Здійснено аналіз різних його форм, як то: переписні книги, ревізії, поточний промисловий і поліцейний облік тощо, які передували загальним переписам населення; акцентується увага на визначенні етнічної приналежності жителів імперії.

Ключові слова: переписні книги, ревізії, промислова статистика, поточний поліцейний облік, губернські статистичні комітети, звіт губернатора.

Упродовж XIX ст. у Російській імперії відбулося становлення системи обліку населення. Існуючі традиційні форми було поєднано зі світовим досвідом, інноваціями та напрацюваннями російських статистиків. Було сформовано державні й статистичні структури, завданням яких проголошувалася організація планового і ґрунтового аналізу демографічних та соціально-економічних характеристик населення. Імперська політика щодо національних окраїн стимулювала появу

в різних формах обліку позицій, які дозволяли визначати етнічну приналежність мешканців імперії.

Історіографія імперської доби основну увагу приділяла переписній операції 1897 р., оскільки це був унікальний для держави статистичний досвід. Допереписні форми відображалися в окремих порівняльних працях вчених істориків і статистиків. Так, пробному одноденному перепису 1874 р. в Києві було присвячене описове дослідження П. Чубинського [22].

Також заслуговують на увагу «Очерки по истории промышленной статистики в дореволюционной России и в СССР» М. Я. Воробйова, одного з провідних радянських статистиків, який від самого заснування працював у Центральному статистичному управлінні [3]. Основну увагу тут приділено методам фабрично-заводської статистики у Російській імперії, але разом з тим автор аналізує формування і роботу державних органів з обліку населення. У сучасній науці окремі форми обліку населення у Російській імперії відобразилися у регіональних узагальнюючих працях. Так, ревізійні переписи аналізувалися А. Гедьо, формування статистики в Україні висвітлював В. І. Качмала [9; 12].

Метою дослідження є висвітлення питання визначення етнічного складу населення в Російській імперії у допереписних формах його обліку. Відповідно до мети визначені такі дослідницькі завдання: проаналізувати допереписні форми обліку населення, визначити структуру системи обліку й функції відповідних статистичних установ, дослідити питання етнічного складу населення у допереписних формах обліку.

Первинними спробами обліку, які на той час задовольняли потреби держави, були так звані переписні книги та ревізії. Переписні книги велися з середини XVII ст., а саме: 1646–1648, 1676–1678, 1710, 1716 роках і містили статистичну інформацію стосовно Лівобережної України. Вони склалися з метою подушного оподаткування і характеризували чисельний склад жителів сіл та міст регіону. До уваги бралися такі основні характеристики, як майновий стан, рівень працевлаштування, рівень розвитку ремесел і землеробства.

У XVIII ст., за правління російського царя Петра I, було запроваджено ревізії. Виникнення ревізських реєстрів (рос. «ревизских сказок») пов'язане з реформою оподаткування, розпочатою у 1718 р., коли подвірне оподаткування було замінено подушним, податі стали збирати «з душі чоловічої статі» [11]. Ревізськими реєстрами були охоплені такі суспільні верстви, як селяни та міщани. Загалом у Росії було проведено десять таких переписів: перша ревізія — 1722–1726 рр., друга — 1742–1756 рр., третя — 1761–1767 рр., четверта — 1781–1787 рр., п'ята — 1794 р., шоста — 1811 р., сьома — 1815 р., восьма — 1833 р., дев'ята — 1850 р., десята — 1856 р. Територію Наддніпрянської України охопили лише сім з них — з четвертої до десятої. Жодна російська ревізія не відповідала принципам загальності, одночасності та індивідуальності, що є визначальними для переписів. Відсоток облікованих відомостей щодо наявної людності не перевищував 95 %, а сам облік тривав роками.

Ревізії мали фіскальний характер і передбачали визначення соціальних характеристик, які дозволяли ефективно розподіляти запровадженій владою подушний податок. Матеріали ревізій подавали відомості про загальну чисельність населення, його становий склад, дозволяли визначати кількість міських та сільських мешканців. До ревізських реєстрів особливо ретельно вносилися особи, які належали до верств, що підлягали оподаткуванню. Ті, хто належав до інших станів, рахувалися винятково для статистики. Подушний податок сплачувався за кількістю осіб чоловічої статі, зафіксованих останньою ревізією.

Тривалий час чіткого формуляра ревізського реєстру не існувало. Починаючи з третьої ревізії, було запроваджено друкарський бланк реєстру, збільшено кількість показників, за якими обов'язково мала надаватися інформація про кожну особу. Остаточний формуляр склався лише з сьомої ревізії (1816). З цього часу ревізський реєстр містив такі клаузули: назву губернії, повіту, села, графу з номером родини, її чисельність «за останньою ревізією», чисельність і склад тих, хто вибув і прибув та тимчасово відсутніх, підсумкову інформацію. У реєстр записувалася одна родина за іншою, на лівій половині аркуша — чоловіки, на правій — жінки, наприкінці документа ставилися підписи відповідальних осіб [9, 553].

З сьомої ревізії було розпочато часткову фіксацію етнічного складу. В основному це стосувалося сільського населення — іноземців-колоністів, наприклад грецьких і німецьких переселенців на південь України [9, 555–558]. У 1850 р. було проведено дев'яту ревізію. У «Обліковій відомості м. Маріуполя про наявне число душ купців і міщан...», була зафіксована 131 особа чоловічої і 98 осіб жіночої статі, серед яких «грецького сословія: мужеска — 101 и женска — 78 и русского: мужеска — 30 и женска пола 20 душ». Загальна ж чисельність населення міста визначалася у 1655 осіб чоловічої та 1501 жіночої, з них греків-чоловіків — 1483, міщанок грецького походження — 1484, а росіян налічувалося 35 осіб, з яких 17 чоловічої та 18 жіночої статі [9, 558–559].

Оскільки ревізії мали фіскальний характер, то населення намагалося свідомо приховати чисельність осіб чоловічої статі. Ще одним недоліком такого обліку була неодноразовість ревізій. Оскільки вони проводилися впродовж кількох років, це суттєво впливало на якість статистичного матеріалу. Ревізії не брали до уваги етнічний склад населення, за винятком хіба що тих категорій, етнічна приналежність до яких визначала розміри оподаткування. Тому можна дійти висновку про те, що системного й послідовного обліку етнічного складу населення не проводилося.

У XVIII ст. у Росії було започатковано промислову статистику. Постановою російського сенату від 31 січня 1724 р. всі промислові підприємства імперії зобов'язувалися подавати відомості про діяльність та забезпечення ресурсами [10]. У 1830 р. уперше з'явилася стала форма, за якою збиралася інформація. Вона містила позиції, покликані визначити загальну чисельність робітників на окремому підприємстві й кількість російських та іноземних майстрів, котрі там працювали [3, 11–12].

У 60-ті роки XVIII ст. після створення у сенаті першого департаменту, обов'язком якого було збирання відомостей про населення, було започатковано адміністративно-поліцейний облік населення. З цього часу значна увага приділяється церковному обліку, що існував у Російській імперії й раніше. Поступово нагромаджуються відомості по губерніях і єпархіях. Становлення системи поточного обліку відбулося наприкінці XVIII ст. Його завданням вважалося встановлення приблизної чисельності населення у період між ревізіями. Але адміністративно-поліцейний облік не можна вважати самостійним, бо він все одно спирався на ревізійні реєстри й церковний облік.

9 квітня 1778 р. сенатським указом губернаторам і намісницьким правлінням було вказано на необхідність щороку подавати відомості про кількість населення «у містах по губерніях їхньому віданню підпорядкованих» [19, 665]. Таким чином влада намагалася контролювати рух населення і своєчасно обліковувати переміщення мешканців у межах імперії. Відомості, що надходили, лише уточнювали результати ревізій і значною мірою дублювали їх. Указ не виконувався повною мірою, тому сенат змушений був продублювати своє розпорядження знову [18].

У зв'язку зі становленням систем обліку населення у країнах Європи й Америки, а також проведенням систематичних загальних переписів у США, Великобританії, Швеції упродовж XIX ст. у кріпосницькій Росії поступово сформувалися органи статистичного обліку, постала державна, галузева та земська (місцева) статистика. У 20-ті роки XIX ст. російський статистик К. М. Арсен'єв ініціював створення «Списків населених місць». У 1828 р. з цією пропозицією він звернувся до Міністерства внутрішніх справ, але отримав відмову з аргументацією, що такі «відомості не є необхідними». Згодом держава повернулася до його ініціатив. Приводом до початку робіт стала суперечка між Військовим міністерством і Міністерством внутрішніх справ щодо порядку фіксування відстаней між населеними пунктами.

У 1832 р. у структурі Міністерства внутрішніх справ було створено статистичний відділ,

керівником якого призначено К. М. Арсен'єва. 19 лютого губернаторам було розіслано циркуляр за підписами міністра внутрішніх справ Д. М. Блудова і голови статистичного відділу К. М. Арсен'єва щодо збирання інформації для «Списків населених місць» [15, 181–182].

У 1835 р. у відання статистичному відділу були передані губернські статистичні комітети, утворені законом від 20 грудня 1834 р. [7]. За своєю сутністю це були чиновницько-бюрократичні органи, які підпорядковувалися губернатору і забезпечували державні структури офіційними статистичними матеріалами [1]. До їх складу входили: віце-губернатор, губернські предводитель дворянства і прокурор, член духовної консисторії, інспектор лікарської управи й інші представників місцевої адміністрації. На думку М. Я. Воробйова, губернські статистичні комітети забезпечували виключно потреби губернаторів у інформації, що згодом вносилися до їхніх звітів [3, 8].

Основну роботу виконував секретар. Обліком у повітах керували члени-кореспонденти, а безпосередній збір відомостей проводили повітові поліцейні управління [3, 8]. Провідну роль виконували станові пристави, які безпосередньо й добували необхідну інформацію. Повітовим поліцейним управлінням ставилося завдання надавати відомості про кількість церков, монастирів, навчальних закладів, поселень, чисельність мешканців повітів і міст, які постійно проживають, і тих, хто прибув або вибув, тощо. Вся інформація подавалася до губернських статистичних комітетів і використовувалася потім у щорічних звітах губернаторів, які з 1831 р. почали складатися у чітко визначеній формі. Вони містили текстову частину та додатки. До них входили 27 відповідно пронумерованих відомостей. Показовими були додатки № 15 — «Статистичні відомості», № 23 — «Про стан народонаселення в губернії»; № 26 — «Про іновірців» [16, 71]. Завдяки роботі губернських статистичних комітетів статистичний відділ отримав необхідні відомості з 39 губерній. Але, не маючи можливості для публікації «Списків населених місць», він передав матеріали до Географічного товариства [16, 71].

Незважаючи на утворення губернських статистичних комітетів, переважна більшість державних установ збирала статистичну інформацію власними силами, спираючись на матеріали ревізій, церковний і поточний облік. Так, наприклад, Генеральний штаб здійснював губернські описи, які містили географічну, етнографічну та статистичну інформацію [2]. У 1837 р. Ф. П. Кеппен, працюючи у Міністерстві державних маєтностей, власноруч склав «Список населених місць Сімферопольського повіту Таврійської губернії» й реєстрів відомостей поселень Таврійської

губернії. У 1844 р. він розпочав роботу зі створення етнографічного атласу, де різними кольорами були позначені поселення, в яких проживало «нерусское» населення [13, 96].

На межі 50–60-х років XIX ст. зростає необхідність у статистичних відомостях про населення імперії, що зумовлювалося початком у державі ліберальних реформ. Для керування звільненими з кріпацтва селянами й реалізації військової реформи необхідна була інформація, яка раніше не збиралася. Тому до роботи губернських статистичних комітетів почали залучати провідних місцевих науковців і краєзнавців. Наприклад, у Подільському статистичному комітеті з середини 60-х — до середини 80-х років XIX ст., окрім штату службовців, на громадських засадах працювали Й. Й. Ролле, М. В. Симашкевич, М. І. Яворовський та ін. [1, 519]. Переяславським земським статистичним бюро, яке узагальнило й опублікувало матеріали з селянської статистики, керував до 1899 р. Г. Г. Ротмістров [12, 163]. У Полтавському статистико-економічному бюро працював О. О. Русов. У другій половині 1900 р. він здійснив перепис населених пунктів губернії. Важливим внеском у світову статистику стали розроблені чернігівським вченим О. П. Шликевичем комбінаційні статистичні таблиці [12, 164].

Напередодні селянської реформи влада вирішила провести реорганізацію існуючої системи обліку. 4 березня 1858 р. було утворено Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ (далі — ЦСК) [4]. Йому доручалися як самостійний збір і критичний аналіз статистичної інформації, так і перевірка та обробка матеріалів, які надходили від різних державних відомств. До його компетенції входили поточні статистичні роботи за дорученням міністра внутрішніх справ. Керував ЦСК директор, який одночасно був членом ради міністрів [4]. З 1 січня 1864 р. директором Центрального статистичного комітету став П. П. Семенов. Центральному статистичному комітету були підпорядковані губернські статистичні комітети.

За період з 1881 до 1894 р. ЦСК опублікував 19 випусків з демографії, які стосувалися європейської частини імперії, а також огляд розвитку питання про загальний народний перепис у Росії [14, 297]. Крім того, відповідно до доручення комісії з перегляду законодавства щодо євреїв, яку очолював граф К. І. Пален, було проведено роботу з обліку єврейського населення, яке входило до «смуги осілості». Результати оприлюднювалися у двох виданнях «Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости» й «Еврейская питейная торговля в России» [14, 298]. ЦСК аналізував матеріали, що стосувалися адміністративної статистики,

народної освіти, військових переписів, підтримував постійний зв'язок зі статистичними установами інших країн, виконував роботи за дорученням міжнародних статистичних конгресів [14, 302].

У 1863 р. було утворено Статистичну раду [5] та призначено її головою О. Г. Тройницького. До компетенції ради входили питання, пов'язані із розробкою методів збирання та обробки статистичної інформації у Російській імперії й спрямування досліджень у єдине русло. Їй доручалося обговорення програм статистичних операцій, що їх проводили державні установи: Генеральний штаб, Військове міністерство, Морське міністерство та ін., удосконалення способів досліджень, форм звітності. Відповідно до положення від 24 травня 1875 р., рада повинна була сприяти міністерствам щодо проведення робіт з адміністративної статистики. До її компетенції увійшли питання, пов'язані з розробкою програми проведення періодичних переписів [6].

19 червня 1870 р. імператор Олександр II затвердив новий порядок укладення губернаторського звіту [8]. На думку влади, ці документи повинні були стати «безпосереднім звітом государеві імператорові про добробут і потреби краю». За новим розпорядженням звіти поділялися на дві частини: безпосередньо звіт, де у лаконічному викладі містилося все, що цікавило імператора, й додатки, які набули вигляду «Обзора губерний і градоначальств». Звіти друкувалися у типографії. У додатках містилися відомості за розділами: «1) природні й продуктивні сили губернії та економічна діяльність її населення; 2) податки й повинності; 3) громадський благоустрій і добробут; 4) народне здоров'я і громадське опікування; 5) народна освіта; 6) результати періодичних переписів і відомості, які збираються не щорічно» [21]. Обліку населення стосувався пункт 1 розділу 1, де зазначалися показники народжуваності й смертності, а у заключній статті надавалися відомості про рух населення. Особливий інтерес становить розділ 6, де мова йшла про чисельний склад населення, віровизнання тощо. Цікаво, що у зв'язку зі скороченням чисельності інших народів було необхідно час від часу подавати інформацію про причини цього явища, вказуючи, чи це є результатом асиміляції з російським етносом, чи ні. Тому постає питання про джерела та достовірність цих відомостей, адже як поточний облік, так і локальні переписи не визначали етнічного складу населення.

Губернські статистичні комітети також працювали над переліком населених місць. У опублікованих цими установами наприкінці XIX ст. «Списках населених мест» подавався не лише перелік населених пунктів губернії, але й кількість дворів, статевий склад населення,

а підсумкові матеріали містили відомості про етнічний склад населення [20].

У 60-х роках XIX ст. губернські статистичні комітети разом з поточним обліком запровадили місцеві переписи населення. Вони відбулися у великих містах: Санкт-Петербурзі — 1864, 1869, 1881, 1890 рр.; Москві — 1871, 1882 рр. тощо. В Україні такі місцеві переписи відбулися: у Харкові — 1866 р., 1873 р., 1879 р.; Житомирі — у 1873 р.; Одесі — 1873 р., 1879 р., 1892 р.; Києві — 1874 р.; Миколаєві — 1875 р.; Ялті — 1894 р. Їхньою основною метою було визначення чисельності наявного населення, його соціального й професійного складу. Під час цих одноденних переписів було набуто неоціненний досвід проведення й розробки статистичної операції. Так, російський учений П. П. Семенов-Тянь-Шанський провів перепис у своєму маєтку в с. Гримячці Ранненбурзького повіту Рязанської губернії. На основі розроблених ним пробних листків для опитування було складено особливі формуляри, які й використовувалися під час проведення Загальноросійського перепису населення 1897 р.

18 грудня 1873 р. відбувся перепис у Житомирі. Статистичну операцію було підготовлено губернським статистичним комітетом і його секретарем В. П. Рогге. Чиновник не лише взяв активну участь у переписі, але й у 1875 р. опублікував «Отчет о деятельности Волынского Губернского Статистического Комитета в 1874 г.», де висвітлив його результати. Зі звіту дізнаємося, що основним критерієм визначення етнічного складу населення під час проведення статистичної операції було віровизнання. Матеріали перепису зафіксували, що загальна чисельність жителів міста становила 43 047 осіб, з них: іудеї — 44,84 %, православні — 32,53 %, римо-католики — 18,94 %, старообрядці — 2,42 %, лютерани — 0,92 % [17].

Одноденний перепис у Києві було проведено 2 березня 1874 р. з ініціативи київського, подільського і волинського губернатора О. Дондукова-Корсакова. Безпосередньо його реалізували науковці Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства. У 1873 р. було створено спеціальну комісію, до якої увійшли П. Чубинський (голова комісії), В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк та В. Рубінштейн. Також його підготовкою займався Розпорядчий комітет, який очолив голова від Російського географічного товариства Г. Галаган, та Спостережний комітет, до складу якого було включено 29 науковців відділу. Обробка й публікація матеріалів була здійснена П. Чубинським і С. Завойком [22]. Перепис провів дослідження складу населення міста за рідною мовою (основний критерій визначення національної приналежності, який згодом було покладено в основу

програми першого Загальноросійського перепису населення 1897 р.), віровизнанням, заняттями, рівнем освіти, дослідив міграційні процеси. Слід мати на увазі, що практика позначення етнічних груп в офіційному діловодстві імперії перебувала в процесі становлення. У матеріалах перепису за маркером «русские» могли розумітися не лише етнічні росіяни, але й українці та білоруси. Українці найчастіше маркувалися як «малороси». Стосовно нехристиянського населення часто використовувався маркер «інородці». Неточність позначення населення обліковцями часто пояснювався низьким рівнем етнічної самоідентифікації.

Важливий матеріал щодо чисельності й етнічного складу населення Харкова міститься у проведеному в 1879 р. одноденному переписі, під час якого була здійснена спроба визначити належність жителів міста до різних етнічних груп за ознакою рідної мови.

Але незважаючи на здійснені спроби, система обліку населення у пореформеній Росії перебувала у незадовільному стані. Основні причини полягали у ставленні до статистики як до витвору вчених, який є необхідним для західних країн і абсолютно не потрібний Росії. Вважалося, що обліком може займатися будь-який чиновник. Не існувало єдиної загальнодержавної цілісної статистичної системи. Облік регламентувався окремими, не пов'язаними між собою указами й постановами. Відсутнім був закон, який би визначав права місцевих адміністративних установ і органів самоврядування щодо накопичення й узагальнення статистичних відомостей. Не існувало чіткого розподілу повноважень між статистичними органами, які у різний час були створені державою. Тому одні й ті ж відомості збиралися установами з різних джерел і часто не лише не збігалися, але й були доволі суперечливими. Центральним установам не вдалося розробити єдині правила й методи обліку населення, тому відсутня була інформація про те, за якими критеріями губернські статистичні комітети, земства, державні установи проводять збір статистичних даних. Справа обліку ускладнювалася тим, що в Російській імперії жодного разу не проводився перепис населення, який охоплював би всю територію держави й базувався б на наукових принципах.

Отже, облік населення, який існував у Російській імперії XVIII–XIX ст., був неефективним. Адже ні колишні, звичні для країни ревізії, ні одноденні переписи, ні інші існуючі його форми не давали можливості провести точний підрахунок населення загалом на всій території держави, визначити його етнічний склад. Тому наприкінці XIX ст. Російська імперія змушена була змінити існуючу систему й перейти до проведення загальних переписів населення.

ДЖЕРЕЛА

1. Баженов Л. В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В. К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) / Л. В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. — Кам'янець-Подільський : ОЮМ, 2004. — Т. 13 : Історичні науки. — С. 518–525.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Таврическая губерния. — СПб. : 1-е отделение Деп. Генерального штаба, 1849. — Т. XI, ч. 2. — 306 с.
3. Воробьев Н. Я. Очерки по истории промышленной статистики в дореволюционной России и в СССР / Н.Я. Воробьев. — М. : Госстатиздат. — 1961. — 132 с.
4. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве Центрального Статистического Комитета при Министерстве Внутренних дел» // ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1860. — Т. XXXIII (1758), ч. 1. — № 32 826 от 4 марта 1758 г. — С. 279–280.
5. Высочайше утвержденное Положение «Об устройстве статистической части при министерстве Внутренних // ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1866. — Т. XXXVIII (1875), ч. 1. — № 39 566 от 30 апреля 1863 г. — С. 412–414.
6. Высочайше утвержденное Положение «О Статистическом Совете при министерстве Внутренних Дел, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел» // ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1877. — Т. L (1875), ч. 1. — № 54 742 от 24 мая 1875 г. — С. 548–549.
7. Высочайше утвержденные Правила для статистического Отделения при Совете министерства Внутренних Дел и Статистических комитетов в Губерниях // ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1835. — Т. IX (1834), ч. 2. — № 7 684 от 20 декабря 1834 г. — С. 280–283.
8. Высочайше утвержденные формы или программы для составления губернаторских отчетов // ПСЗРИ; Собрание Второе: 1825–1881. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1874. — Т. XLV (1870), ч. 1. — № 48 502 от 19 июня 1870 г. — С. 856–865.
9. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу: за матеріалами Державного архіву Донецької області / А. Гедьо // Наукові записки. — К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. — Т. 19, кн. 1. — С. 551–562.
10. Именной объявленный из Сената указ «О предоставлении в Сенат полугодичных ведомостей о обучающихся в школах, о размножении фабрик, мануфактур и о горнах делах» // ПСЗРИ; Собрание Первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. VII (1723–1727). — № 4447 от 31 января 1724 г. — С. 225–226.
11. Именной указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании Земских Комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и с Земских Комиссаров в собираемых ими деньгах и припасах» // ПСЗРИ; Собрание Первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. V (1723–1727). — № 3245 от 26 ноября 1718 г. — С. 597.
12. Качмала В. І. Зародження статистики в Україні / В. І. Качмала // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 162–168.
13. Кеппен Ф. П. К столетнему юбилею рождения Петра Ивановича Кеппена / Ф. П. Кеппен // Русская Старина. — 1893. — Кн. IV, апр. — С. 88–106.
14. Общий обзор деятельности Министерства внутренних дел за время царствования Императора Александра III. — Санкт-Петербург, 1901. — [4], IV — 347 с.
15. Панин А. Г. «Списки населенных мест» Российской империи как исторический источник / А. Г. Панин // Археологический ежегодник за 1959 г. — 1960. — С. 179–192.
16. Пинаевский Д. И. Народонаселение дореволюционной России: источники и методы работы с ними : учеб. пособ. по спецкурсу / Д. И. Пинаевский. — Сыктывкар : Изд-во Сыктывкарского ун-та, 2003. — 71 с.
17. Рогге В. П. Отчет Секретаря Волынского губернского статистического комитета о деятельности комитета в течение 1874 года, читанный членом-секретарем комитета В. Рогге в годичном общем собрании статистического комитета 31 марта 1875 г. / В. П. Рогге. — Житомир. — 1875. — 50 с.
18. Сенатский указ «О присылке ведомостей из Губерний в Военную коллегию о числе ревизистских душ» // ПСЗРИ; Собрание Первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XX (1775–1778). — № 15 049 от 25 августа 1780 г. — С. 942–943.
19. Сенатский указ «О присылке Губернаторами и Наместническими Правлениями ежегодно в Сенат ведомостей о числе душ в городах по Губерниям в их ведомствах состоящих // ПСЗРИ; Собрание Первое: с 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XX (1775–1778). — № 14 733 от 19 апреля 1778 г. — С. 665–666.

20. Список населенных мест Киевской губернии. — К. : Изд. Киевского губернского Статистического Комитета, 1900. — 1896 с.; Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон : Издательство губ. стат. Комитета, 1896. — Т. XXIV. — 582 с.; Список населенных мест Черниговской губернии по данным 1901 г. — Чернигов, 1902. — 188 с.
21. Центральный державный історичний архів України. — Ф. 442. — Оп. 534. — Спр. 421. — 54 арк.
22. Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года / П. Чубинский// Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. — К. : Тип. М. П. Фрица. — 1875. — Т. II. — С. 188–218.

Олег Иванюк

ВОПРОС ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ДОПЕРЕПИСНЫХ ФОРМАХ УЧЕТА В XIX в.

В статье отражена история становления системы учета населения в Российской империи в XIX в. Осуществлен анализ различных его форм, таких как переписные книги, ревизии, текущий промышленный и полицейский учет и т. д., которые предшествовали общим переписям населения; акцентируется внимание на определении этнической принадлежности жителей империи.

Ключевые слова: переписные книги, ревизии, промышленная статистика, текущий полицейский учет, губернские статистические комитеты, отчет губернатора.

Oleh Ivaniuk

ISSUE OF ETHNIC COMPOSITION OF RUSSIAN EMPIRE'S POPULATION IN FORMS OF ACCOUNTING IN XIX CENTURY

The article discusses the history of the formation of a civil registration system in the Russian Empire in XIX century. It analyzes the variety of its forms such as census books, audit, current industry and police account, etc that had preceded the general census of the population; focuses on determining the ethnic composition of the population of the Empire.

Key words: census books, audit, industrial statistics, current police account, provincial statistical committee, report of the governor.

УДК: 930(477-25)

Olexandr Bon

UKRAINIAN HUMANISTS' VIEW ON KYIV IN EARLY TOTALITARIAN PERIOD

This article investigates the socio-cultural environment of Kyiv in early totalitarian period on the base of unpublished or little-known memoirs of the representatives of artistic circles and their correspondence.

Key words: early totalitarian period, memoirs, correspondence, humanitarian intelligentsia, socio-cultural environment, M. Donets, O. Doroshkevych, P. Kozytskyi, Y. Meitus, B. Kratko, V. Vasylo.

During the long period of existence of the Ukrainian people under the tsarist and Soviet colonial regimes an incomplete social structure has developed as in the Ukrainian nation, as in many other oppressed nations. Without the ruling political classes, which were non-nationalized, the intelligentsia had the leading role in state building and cultural creation. Ukrainian intelligentsia, including humanitarians, laid the foundations of the Ukrainian national revival in the nineteenth century, was the leader

of the national revolution and the struggle to preserve the statehood in 1917–1920. The Bolshevik authority that had already established in Ukraine had to consider the following fact. In view of this, the study of the deployment of Soviet power relations and intelligence is an urgent problem.

With the approval of the Soviet regime in Ukraine and losing Ukrainian national aspirations for their own state the center of nonviolent, moral support of Ukrainian nation to revived Russian Empire

in the form of the Bolshevik regime moved to a spiritual and ecclesiastical sphere and the sphere of humanitarian arts.

Ukrainian humanitarian intelligentsia in turning 1920 was miscellaneous. In our opinion this heterogeneity can be determined in the professional planes as scientific and pedagogical, educational, scientific and clergy; in the political spheres — Ukrainian national communists, those who hold back the Bolshevik views (new generation of intellectuals), Ukrainian intelligentsia; in social plane — the origin and position.

The article aims to show Kyiv as the socio-cultural environment of humanities in 1918–1929s on the base of sources of personal origin such as memories, epistolary, diaries. Thus source base of the article are materials of humanitarians in 1920 years taken from the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine (the TsDAML). These are undiscovered or unpublished documents introduced into scientific circulation for the first time.

Materials of the TsDAML from the mentioned personal funds had been repeatedly the subject of the studies. But they had been investigated in the sources meaning [1] or in the biographical works. So, in S. Danylenko's monograph "The Durdukivski are the builders of Ukrainian world" (the end of the nineteenth — the first third of the twentieth century) for the characterization of S. Durdukivskyi's activity the materials of the memoirs of his son Borys were used.

After the bloody red terror the transition to the new economic policy in early 1920 (in social and economic life) and the indigenization (in cultural sphere) started. However, it can be argued that in the ideological sphere politics of the ruling party became even tougher — the left political parties that were the competitors of Bolsheviks were eliminated gradually. The monopartite system was set. The Bolshevik ideology in its essence couldn't stand any other ideological approaches to the solution to social problems of that time. That is, in our opinion, was the main cause of mistrust and outright hostility of the Ukrainian Soviet regime to the Ukrainian intelligentsia who supported national positions.

To characterize the socio-cultural environment of Kyiv humanities let's divide it according to the professional features: the literary (writers are big and important part of that is worth to be a separate study), figures of music, artists and sculptors, theater figures.

Kyiv literary environment in 1920 was miscellaneous in political, ideological, national, organizational affiliation. Also their financial situation differed significantly. It improved significantly in comparison with the beginning of 1920, when it was catastrophic. Nevertheless, sources indicate the ambiguous attitude of the environment of academic literary critics to their financial situation in Kyiv. So the letter

of the literary, the employee of VUAN Oleksandr Doroshkevych to Ukrainian and Russian literary Mykola Hudzii (Academician of the USSR Academy of Sciences in 1945) on June 7, 1928 said about his possible visit to Ukraine on vacation to Preobrazhennia (former Preobrazhenskii Monastery) in Kyiv, where it had been created as a holiday house for scientists. A. Doroshkevych said: "It would be great you to come to our gracious Little Russia (where, incidentally, it had been stopped to produce white bread) ..." [3, 1–1].

The following year, also concerning the holidays of M. Hudzii on July 5, 1929 O. Doroshkevych informed him about the decision of having a rest in the same Preobrazhennia — it was given only one room to the Moscow bureau of the Union of Scientific Workers in August. More places could not have been won — there were 100 rooms and 180 people who wanted to go there. O. Doroshkevych said: "You've been given it as a Ukrainian and as our friend" [3, 3]. About the conditions in a rest home in the Preobrazhennia we can find in the memoirs by Natali Polonska-Vasylenko about the academician Mykola Vasyenko from the funds of the TsDAML: "The skimpy dressed bare room with beds with straw mattresses and straw pillows, bedside table and stool, made me a bad impression. There wasn't any basic comfort" [4, 21]. The most primitive living conditions in the former cells of the monks were complemented by food assistance from the American charitable organization ARA.

As it has been already mentioned, ideologically humanities of Soviet Ukraine were not the only ones. During 1920 it was formed the generation of communist writers and literary that united in such organizations as "Molodniak", "MARS" and others. The organizer of "Molodniak" (1926–1932) and the editor of the magazine of the same name was Pavlo Matviiovych Usenko.

Members of this group marked by extreme communist views and brutal rhetoric to ideological opponents. In his notebooks in 1929, he showed the attitude to general socio-cultural environment in Kyiv of that time. P. Usenko did not treat only "capitalist system" with disdain but also it's decisive, in his view, features. The supporters of "bourgeois" city "whip to follow army of loungers of capitalist system". P. Usenko associated roulette with the "capitalist system". He associated "bourgeois" with the European mass culture, with what the Bolshevik regime had already broken the main and most importantly, free communications in 1920. They were deprived of seeing cinema, theater, European dances, European paintings. P. Usenko summarized the rating of urban environment of that time: "Dollar that has the small of Europe more than of the birthplace is frying in far countries, but not in their nimble hands. They and their children are deprived of living 'case', capture scam, losings and winnings, cars, European fashion, spectacles. He feels that this is not his city, the soul

of the city is not his, he is not served — and he ‘coils’, adapts, and asks ‘Is this a life?’ [5, 28].

The musicians’ environment, despite their seeming indifference towards politics, reflected national, cultural and political processes in Ukraine. The musical environment often had multidirectional trends. On the one hand the activity of the Ukrainian national trends increased and the “Bolshevisation” of musical theme took place. About 1917 year to the beginning of 1920 is said in an outstanding opera singer Mykhailo Donets memoirs “The Way to Ukrainian actor”, which was partially published in the newspaper “Bolshevik” in 1936. M. Donets was a part of the theater section of Workers’ Deputies Kyiv in autumn 1917. In the times of armed struggle in Ukraine he spoke a lot in the army in the Kyiv province. At that time theatre auditorium were filled with armed people with grenades, and the actors proposed to ban caring the bombs not to happen an accident, but then they used to it. During the civil war at the theater without any heating they had to play “Borys Hodunov” wearing boots and royal robes over the shroud [6, 3; 7]. The singer witnesses about the early years of Bolshevik ruling in Ukraine: “We preformed concerts with the current view in anecdotal terms. Barely alive nag pulled a cart with a platform on which the remains of a piano stood. So, in this way this mobile music moved together with us, actors who walked nearby, holding by the cart. We moved from rally to rally around the city, and that was considered to be an exceptional comfort. I remember an accident when a violinist at one of these concerts, tuning the violin asked the pianist: — “Give me ‘la’.” — “Here you are. Take your ‘la’,” she replied angrily and pulled out a broken keyboard piano key ‘la’ and gave it to the violinist” [6, 3; 7].

Although the dancers performed for the Bolshevik troops they offered Ukrainian repertoire, which caused a great interest in the Red Army, and the payment was typical for that time. M. Donets says: “Once they paid ‘in ministerial’ — a pound of salt, three boxes of matches and two needles.” When the National Opera House was founded by Ukrainian authorities, M. Donets defiantly refused to work in it, and in early 1922 in the Kyiv Opera House performances were sold out: “However, for various reasons the theater worked regularly, sometimes due to a lack of electricity the theatre stopped working for some week.” At such times the artists went for concerts to the regions. According to M. Donets, the National Opera House started to work regularly in 1924. In terms of mid-1920, when the Bolshevik “ukrainization” started Mykhailo Donets supported it eagerly, and the opera was ukrainianized by the government’s decision in 1925.

First some part of actors ambiguously responded to this event: “It was amazing to listen to the opera in Ukrainian language.” But soon many of them responded with joy. M. Donets’ first performance

at the Kyiv Opera House, where he had returned in 1927 (in 1923–1927 he worked in Kharkov and Sverdlovsk) was the performance “Taras Bulba” in the main role, had a great success — “15 consecutive full houses”. Interestingly, in addition, the Kharkiv Opera performance failed because of the comic image and the changed end by the chief director. M. Donets mentioned about the Kyiv Opera performance: “This performance’s forced to silence chauvinistic talkers who claimed that there were no national operas, and so it was unnecessary to ukrainize opera.” Mykhailo Ivanovych was the first among other Ukrainian opera singers who became the honored artist of USSR in 1924 and in 1930 on the 25th anniversary of his activity he was awarded the title of People’s Artist of the Ukrainian RSR [6,10; 8]. Note that partially these memories of Mykhailo Donets were retold by Yakiv Maistrenko without referring to the singer [9].

We consider it appropriate to recall the memoirs by Maksym Rylskyi about Mykhailo Donets, published in 1963 in the newspaper “Soviet Ukraine” for the 80th anniversary of the birth of the famous Ukrainian bass singer. M. I. Donets, according to Maksym Rylskyi, “was strongly associated with the traditions of Russian vocal and performing arts and a personal friend and student of Ukrainian theater artists — Sadovskiy, Saksahanskyi, Zankovetska... Zankovetska on the slope of his life called Mykhailo Ivanovych to be her son.” M. Donets loved to tell how the Commissar of Education M. Skrypnyk told him to visit all three of these luminaries. Also he pointed to their dissimilar characters [10, 11].

It should be noted that loyalty to the Soviet government did not save Mykhailo Donets from denunciations of his colleagues and from his arrest in 1941. Accused in Ukrainian nationalism, he was shot on July 10 without a verdict before the German troops seized Kyiv. The history of the singer’s death with different versions has already been reflected in the literature [12; 13; 14] but this subject is beyond the scope of this paper.

The picture of Ukrainian musical environment is fulfilled interestingly with memories of T. Moroz-Strilets — the wife of the poet H. Kosynka “Close to the Heart”. In early 1920 she sang in a folk choir under the direction of Mykhailo Verykivskyi. The rehearsals took place in the choir room of M. Lysenko Musical Drama Institute on the Great Pidvalna (now — 54, Yaroslaviv Val Str.). Like many other Ukrainian cultural centers, this house has not survived. The building of the institute has become a club where the Ukrainian youth gathered regularly. They gathered in advance and shared news. The interesting memoir of T. Moroz-Strilets is about their marriage and H. Kosynka’s moving to the courtyard of St. Sophia to his wife’s house without anything except a bag and some bundles of books [15, 11–11]. Hryhorii Kosynka married Tamara Moroz whose

father, Mykhailo Frost, was the head of the Ukrainian Orthodox Church Council of the UAOC.

But the most clearly the musical environment of Kyiv in 1920 is reflected in memoirs and letters of famous musicians. So, in the letter of a conductor and composer Pylyp Omelianovych Kozytskyi to his colleague Kyryl Hryhorovych Stepovyi on March 13, 1922 was given a picture of musical life. He mentioned about the trip of the choir “Dumka” to Moscow, where after the first concerts nobody believed that the choir of such professional level could come to Kyiv. Also it was mentioned about some Moscow reviews including Demian Bidnyi’s “Something About Petliura, About Ukrainian Choir and About Moscow Great Shame”, where he reproaches Moscow audience for the indifference to address of “Thoughts”. There were posters in Moscow — “Four Evenings of Little Russians” [16, 4].

Pylyp Kozytskyi reported to Kyryl Stetsenko about the cases of the musicians, who were far from music. The Committee for honoring Mykola Leontovych took care of Mykola Grinchenko (musicologist, future rector of M. Lysenko Music and Drama Institute) and composer, artist and physician Yaroslav Lopatynskyi (native Galician), who were kept as prisoners in the KGB. Y. Lopatynskyi was released (he would return to Galicia in 1923), but at that time Pylyp Kozytskyi didn’t know about the release of Grinchenko.

He also said about the situation in Kyiv, “It’s rather pale, boring, difficult.” At the same time he mentioned about the fruitful work of Vasyl Verkhovnytsia, who had written several songs, made ethnographic trip to Poltava (to the village Yaresky), recorded more than 200 songs, created the music museum in Poltava. He also wrote about the fruitful work of composer L. Revutskyi. He told about the revival of the national choir under the direction of M. Verykivskyi, the work of the choir of S. Durdukivskyi, the studio choir work of M. Leontovych under the direction of P. Tychyna. He mentioned numerous concerts and musical events in Kyiv and suddenly — the negative mood in assessments of music in Kyiv. We believe that the answer was in that part of the letter where the author mentioned about Hryhorii Mytrofanovych Davydovskiy (lived in 1888–1952, a famous choral conductor, a composer, a teacher, an honored artist from 1951), who was arrested by the KGB. He also described a disappointing picture of an important part of cultural space of Kyiv “Publishing in Kyiv is quite hopeless, no one buys and publishes no music works” [16, 4].

In another letter during this period we find the description of the situation at Lysenkivskiy Institute (M. Lysenko Music and Drama Institute, later, in 1934, divided into Conservatory and Theatre Institute), according to the famous music theorist B. Yavorskyi, professors were people who had nothing to do with the idea of the Institute. B. Yavorskyi said that it was necessary to take appropriate actions:

“It is needed to reorganize Directorate, to invite ideological people there — those who are Ukrainians.” Pylyp Kozytskyi mentioned also about the difficult financial situation of the Institute, urged that it was necessary to affect people, who had the influence on the subsidies of the Institute [16, 7].

The great addition to the picture of musical life in Kyiv in early totalitarian days can be found in the archive of Pylyp Omelianovych Kozytskyi. So in his memoirs “My Life”, dated on April 7, 1943, which were written in the evacuation in Ufa, the musical environment in Kyiv at the beginning of Bolshevik ruling was described vividly.

While Kyryl Stetsenko, who had returned to Kyiv from a deportation and joined the Ukrainian musical life, enlisted Pylyp Kozytskyi to music and social work as an assistant of conductor of the first national choir. Subsequently, P. Kozytskyi accepted the offer to work as a music teacher at the first T. Shevchenko Ukrainian gymnasium (who worked until spring 1924), that was led by famous educator and national figure B. Durdukivskyi. Soon the choir school of 120–140 people “became very popular as one of the best Ukrainian school choirs in Kyiv” [17, 14–15]. The young composer wrote handling large choral works of Lysenko himself and also composed choruses on the texts by T. Shevchenko, B. Grinchenko, P. Kulish, P. Tychyna, I. Franko. Some of them were included into the appropriate book, published in 1929. In 1918 he was offered a course of lectures on the history of Ukrainian music at a Conductor Department of M. Lysenko Music and Drama Institute. He combined this work with a job of Conducting Department Dean to 1924, before moving to Kharkov. At this time the range ties with Ukrainian musical figures — K. Stetsenko, la prairie, B. Yavorsky was expanded.

Pylyp Kozytskyi said about the acquaintance and friendship with Mykola Leontovich: “First I’ve heard the works of this genius Ukrainian composer at a concert of Christmas carols and sides that has been created by National Choir led by O. Koshyts in winter 1917.”

“‘Shchedryk’ by Leontovych has impressed me so much that I have been dreaming about its sounds for days and weeks.” M. Leontovych arrived to Kyiv in 1918 and began working at the Conductor Department at Lysenko Institute, and then at the Art Department at Narcomos URSR, processed the Ukrainian folk songs that were studied with the Choir Conducting Department students [17, 15].

M. Leontovych and P. Kozytskyi were linked with friendly relations. On the way to Lukianivka, where M. Leontovych lived, he visited P. Kozytskyi: “He usually comes to my bachelor room, sits at the piano and starts playing quietly. Then, without saying any word, silently he shakes hands and leaves. and there was only excited joy of creative inspiration in his grey, gentle, full of inner fire and life eyes. Leontovych’s eyes were beautiful — they had great soul

of genius poet of Ukrainian folk songs. The famous portrait of P. Roerich reproduced the inner beauty of the Leontovych soul best." Remarkably, later in his memoirs the 'praise' to the Soviet regime was expressed, but the manuscript word 'domination of the Soviet power' were crossed out and replaced with 'determination' [17, 16].

The political and ideological changes happened in the musical life too. M. Verhovynets translated "The Internationale" for the choir, M. Leontovych wrote for the Red officers school the layout "Young Guard" and "We are the Blacksmiths". There appeared song of H. Veriovka — "Go Straight, People, Go!"

For the head of the music department of People's Commissariat URSS was appointed a famous Russian singer L. V. Sobinov (in 1919), his staff were Y. Stepovyi, M. Leontovych, who headed the Moscow State Chapel of Ukraine together with M. Malyshevskiy [17, 16].

P. Kozytskyi described the activities of the Committee for the memory to M. Leontovych too. In January 1921, after the death of the composer, and the news was terribly impressed Ukrainian public, and by the initiative of S. Chapkivskiy (Oles Chapkivskiy (1884–1938) was a Ukrainian journalist, critic, art historian, public figure) this committee was organized. Not only musicians participated there but also a chairman artist Y. Mykhailiv and the members P. Kozytskyi, M. Verykivskiy, S. Chapkivskiy, P. Tychyna and others [17, 17–17].

First the Committee set the task of conservation and ordering of the heritage of a dead composer, and the task of material support to his family. At the initiative of the Committee the Gymnasium Street was renamed to Leontovych Street.

From autumn 1921 to spring 1922 the composers Y. Stepovyi and K. Stetsenko died. Then the Committee expanded the range of its tasks and ordered the heritage of K. Stetsenko. Mostly P. Kozytskyi did it. The Committee became the center of a preparation for publication of works of dead composers, combined Ukrainian music creative power, and established the scientific researches. In 1922 a musicologist M. Grinchenko moved from Kamenetz and also a famous scientist K. Kvitka started working. In 1923 under the decree of NGOs the committee was reorganized into Ukrainian M. Leontovych Music Society. The association published a monthly magazine "Music" (Ukrainian musical newspaper), which was edited by M. Kozytskyi who turned it to the publishing center of musical life. The performing groups were organized such as M. Leontovych Choir Studio (leaders — P. Tychyna and H. Veriovka), and K. Stetsenko Choir Studio. The Association regularly organized so-called "Tuesdays" where Ukrainian music was performed [18, 9, 16–17].

In 1924 the Association was fulfilled with both professional and amateur groups and collective members. In that year the Society organized a nationwide first music exhibition including concerts, exhibitions,

musical exhibits summary of musical institutions. In 1925 the Association performed a Ukrainian Day of Music. This was the first attempt of "Olympics of Professional and Amateur Music Groups" [17, 18].

In 1924 Soviet well-being commanded the Association to express their ideological position being the Soviet musical public organization, so it was reflected in the declaration of the Association in 1924 that was called "October into Music", which played a great role in strengthening the Soviet direction in Ukrainian musical life. That is, in the mid-1920 the regime pressured the artists demanding recognition of loyalty. So P. Kozytskyi acknowledged indirectly there was a direction that wasn't the Soviet one. P. Kozytskyi worked on the Soviet themes — there were written works devoted to P. Tychyna, H. Narbut, S. Chapkivskiy (the figures of Ukrainian art), using the poetry by V. Chumak, B. Sosiura. In the autumn of 1924 he accepted the NDA suggestion and moved to Kharkiv as an inspector of the Music Department and a Head of Music Council.

The memoirs of a famous composer Yulii Serhiievych Meitus are valuable to characterize the artistic community in Kyiv in 1920. At that time, a young composer Yulii Meitus wrote music for many productions at the theater "Berezil". According to his memoirs, an artist Anatolii Petrytskyi who was primarily a theater artist, always expressed his opinion sharply and directly: "He was too scratchy." He could reveal the characters of a play with a help of art means. Later in 1930 in Kharkiv an artist and a composer lived on the same street, and Y. Meitus mentioned how he saw the pictures in the window of the second floor, where there was a workshop of A. Petrytskyi. A. Petrytskyi always had thin humor and sharpness judgments [19, 1; 3].

In his memoirs about a singer Zoia Mykhailivna Haidai, dated on April 15, 1985, Yulii Serhiievych Meitus pointed their creative collaboration in connection with his versions of Ukrainian folk songs. They were part of the Ukrainian musical space and continued the tradition of pre-revolutionary Ukrainian music. In the particular adaptation of Yulii Meitus a song "When the Mother Wouldn't Beat" made in 1928, established into her repertoire. The artists also took part in 1930 [19, 13].

We have another interesting evidence of the nature and the content of Ukrainian music. These are the memories of Borys Durdukivskiy about his father — singer Serhii Fedorovych Durdukivskiy (1880–1932). These memoirs were written in 1982 for the younger generations of the Durdukivski on a proposal of his niece T. Rafalska. They were based on the documents, photographs, which were transferred to the TsDAML and facts that were firmly kept in the memory of B. Durdukivskiy. He gave the impression of his teens about singers in Kyiv. In particular he told about such an obscure

segment as the church: “The first time I heard the abbey voice of archdeacon Rozov in Lavra. Later, while in the Sophia Cathedral the prayer services were served in Ukrainian by the Ukrainian Autocephalous Church, nearby in the so-called ‘winter-small’ church, the prayer services were served in Slavonic by the Orthodox Church, which had recognized the head of the church the Patriarch of Moscow. My father often came to this ‘small’ church with me and listened to Rozov, who served there. I remember the voice of Rozov. It was a really unique bass, which was extremely beautiful, of soft velvet timbre from the bottom counter — to the top of F and higher. My father told me listen to that voice, because I would never hear such voice again” [20, 12].

In mid-1919 the Ukrainian opera was created in Kyiv and Serhii Fedorovych Durdukivskiy sang there together with Mariia Ivanivna Lytvynenko-Volhemut. The theater was located on the Merynkhovska Street, apartment № 8 [20, 20].

Borys Durdukivskiy said that O. Koshyts had already offered him to go abroad, but he had refused. At that time Serhii Durdukivskiy brought food-stuffs from his tour, because “Everybody was hungry in Kyiv. Once, I remember, my father brought much salt, which we didn’t also have. This was probably the cause for returning of Stetsenko Chapel from a trip, which was written about at the essay by P. Tychyna “Journey from Stetsenko Chapel”, which was published only in 1982. P. Tychyna mentioned about a soloist S. Durdukivskiy there.

At that time “P. Tychyna worked in the cultural and educational department of Dniprosoiuz (Dnipro Consumers Society). This department often arranged big concerts and invited my father who performed songs of Ukrainian composers as a soloist and sometimes accompanied by the choir”. He also mentioned about the funeral gala concert dedicated to the death of Mykola Leontovych that was arranged by a cooperative association of Dniprosoiuz. The pillow with traces of blood of a composer M. Leontovych impressed everybody.

S. Durdukivskiy had friendly relations with Y. Stepovyi and he often visited him in the Music Lane near the old building of conservatory. The Y. Stepovyi apartment was one of the centers of an informal Ukrainian musical life — there musical events were discussed and pieces of music were performed. There were original works devoted to the singer Y. Stepovyi in musical library of S. Durdukivskiy [20, 21– 22].

From December 1920 to August 1923 Serhii Durdukivskiy taught at Lysenko Music and Drama Institute. His documents in the funds in the TsDAML showed that Serhii Fedorovych worked at Kyiv Opera House from September 1923 to October 22, in 1923, when the “theater was closed”. He earned 23 rubles and 51 coins a month.

In January 1924 Serhii Durdukivskiy organized a vocal group of soloists at Leontovych music society. The singer was also a member of the Society together with P. Kozytskyi and P. Tychyna. [20, 27– 28].

He considered the case of the SVU (the Union for Liberation of Ukraine) to be created artificially. In early 1930 his nephews asked one of the main defendants in the case about his ‘hearted confessions’ in the process of the SVU. S. Durdukivskiy wept bitterly and said: “I have no right to speak about this”.

S. Durdukivskiy often sang in the choir of autocephalous communities in the St. Sophia Cathedral, when in 1920 it belonged to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, he was a soloist in concerts of sacred music. Once performing a solo cantata “The Evening Star Has Raised” on a high note instead of the Ukrainian word ‘wax’ he used the Russified word ‘wax’. All the laity noticed that and at that time the cathedral was always crowded [20, 36].

The artistic environment of painters and sculptors was also transformed politically and socially. In the undated excerpt memories of the famous sculptor Bernard Mykhailovych Kratko was briefly shown complex and contradictory processes in the artistic environment in Kyiv. He taught at the Kyiv Art Institute in 1925–1935. These memories were about the history of fine arts in Ukraine. He sympathized the Bolsheviks during the revolution in Russia. He also served as he said, the ‘cultural tasks’ of the Bolshevik in Petrograd.

In 1925 B. Kratko was appointed to be a dean of the faculty of Kyiv Art Institute. Although he described the events too biased there were still important observations that showed the ideological confrontation in the artistic environment. Thus, in his opinion, the director of the Kyiv Art Institute, Ivan Vrona, was not a specialist painter but “the man who talks about art”. There was a prevailed continuous struggle between the professors of different directions at the Institute. and Ivan Vrona, according to B. Kratko, didn’t have “Marxist thoughts about socialist realism”. and the teachers of the pre-revolution school took the position “There were formalist of the tendencies of decadent art everywhere” [21, 20].

The theater workers were an integral and exciting part of the humanitarian circle of Kyiv. One of the prominent art figures in the first half of the twentieth century was a director, an actor and a founder of the Museum of Theatre, Music and Cinema of Ukraine Vasyl Stepanovych Vasylo (Miliaiev) (1893–1972). In his personal fund in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine among many valuable materials there are dairies of 1914–1926 years, which are a valuable source about the growth of Ukrainian culture and theatrical art, in particular. The particular values, in our opinion, are those parts of the dairy related to the activities of theater “Berezil” in Kyiv.

So in mid-June 1924, after returning from a tour in Kharkov and Poltava, he said that the case of "Berezil" was "very bad" and pointed: "If Hryenko (People's Commissar of Education) was not there, it would be much worth". This opinion was expressed by the director, the chief administrator of the theater Mykhailo Oleksandrovych Datskiv. The fate of the theater worker and member of the Ukrainian National Revolution of 1917–1921 is interesting too. He fought in UGA, was arrested by the Cheka, was taken to a concentration camp and was involved in the Red Army and fought in the Polish front. Staying in Soviet Ukraine in 1930 he was arrested and died in the camps in March in 1939 [22]. At that time the financial situation of "Berezil" was too difficult.

So ten people directing the theater lab were called by Les Kurbas to Odesa and were able together with their money to leave, only if they were lucky to pass sublease of an agrarian item, as M. O. Datskiv reported [23, 18]. Not only theatrical figures in Kyiv but also in the regions had financial difficulties. V. Vasylo talking about "bourgeois origin" of his parents who lived in Fastov told that the children (and V. Vasylo too) tried to help them: "How could we help our parents if we didn't have a penny in our pockets" [23, 19]. Vasylo Vasylo dairy refuted the common notion that at the end of the 1921–1923 famine years the financial situation in Ukraine improved. His parents were in terrible poverty. His father was removed from the list at the employment house: "Parents are begging me to leave the theater and get another, more reliable job. It is hard and painful to see such a situation" [23, 21]. On June 29, 1924 there was message that Lenin Theatre House was handed to "Berezil". Also it was said about the fruitful cooperation between "Berezil" and Lysenko Music and Drama Institute. In July 1924 the setting "Kings" was staged, which was favorably accepted by the audience [23, 22].

Noteworthy to see was a writing in the diary on July 16, 1924 where it was said that Les Kurbas need to focus on the work in the VUFKU (Ukrainian Movie and Photo Management), which attracted the director to present Ukraine abroad, "And there is no director, who has adequately presented the Ukrainian people and Ukrainian art... Who knows, maybe Ukrainians would be lucky enough to form a new school in cinematography" [23, 23].

At that time a situation of Ukrainian actors and directors was really difficult. Russian opposition forces continued and supported Bolshevik attempts to monopolize ideological humanitarian sphere generally. In August 1924 Vasylo Vasylo noted his memory about the conversation of a drunk actor Saltykov: "I would hang your Kurbas upside down. You are all chauvinists! The people will send you away to the devil, they don't need you, but nowadays in Ukraine there is such a situation (ukrainization) that everything close to the Russian art should go away." The fact was that Kurbas did not accept actors

and required technique and expression — so that was "a real chauvinism" [23, 32].

In the same month we could find the evidence of creative Kurbas pursuits. He was "disappointed in Berezil" and rushed into the arms of the movie, where he found new opportunities in work and opportunities related to the actor. Take money and work without any chatters and claims about ideology, and so on. "Kurbas concluded that "Berezil" must be also transferred to the state of the factory where everyone had their place, earned a salary and did no merits" [23, 33].

But on August, 15 we found a note that Kurbas had disappointed in the VUFKU that he named "cess-pool of intrigue" and wanted to create his own film production in "Berezil" [23, 34]. Also he described the state theater environment and pressure on him by Bolshevik regime in mid-1920 but not at the end of the decade, as it is generally accepted. On October 12, 1924 the general meeting of workers of Art Association "Berezil" took place which discussed the status. Under the pressure of the government the previous status was declared to be "inappropriate neither to our ideological aspirations nor to our economic structure — we are not NEPmen that pull the benefit from our 'limited partnership', we do not accept this kind of form".

Simultaneously, the Commission to clean the members of the union was elected including: political commissar Lazoryshak, a representative of Art workers union (ROBMYS), F. Lopatynskiy, V. Vasylo, and A. Makarenko. All union members became the members of the international organization of the help to revolution fighters (MOPR), of the Society of literacy, of the club ROBMYS, and adopted to deduct 1% of their earnings to help Leningrad proletariat. [23, 52].

About another form of pressure we have some notes in V. Vasylo diary on February 20, 1925. The general rehearsal of the play "Chasing Two Hares" took place in the presence of "proletarian society" — it was the first but not the last, during the existence of "Berezil" [23, 73].

Thus we can conclude that the socio-cultural environment of humanities in 1918–1929 years was characterized by complex and contradictory processes. Not only during the national liberation struggles in 1917–1921, but also to mid-1920 the humanities financial situation remained difficult. Exactly during this period, but not at the end of 1920 the pressure of the Bolshevik regime aimed at the ideological unification of the artistic community started. This was facilitated by the spread of Bolshevik ideas among writers, musicians, movie and theater actors. In order to increase Bolshevik influence on socio-cultural environment the pressure methods of secret police were used. But despite this, the Ukrainian humanists continued to spread national artistic traditions in music, theater and literature. The arguments we can find in their memoirs, diaries and epistolary heritage.

ДЖЕРЕЛА

1. Даниленко С. Будівничі українського світу: родина Дурдуківських (кінець XIX — перша третина XX ст.). / С. Даниленко. — Київ—Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. — 206 с.; іл.
2. Донець М. Шлях українського актора / М. Донець // Більшовик. — 1936. — 27 травня.
3. Донець М. Шлях українського актора / М. Донець // Більшовик. — 1936. — 28 травня.
4. Науменко К. Є. Дацків Михайло Олександрович / К. Є. Науменко // Енциклопедія історії України. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Вид-во «Наукова думка», 2004. — С. 293–294.
5. Рильський М. Т. Михайло Донець: до 80-річчя з дня народження / М. Т. Рильський // Радянська Україна. — 1963. — 24 січня.
6. Сахно А. Щоденник «контрреволюціонера» / А. Сахно. — К., 1999. — 160 с.
7. Стефанович М. П. Михайло Іванович Донець / М. П. Стефанович. — Київ : Мистецтво, 1965. — 44 с.
8. Цалик С. «Підвали можуть бути вслякого відгінку...»: з майбутньої книги «РОЛІТ і його знамениті мешканці» [Електронний ресурс] / С. Цалик, П. Селігей // Дзеркало тижня. — 2002. — 16 серпня. — Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/CULTURE>
9. Шепелюк В. М. Особовий фонд режисера, актора В. С. Василька у ЦДАМЛМ України / В. М. Шепелюк // Архіви України. — 2013. — № 6 (288). — С. 199–204.
10. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМУ). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 49. — 9 арк.
11. ЦДАМЛМУ. — Ф. 123. — Оп. 1. — Спр. 4. — 15 арк.
12. ЦДАМЛМУ. — Ф. 123. — Оп. 1. — Спр. 37. — 2 арк.
13. ЦДАМЛМУ. — Ф. 123. — Оп. 1. — Спр. 50. — 8 арк.
14. ЦДАМЛМУ. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 26. — 7 арк.
15. ЦДАМЛМУ. — Ф. 182. — Оп. 2. — Спр. 205. — 66 арк.
16. ЦДАМЛМУ. — Ф. 330. — Оп. 3. — Спр. 1. — 23 арк.
17. ЦДАМЛМУ. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 21. — 4 арк.
18. ЦДАМЛМУ. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 19. — 82 арк.
19. ЦДАМЛМУ. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 47. — 127 арк.
20. ЦДАМЛМУ. — Ф. 593. — Оп. 1. — Спр. 94. — 281 арк.
21. ЦДАМЛМУ. — Ф. 653. — Оп. 2. — Спр. 398. — 6, 77 арк.
22. ЦДАМЛМУ. — Ф. 798. — Оп. 2. — Спр. 20. — 22 арк.
23. ЦДАМЛМУ. — Ф. 1031. — Оп. 1. — Спр. 14. — 41 арк.

Олександр Бонь

КИЇВ РАННЬОТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ОЧИМА КИЇВСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ

У статті досліджується соціокультурне середовище Києва ранньототалітарної доби (1918–1929) на основі неопублікованих чи маловідомих спогадів представників мистецьких кіл та їх листування.

Ключові слова: *ранньототалітарний, спогади, листування, гуманітарна інтелігенція, соціокультурне середовище, М. Донець, О. Дорошкевич, П. Козицький, Ю. Мейтус, Б. Кратко, В. Василько.*

Александр Бонь

КИЕВ РАННЕТОТАЛИТАРНОЙ ЭПОХИ ГЛАЗАМИ КИЕВСКИХ ГУМАНИТАРИЕВ

В статье исследуется социокультурная среда Киева раннетоталитарной эпохи (1918–1929) на основе неопубликованных или малоизвестных воспоминаний представителей художественных кругов и их переписки.

Ключевые слова: *раннетоталитарный, воспоминания, переписка, гуманитарная интеллигенция, социокультурная среда, М. Донец, А. Дорошкевич, П. Козицкий, Ю. Мейтус, Б. Кратко, В. Василько.*

Василь Марочко

НІМЕЦЬКІ ДИПЛОМАТИ І ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

У статті досліджено реакцію німецьких дипломатів на події Голодомору в Україні. Проаналізовано особисті щоденники та офіційні звіти знаних дипломатів, наголошено на детальному інформуванні нацистського уряду про трагедію селянства.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, український народ, радянський уряд, Німеччина, німецька дипломатія.

У 2014 р. європейський континент опинився на порозі складної геополітичної кризи, у епіцентр якої знову потрапила Україна. Одним із найбільш доступних і прийнятних для європейських та світових лідерів шляхів її розв'язання є дипломатичний. Тому не завадить ще раз зануритися у недавнє минуле, проаналізувати реакцію європейських політиків, зокрема німецьких, на подію, що зараз оцінюється як геноцид української народу, а саме — Голодомор 1932–1933 рр. Така розвідка є необхідною ще й з тієї причини, що це питання залишається, власне, не дослідженим, лише побічно воно висвітлено у недавній публікації О. Бажан [1].

Тому метою нашої роботи є аналіз позиції, яку посіла серед інших дипломатій Європи та світу дипломатична служба Німеччини щодо трагічних подій в Україні 1932–1933 рр.

Світ знав про соціально-економічні та політичні причини гуманітарної катастрофи в СРСР 1932–1933 рр. Іноземні дипломати системно і послідовно інформували урядові кола про ситуацію в Україні, на Кубані та Поволжі. Доказом є сучасні видання документів зовнішньополітичних відомств: рапорти, аналітичні доповіді, річні звіти, політичні огляди консулів Італії, Німеччини, Великобританії, Польщі, Чехословаччини, Норвегії, Швеції, Японії. Західна преса широко висвітлювала жажливі події і явища голодомору в українських, російських селах, німецьких колоніях півдня України. Саме у 1933 р. празький часопис „Vecernik“ використав термін «голодомор» („Hladomor“), але західні журналісти вживали різні визначення: «голод», «голодова катастрофа», „Hunger“, „Famin“, «глу́д». Вони підкреслювали організований і штучний характер цього процесу. Однак були кореспонденти і репортери, які сумлінно виконували «соціальне замовлення» Кремля: спростовувати і заперечувати факт голоду в СРСР. Одіозною фігурою виявився У. Дюранті, хоча подібних «писак» було чимало.

Лідери європейських держав мали вичерпну інформацію про голод в Україні та його

соціально-демографічні наслідки, особливо сусідніх з УСРР країн, таких як Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина. До них проникали українські селяни-втікачі, гнані голодом і страхом, про що доповідали прикордонні служби. Українська громада Європи апелювала до урядів та міжнародних організацій, але політична доцільність та прагматичний розрахунок брали гору над здоровим глуздом і сумлінням переважної більшості західних політиків. Конаюча від голоду Україна буда далекою від них, якщо не географічно, то ментально і політично. Мер Ліона Е. Еррію, відвідавши Україну, офіційно заперечив факт голоду, викликавши обурення прогресивної громадськості та українських інтелектуалів на Заході. Він свідомо замовчував голод, щоб не нашкодити іміджу радянської країни, сприяв її міжнародному визнанню, налагодженню дружби і співробітництва Франції та СРСР. Догоджаючи диктаторському режиму Й. Сталіна, французький політик вороже ставився до нацистської Німеччини, відтак опинився між двома диктаторами, а згодом — в нацистських таборач. Замовчування злочину проти людяності — юридичний і моральний злочин, а загравання з його творцями завжди небезпечне.

Від голоду в Україні потерпали і національні меншини, але дещо менше, ніж українські селяни. Дивно, але жодна з країн, реальні та потенційні піддані якої жили на території Голодомору, офіційно не заявила про надання міжнародної допомоги. Жодних звернень до Міжнародного червоного хреста, до Ліги Націй, закликів про організацію гуманітарної допомоги. Вони довірилися заявам уряду СРСР про відсутність голоду, відтак заспокоїлись, не демонстрували втручання у внутрішні справи країни-злочинця, навіть не висловлювали «занепокоєння».

Гуманістичну позицію демонстрували лише окремі громадські діячі Європи — віденський єпископ, кардинал Т. Інніцер, генеральний секретар Конгресу європейських національних меншин Е. Амменде, а також головуючий на засіданні Ради Ліги Націй прем'єр-міністр

Норвегії Й. Мовінкель. Останній отримав звернення Українського громадського комітету рятунку голодуючих в Україні стосовно масового голоду та «голодової катастрофи», яке вручили М. Рудницька та Д. Левицький. Дипломат увів «українське питання» до порядку денного Ради Ліги Націй, обговорення якого тривало кілька годин. Делегація Франції та її союзники, які «дружили» і «товаришували» з СРСР, унеможливили ухвалення консолідуючого рішення, але за наполяганням Й. Мовінкеля питання допомоги голодуючим в Україні передали до Міжнародного червоного хреста. Ліга Націй, яка мала б дбати про колективну безпеку, наважилась залучити у 1934 р. до своїх лав СРСР, уряд якої вчинив злочин проти людяності — заморив штучним голодом мільйони людей. Німеччина також претендувала на членство в Лізі Націй.

Одночасне співіснування на європейських теренах шовіністичних ідеологій і практик (націонал-соціалістської та соціал-більшовицької) як драматичний наслідок Першої світової війни й жовтневого перевороту 1917 р., неминуче штовхало світ до конфронтації та війни. Націонал-соціалісти обіцяли земний рай для бюргерів і відродження Третього рейху, більшовики — комуністичне майбутнє для соціально знедолених. Німеччина, особливо після перемоги нацистів на виборах до Рейхстагу в 1933 р., оголосила про розширення життєвого простору, відтак про соціальний захист «фольксдойче» в СРСР. А більшовики активізували пошук та викриття «німецьких шпигунів», «польських диверсантів», дотримуючись офіційно лояльної риторики щодо уряду Німеччини, але газети розпочали «антифашистську пропаганду».

У 1933 р. між Гітлером та Сталіним фактично розпочалася «заочна» війна. Вона мала виразні ознаки інформаційного, але не цивілізаційного протистояння, позаяк в ідеологіях обох режимів домінували шовіністичні наміри, що підкреслювали національну винятковість одного державного етносу та класову однорідність суспільного організму іншого. Змагалися не цивілізації, тому що людські цінності замінилися шовіністичними ідеологемами в обох країнах. Два роки поспіль сталінський режим здійснював війну проти власного народу шляхом організованого Голодомору, жертвами якого стали мільйони громадян України: безпаспортні українські селяни, представники етнопонаціональних меншин. На полях і в оселях полягли від голодної смерті сотні потенційних дивізій «Робітничо-Селянської Червоної Армії», яких так бракувало у червні 1941 р. Гітлер знав про демографічні втрати та економічні наслідки голоду, отримавши першу і дуже результативну перемогу.

Німецька національна меншина в Україні, компактно представлена німецькими колоніями

менонітів у південних регіонах, постійно перебувала у полі зору «Фатерлянду». Меноніти масово покидали радянізовану Україну на початку 1920-х років, зазнавши утисків влади, яка позбавляла їх законних земельних володінь, заявляли про своє підданство, виходили з громадянства УСРР та набували іншого. Вони їхали до США, Канади, навіть меншою мірою до Німеччини. На час примусової колективізації та голоду 1932–1933 рр. німці-колоністи зверталися до консульств Німеччини по допомогу та порятунком, прагнули покинути Україну. У семи національних німецьких районах (Люксембурзький, Молочанський, Карллібкнехтський, Спартаківський, Фрідріхенгельсівський, Високопільський, Пулинський) розміщувалося у 1930 р. 33 тис. господарств, а до колгоспу записалися 41 %. Однак влада «дотисла» самобутні господарства німців-менонітів, охопивши за кілька років колгоспами колишні колонії з їхнім консервативним релігійно-побутовим укладом життя. У липні 1932 р. Люксембурзький район мав 55 колгоспів, до яких загнали 99 % господарств. На землях, які меноніти купували протягом кількох поколінь, виникли колгоспи імені «Сталіна», «Петровського», «Роте Фане», «Дружба», «Форвертс». Фактично відбувся цивілізаційний зсув, революційний переворот, наслідком якого стало масове голодування колгоспників, утиски селян за релігійними уподобаннями. У національних німецьких районах, які стали нагадувати соціальні резервації за етнічною ознакою, проживали 155 тис. осіб [4, 65]. До них були прикуті не лише увага хлібозаготівельних загонів, які забирали хліб, але й погляди німецьких дипломатів.

У 1932–1933 рр. в Україні офіційно діяли консульські відділи Посольства Німеччини, яке розташовувалося у Москві. Консулами були Андор Хенке (Київ), Фрідріх Рот (Одеса), Карл Вальтер (Харків), а в Україні перебували зі службовими візитами німецькі учені, дипломати з посольства та Берліна, які відстежували («моніторили») соціально-економічну ситуацію. Офіційно вони представляли Німеччину, якою правили нацисти, а деякі дипломати були членами НСДПА. Однак, крім відвертої аналітичної («шпигунської») діяльності, консули займалися конкретними службовими справами: відвідували райони, які підлягали їхнім консульським територіальним повноваженням, вивчали ситуацію, інформували посольство, брали участь в офіційних зустрічах з радянським керівництвом. Активною діяльністю вирізнявся консул у Києві А. Хенке, котрий працював в Україні у 1933–1936 рр., навіть опублікував у 1979 р. спогади про цей період [6]. Він був свідком системного фізичного винищення українських селян, вчених, освітян, літераторів. З перших днів дипломатичної роботи у Києві, а він розпочав її у квітні 1933 р., тобто в апогей Голодомору,

переймався справами «фольксдойче», які масово зверталися по допомогу. Кошти надходили через організацію «Брати у скруті» (“Brüder in Not”), до якої перераховували благодійники у Німеччині, громадські об'єднання. Радянські спецслужби вважали їх «гітлерівською допомогою голодуючим». 26 травня 1933 р. А. Хенке повідомив посольство про те, що «голод в Україні значно посилюється протягом останніх тижнів», персонально засвідчивши цей незаперечний факт. «Особисто я при кожному виході в місто бачу, як люди падають від голоду й залишаються лежати на вулиці, а перехожі звикли до цього й не звертають особливої уваги», — зазначив німецький дипломат. У його рідному Берліні, де він народився, нацисти спалювали книги, а на вулицях Києва помирили від штучного голоду селяни, безпритульні діти. Дивовижна синхронність злодіянь диктаторських режимів: гітлерівський лише торував шлях до майбутнього Голокосту, а сталінський уже здійснював геноцид. А. Хенке бачив щодня вантажівки, які підбирали трупи на вулицях міста, і щоразу їх ставало все більше й більше, тому що десятки тисяч селян добиралися Києва за порятунком, однак знаходили голодну смерть. Спустошені села і занедбані поля нагадували йому картини Першої світової війни, під час якої він служив у артилерії. Причинами голоду А. Хенке визнав колективізацію, реквізицію хліба, індивідуалістську ментальність українських селян, яка вирізнялася від російських, ліквідацію інституту приватної власності на землю, відроджену за П. Столипіна.

Консул показав «генеральну репетицію за участю двірників» напередодні приїзду до Києва Е. Ерріо, метушню одягнених у білий одяг людей, які снували вулицями з хлібними пакунками, прибирання вулиць від померлих та безпритульних. У річному звіті про діяльність консульства А. Хенке підкреслив, що саме «голод визначає позицію уряду й настрої населення», а з іншого боку, «підсилює розбіжності між Москвою й Україною». Він відверто заявив, що призначення П. Постишева спрямоване на «боротьбу проти українства», ослаблення «українського фронту», посилення «великоросійського комуністичного шовінізму». Визнав дивним емоційне захоплення Е. Ерріо «більшовицькими досягненнями в Україні», які «виглядали смішними на тлі реального стану справ». Консул не був пасивним спостерігачем, а цілком зацікавленою особою та соціально-психологічним аналітиком. За його спостереженнями, територія голоду в трьох областях (Київській, Вінницькій та Чернігівській) охопила 12 млн осіб, з яких 2,5 млн померли. Ця «катастрофа вплинула рішучим чином» на політичні настрої та національні почуття українців, а тому дипломат вважав, що частина людей «бажала посилення катастрофи, що могло б

призвести до краху правління більшовиків». Він припускав, що радянський уряд волів поставити на коліна бунтівних українців, передаючи вислів одного з місцевих більшовиків: «Голодних ми не боїмося, для нас страшні ситі». Консул також зауважив, що німецькі та польські меншості «бачать своє загальне майбутнє в союзі з українською більшістю після звільнення від влади більшовиків». Для тих років дивне спостереження, але воно виникло саме у 1933 р.

Німецький дипломат А. Хенке черпав інформацію не лише за наслідками власних спостережень та поїздок Україною, а також і від своїх колег. Він не раз приїздив до Харкова, зустрічався з генеральним консулом К. Вальтером, польськими дипломатами у Києві. До консульства приїздили німецький історик, дослідник східноєвропейських проблем О. Гойтч, фахівець з аграрної економіки СРСР доктор О. Шіллер. Останній мав псевдонім «колгоспник», але його аналітичні огляди стану розвитку сільського господарства СРСР були своєрідним «керівництвом» до дії. На квартиру до консула приїздили німецькі журналісти К. Мелерт, А. Юст, котрі висвітлювали події тих років. Офіційним джерелом інформації була радянська преса, а також зустрічі з місцевою владою на різних урочистих вечорах. А. Хенке зустрічався з київськими академічними ученими, розмовляв з головою облвиконкому М. С. Василенком та іншими номенклатурними працівниками. Від них чув про готовність радянської країни до співпраці з Німеччиною, навіть проти деяких сусідніх держав. Політичні настрої суспільства, його соціально-економічне становище системно аналізували фахівці, а висновки повідомлялися в Берлін.

Німецькі консули, незважаючи на окреслену територію дії кожного консульства, постійно обмінювалися інформацією, зустрічалися між собою. Консул Ф. Рот, котрий в Україні працював протягом 1929–1936 рр., володів вичерпною інформацією про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в республіці. Він дуже ретельно стежив за діяльністю радгоспів Одеської області, зосереджувався на німецьких колоніях регіону. 4 січня 1933 р. дипломат висвітлив стан хлібозаготівлі в області, показав факти масового голоду, застосування репресій проти «саботажників», депортації 500 селянських господарств. Рапорт консула від 14 березня 1933 р. засвідчив факт голоду та масової смертності на території Одеської області [5, 170, 173]. Ф. Рот вичерпно доповів про перебування Е. Ерріо в Одесі, про зустрічі з місцевою владою, про відвідування колгоспу, в якому замість колгоспників були перодягненні працівники міліції та ДПУ. У річному звіті, надісланому в грудні 1933 р., він інформував посольство про арешти серед української інтелігенції за її «національно-українські настрої»,

про переслідування «українських націоналістів», а також звітував про надання матеріальної і продовольчої допомоги німцям-колоністам взимку 1933 р. Основною причиною голоду консул вважав системні конфіскації хліба. Також він засвідчив факт наявності сотень трупів на вулицях Одеси. Восени 1936 р. Ф. Рот надіслав критичний огляд радянського фільму «Урожай», який змальовував заможне життя колгоспників, потужні косарки, копиці хліба, отари жирних овець, відпочиваючих у санаторіях. Консульство попередило уряд Німеччини та доктора Й. Геббельса про «бутафорський фільм», тому що «голодна катастрофа 1932–1933 рр.» забрала життя 6 млн осіб [3, 292–293].

Столична Харківщина, яка була промисловим та урядовим центром УСРР, викликала особливий інтерес іноземних дипломатів. Будівництво ХТЗ та випуск першої партії радянських тракторів у рік Голодомору не помітили голодні селяни, але за цим спостерігали аналітики німецького генконсульства. Доповідні записки К. Вальтера, опубліковані у 1988 р. українським істориком Д. Злепком, висвітлювали ситуацію в столиці та області, виокремлювали жахливі картини голоду. Аналітичні доповіді К. Вальтера вирізнялися системним аналізом стану розвитку сільського господарства, промисловості, особливо довкола функціонування ХТЗ, а також політичних настроїв населення та стану армії. Він надсилав річні звіти, починаючи з листопада 1931 р., але з вичерпним використанням радянської поточної статистики, яку брав з різних джерел, зосереджуючись на ролі України в економічному житті СРСР [3, 51–67, 110–113, 122]. Обов'язково зупинявся на ситуації в національних німецьких районах, а також на міжнародних відносинах. Дуже ретельно простежував вплив колективізації на соціально-економічний стан села, порівнював врожайність та валовий збір зернових, тобто проглядалася справжня німецька педантичність. 11 грудня К. Вальтер відправив річний звіт Генконсульства в Харкові, розпочавши його зі слів про катастрофічний голод, якого влада не помічала, а натомість заявляла про перемогу соціалістичного сільського господарства [3, 210]. Він повідомляв про «особливо критичний» стан села, про «великі жертви» серед селян, про катастрофічні наслідки колективізації, яка фактично зруйнувала уклад життя 22 млн українських селян. Говорячи про статистику жертв голоду, К. Вальтер використовував визначення «мільйони смертей», а 7 млн осіб не є остаточною цифрою, з яких чверть однозначно загинула [3, 222]. Дипломат порівнював ймовірну кількість жертв з полеглими у Першій світовій війні, підкресливши певну аналогію, але визнав надто «високу ціну» за комуністичні експерименти на селі. Його річний звіт за 1934 р. був присвячений

«переселенню» столиці України з Харкова до Києва, але торкався стану української культури, освіти, церкви, позаяк «велике переселення» супроводжувалося колосальною «кадровою чистою» інтелігенції і частини партійної номенклатури, яка викликала сумнів П. Постишева стосовно благонадійності.

Дипломатична діяльність К. Вальтера, як, напевно, й інших консулів, перебувала під наглядом радянських спецслужб, котрі мали власних агентів у Генконсульстві в Харкові. Зокрема, агент Управління НКВС Харківської області «Люсіна», яка була «заслана» до німецької дипломатичної установи, системно і послідовно збирала інформацію про діяльність дипломатів. На початку квітня 1937 р. вона передала «цінну інформацію» про зміст рапортів К. Вальтера, які стосувалися липня 1936 — січня 1937 р. У них, зокрема, йшлося про номенклатурних працівників радянських наркоматів (Ю. Коцюбинського, О. Полоцького та інші) [1, 91]. Також дипломат саркастично висміяв сталінське гасло — «Жити стало краще і веселіше», яке виглядало дивним на тлі шести тисяч скарг від колгоспників. Дискримінаційним, але цілком зрозумілим, вважав заборону радянськими органами працевлаштування німецьких підданих. 6 грудня 1936 р. К. Вальтер надіслав до німецького посольства черговий звіт, у якому зазначив, що Україна «міцно вмонтована ціною чисельних жертв і руїни до Радянського Союзу», а голод 1932–1933 рр. був використаний владою для примушення селян підкоритися колгоспам та владі. Генконсул констатував, що в Україні «вже не існує загрози національного руху», позаяк заборонено українізацію та «українську народну самосвідомість», а тому «українець розгублений, — буде видавати себе, швидше за росіянина, ніж за українця, щоб уникнути підозри в націоналізмі» [1, 92]. Він не приховував, що російська мова стає пануючою, а «радянський патріотизм набуває російських рис». Науково-теоретичний та політологічний рівень його узагальнень вирізнявся серед решти німецьких дипломатів. Невипадково за ним чатували агенти радянських спецслужб.

Висловлювання К. Вальтера стосувалися обороноздатності радянської армії, стану військової підготовки, настроїв солдат та курсантів військових вишів. Не забув він згадати й про «ущемлення прав російської меншини на Україні», а з іншого боку, про попередження загрози «російського шовінізму». Володів вичерпною інформацією про «мешканців» готелю «Інтурист» у Харкові — 2 тис. іноземців, з них — 800 американців та 450 французів. Не приховував негативних висловлювань громадян, державних і громадських діячів в Україні на адресу «фашистської Німеччини». Отже, повідомлення німецьких дипломатів у 1930-х роках стосувалися не лише голоду, а загальної політичної та соціально-економічної

ситуації в Україні, значення і роль якої постійно акцентувалася ними.

Жертви Голодомору, особливо серед «фольксдойче», стали об'єктом розслідування спеціальних команд СС у перші місяці окупації України військами Вермахту. Ними цікавилися зондеркоманди доктора К. Штумппа, який походив з німецьких колоністів Одещини, але у 1918 р. виїхав до «Фатерлянд». Конкретно статистикою померлих від голоду німців опікувалася зондеркоманда „R“, виконуючи завдання Г. Гімлера. Вони уважно вивчали територію південних районів України, формували списки депортованих, репресованих і померлих від голоду („Verhungertenliste“), останні налічувалися десятками і сотнями [2, 154–527].

Інформування іноземними дипломатами урядів власних країн про катастрофічні наслідки голоду в Україні 1932–1933 рр. відбувалося таємно,

але не ця обставина є дивною, а інше — офіційне замовчування факту Голодомору нацистським урядом. Дипломатія замовчування була мотивованою. Гітлер не хотів передчасно конфліктувати з СРСР, навіть не реагував на карикатури в пресі та публічні виступи, але фіксував кожен факт. До «чорного списку» потрапив навіть О. П. Довженко, який виступив у 1936 р. зі звинуваченням фашистської Німеччини в погромах. Вони справді відбувалися, але за демографічними наслідками гітлерівський терор кінця 1930-х років суттєво поступався сталінському, відтак перевага залишалася на боці Москви. Офіційний Берлін накопичував шовіністичну енергію для кривавого і системного геноциду. Однак змагання двох диктаторів розпочалися, і продуктивним для продовження дослідження вважаємо розгляд того, як саме події з життя України передвоєнних десятиріч використовувалися у цьому протистоянні.

ДЖЕРЕЛА

1. Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів / О. Бажан // Сумський історико-архівний журнал. — 2012. — №16–17. — С. 91–112.
2. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003. — 888 с.
3. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. — 472 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 26. — 124 арк.
5. Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. — Sonnenbühe, 1988. — 309 s.
6. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller / A. Hencke. — München, 1979. — 72 s.

Василий Марочко

НЕМЕЦКИЕ ДИПЛОМАТЫ И ГОЛОДОМОР 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

В статье исследована реакция немецких дипломатов на события Голодомора в Украине. Проанализированы личные дневники и официальные отчеты известных дипломатов, сделан акцент на детальном информировании нацистского правительства о трагедии крестьян.

Ключевые слова: Голодомор, геноцид, украинский народ, советское правительство, Германия, германская дипломатия.

Vasyl Marochko

GERMAN DIPLOMATS AND GREAT FAMINE IN 1932–1933s IN UKRAINE

The article examines the reaction of German diplomats to the Great Famine in Ukraine. It analyzes private diaries and official reports by prominent diplomats, emphasizes detailed informing the Nazi government about the tragedy of the peasants.

Key words: Great Famine, genocide, Ukrainian people, Soviet government, Germany, German diplomacy.

Любомир Губицький, Ганна Мельник

СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ТА ВИЩА ЛАНКИ) В УКРАЇНІ У 1939–1941 рр.

У статті здійснено аналіз становища торговельно-економічної освіти в Україні 1939–1941 рр. Визначено місце вищих навчальних закладів Народного комісаріату торгівлі УРСР та Укоопспілки у підготовці фахівців торговельного профілю. З'ясовано роль централізаторської політики комуністичної влади у сфері вищої торговельної освіти.

Ключові слова: торговельна освіта, Наркомат торгівлі УРСР, Харківський інститут радянської торгівлі, Львівський інститут радянської торгівлі.

До початку 1939 р. світ постав на порозі відкритого протистояння трьох політико-державних систем: більшовизму, нацизму, соціал-демократії, що обстоювали власні державно-політичні, соціально-економічні та світоглядні пріоритети. Країни Європи бачили у державі механізм, який регулює, скеровує торговельні зносини між контрагентами зі збереженням автономії. Натомість у СРСР торгівля ставилася у цілковиту залежність від держави, яка брала на себе відповідальність за усі сфери життя, серед іншого визначала процеси обміну матеріальними цінностями, послугами, інноваціями, їх розподілу, перерозподілу. Всі економічні, торговельні, освітні досягнення були державною власністю.

Оскільки світові лідери вибрали єдиний, на їхній погляд, спосіб поширення власних ідей — відкриту воєнну конфронтацію, то й державні механізми ними ж підлаштовувалися під військові потреби. Дивними виглядають торговельні стосунки Радянського Союзу з Німеччиною, коли до 22 червня 1941 р. чітко виконувались зобов'язання перед нацистами, котрі отримували вкрай необхідні для промисловості, у тому числі військово-промислового комплексу, сировину і стратегічні матеріали. Такими ж були торговельні та фінансові зв'язки великих промисловців Німеччини із банкірами і корпораціями Західної Європи та США. Тобто, торговельні взаємовідносини засвідчили природне бажання отримати прибуток або необхідну новітню виробничу інформацію у тій чи іншій справі на зовнішній арені, чому підпорядковувалися внутрішні структури.

Тому питання економічної освіти як середньої спеціальної, так і вищої ланок постало як нагальне, засоби його розв'язання насамперед відбивали ті економічні та соціокультурні практики, що були притаманні певному державному ладу.

Дослідження обставин становлення професійної економічної освіти у передвоєнний час

та на початковому етапі Другої світової війни у Радянському Союзі є особливо значущим передусім тому, що такий аналіз допомагає зрозуміти механізм узгодження економіки та економічної освіти зокрема з дією радянської державної системи.

Питання історії торговельно-економічної освіти в Україні в 1939–1941 рр., на жаль, ще не привертало увагу дослідників. Але варто позитивно згадати як узагальнюючі праці з історії освіти зазначеного періоду, так і монографії, присвячені безпосередньо вищим навчальним закладам цієї галузі. Так, вагоме значення для виокремлення місця торговельно-економічної освіти у загальній системі вищої і середньої спеціальної освіти в СРСР та УРСР мають роботи, написані за редакції професора В. П. Єлютина [3], В. І. Пітова [2], В. М. Попова, І. С. Дзюбка [1], М. Р. Круглянського [7], повноту картини доповнюють статистичні збірники [4]. Ґрунтовні дослідження історії окремих торговельно-економічних вищів України в останні роки проведені в Києві [6], Львові [5], Донецьку [20].

Вагомий внесок у розширення джерельної бази дослідження цієї теми зробили пошуки серед матеріалів, збережених у архівах. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань збережені справи, які дозволяють розкрити освітню політику радянського уряду і міністерства торгівлі зокрема у цій галузі, а також визначити місце кооперації у підготовці фахівців для торгівлі та підприємств громадського харчування.

Відповідно темою статті є аналіз ситуації, що склалася в системі середньої спеціальної та вищої торговельно-економічної освіти в Україні у роки, коли європейські країни вже перебували у стані військового протистояння, в якому так чи інакше був задіяний і Радянський Союз. Основним завданням для висвітлення у такий спосіб сформульованої теми є узагальнення відомостей про

кількість, спеціалізацію та студентський склад торговельно-економічних закладів у різних регіонах України.

Позбавлення Української РСР власного зовнішнього представництва в зовнішньополітичних структурах СРСР призвело до втрати відповідних органів зовнішньої торгівлі, зокрема до ліквідації Народного комісаріату зовнішньої торгівлі УРСР. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 28 квітня 1926 р., на підставі об'єднання Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР і Управління уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР при РНК УСРР утворився Народний комісаріат зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР (НКЗВТ УСРР). 15 червня 1927 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР Наркомат зовнішньої і внутрішньої торгівлі (НКЗВТ) УСРР було перейменовано в Народний комісаріат торгівлі УСРР. 25 грудня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про реорганізацію Наркомату торгівлі УСРР у Наркомат постачання УСРР. 29 липня 1934 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про поділ Наркомпостачу СРСР на Наркомат внутрішньої торгівлі СРСР і Наркомат харчової промисловості СРСР. Відповідно до цього постановою від 23 серпня 1934 р. ЦВК і РНК СРСР запропонували союзним республікам організувати наркомати внутрішньої торгівлі [9]. Цей факт засвідчив те, що партійним та урядовим лідерам України дозволялося опікуватися лише розвитком внутрішньої державної торгівлі в межах власної республіки. Якщо громадяни СРСР — уродженці України — проявляли хист до зовнішньоекономічної чи зовнішньоторговельної діяльності, то змушені були отримувати необхідні знання лише у загальнодержавних вищих навчальних закладах, таких як Інститут зовнішньої торгівлі СРСР.

Схожа ситуація склалася також у державах, до складу яких на 1939 р. входили українські землі, а саме: Польщі (до вересня 1939 р.), Чехословаччини (до березня 1939 р.), Угорщини (після березня 1939 р.), Румунії (до червня 1940 р.). До вересня 1939 р. у Польщі, зокрема в Галичині та Волині, українці могли здобути освіту як в державних польських, так і в українських громадських установах, якими опікувалися українські кооперативи. До березня 1939 р. у Чехословаччині, а саме в Закарпатті, діяла Торговельна академія в Ужгороді та Мукачевому, що у зв'язку із окупацією Закарпаття Угорщиною у березні 1939 р. переїхала до Братислави. До червня–серпня 1940 р. українці в Румунії, зокрема в Буковині, також могли здобути торговельну освіту.

Вища освіта СРСР та УРСР напередодні та на початку Другої світової війни зростала кількісно і якісно. Якщо напередодні першої

п'ятирічки в 1928–1929 навчальному році (далі — н. р.) у СРСР було 152 виші, то вже в 1930–1931 н. р. — 579, а наприкінці другої п'ятирічки, тобто в 1937–1938 н. р., радянські студенти навчались у 683 вишах. У 1940–1941 н. р. з 817 вишів СРСР Російська Федерація мала 481, Україна — 173 [7, 40]. До того ж зростали обсяги прийомів до ВНЗ: за три передвоєнні роки третьої п'ятирічки (1938–1940) середньорічний прийом до вищих навчальних закладів СРСР склав 218,9 тис. осіб [7, 41]. Потреби народного господарства СРСР серед інших фахівців забезпечували також 80 тис. спеціалістів вищої кваліфікації в галузі економіки і права [7, 46]. Переважно ці спеціалісти були підготовлені у роки п'ятирічок.

Вища освіта УРСР налічувала в 1939–1940 н. р. 148 вишів і 126 654 студентів, у 1940–1941 н. р. — 166 вишів і 127 572 студентів. Зокрема, у 1933 р. в Україні діяло 15 соціально-економічних ВНЗ, де навчалось 6 784 студентів, у 1939–1940 н. р. — 7 соціально-економічних вишів і 4294 студентів, у 1940–1941 н. р. — 8 соціально-економічних вишів і 2749 студентів [2, 188].

Підготовка кадрів для торгівлі та громадського харчування в УРСР на 1939 р. підпорядковувалась тенденціям, характерним для всієї союзної торговельної освіти, а саме — зростання ролі освіти у сфері державної торгівлі на тлі падіння значення освіти для кооперації.

Як вищі, так і середні спеціальні навчальні заклади готували кваліфікованих фахівців на денних та заочних відділеннях. Вищі, технікуми, торговельні школи забезпечували належне навчання за низкою спеціальностей, що мали як суто практичне, так і теоретико-методологічне спрямування, зокрема «Економіка радянської торгівлі», «Економіка громадського харчування», «Облікова економіка», «Технології громадського харчування» тощо.

Потреба господарства у кваліфікованих фахівцях торговельної галузі задовольнялася підготовкою у філіалах союзних вишів, що з часом перетворювалися у самостійні організації. На 1939 р. навчання здійснювалося в Українській академії радянської торгівлі, яка розміщувалася у Києві. Виш було створено за Постановою Ради Народних Комісарів УСРР «Про організацію філіалу Торгової академії на Україні» від 14 вересня 1930 р. № 8 [8, 59].

За показниками Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР 1939 р. в Українській академії радянської торгівлі Наркомторгу СРСР, вищому навчальному закладі союзного підпорядкування, розташованому в Києві, готували фахівців за спеціальностями «Економіка радянської торгівлі» та «Економіка громадського харчування». Так, за спеціальністю «Економіка радянської торгівлі» на 1 курсі навчалось 103 студенти, на 2 курсі — 64, на 3 курсі — 70,

разом — 237, завершили навчання — 25, вибуло — 60. За спеціальністю «Економіка громадського харчування» на 1 курсі навчалось 45 студентів, на 2 курсі — 23, на 3 курсі — 38, разом — 106. Всього по академії з відривом від виробництва навчалось на 1 курсі 148 студентів, на 2 курсі — 87, на 3 курсі — 108, разом — 343, з них проживали у гуртожитку — 80, на 1.I.1939 — 260 студентів, стипендіатів — 260, прийнято за рік — 150, закінчили навчання — 25, вибуло — 60 студентів [18, 8]. В Українській академії радянської торгівлі у м. Київ на 1.VII.1940 р. навчалось 282 студенти [19, 14].

Розгалужена мережа НТК УРСР потребувала постійного нового поповнення з галузевих навчальних закладів. Так, до війни в Україні існувало 2 інститути радянської торгівлі, 6 технікумів радянської торгівлі, 2 технікуми громадського харчування, 18 шкіл торгово-кулінарного учнівства, з яких 4 було кулінарних, 11 — торгових та 3 — торгово-кулінарних [11, 95].

Спеціалістів вищої категорії навчали в Україні та у вищих навчальних закладах Народного комісаріату торгівлі УРСР (республіканського значення). Таким на 1939 р. був Харківський інститут радянської торгівлі (ХІРТ). У ХІРТі діяли факультети: торгово-економічний, обліково-економічний, товарознавчий. На торгово-економічному факультеті навчалась така кількість осіб: 1 курс — 84, 2 курс — 62, 3 курс — 48, 4 курс — 47. Разом — 241. Закінчили — 59 осіб. На факультеті обліково-економічному: 1 курс — 85, 2 курс — 20, 3 курс — 19, 4 курс — 20. Разом — 144 особи. Завершили навчання — 17. На товарознавчому факультеті: 1 курс — 174, 2 курс — 106, 3 курс — 37, 4 курс — 84. Разом — 401. Закінчили навчання — 101. Всього по ХІРТ студентів: 1 курс — 343, 2 курс — 188, 3 курс — 104, 4 курс — 151. Разом — 786. З них проживали в гуртожитку — 532, студентів на 1.I.1939 р. — 759, стипендіатів — 716, зараховано — 330. Отримали дипломи — 177 осіб, вибуло — 49 [18, 46 зв.]. У Харківському інституті радянської торгівлі — виші республіканського підпорядкування — на 1.VII.1940 р. навчалось 608 студентів [19, 34].

Із приходом 1939 р. Червоної армії в Західну Україну у Львові було створено 15 вишів. Зокрема, на базі Академії закордонної торгівлі тут зорганізувався Український інститут радянської кооперативної торгівлі [2, 185].

За передвоєнні роки було виховано нове покоління викладачів, що забезпечували науковий, методичний, навчальний поступ в освіті. На 1939 р. в УРСР серед викладачів вищої школи було 1244 професори, 2521 доцент, 3713 асистентів, 2491 викладач [4, 236]. Навчальний процес, методична робота у вищій освіті підпорядковувалися РНК СРСР і ЦК ВКП(б), які у постанові «Про роботу вищих навчальних закладів і керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 р. визначили

основні форми навчальної роботи вишів: лекції професорів і доцентів; практичні заняття студентів у лабораторіях, кабінетах, майстернях, клініках під керівництвом професорів і асистентів; виробнича практика. Значно виросли вимоги до організації самостійної роботи студентів і їхньої відповідальності за навчання. Студенти повинні були складати іспити за повний курс кожної дисципліни, введеної до навчальних планів. У всіх ВНЗ, крім технічних, замість дипломних робіт для студентів, котрі закінчують навчання, встановлювалось складання державного іспиту, а в технічних вишах — захист дипломного проекту перед спеціальними державними екзаменаційними комісіями [2, 219].

Уряд визначав і рівень матеріального забезпечення студентства, у тому числі у вишах системи Народного комісаріату торгівлі УРСР. Після постанови РНК СРСР «Про підвищення стипендії студентам вузів» від 11 листопада 1937 р. розмір щомісячних державних стипендій залежав виключно від курсу навчання. Для першого курсу встановлювалися стипендії у розмірі 130 крб, а для п'ятого — 200 крб [2, 203]. А з листопада 1940 р. стипендії почали призначатися тільки тим студентам, які вчилися «на відмінно». З 1 вересня 1940 р. згідно з постановою РНК СРСР «Про встановлення платності навчання у старших класах середніх шкіл і у вищих навчальних закладах СРСР і про зміни порядку призначення стипендій» від 2 жовтня 1940 р. у вишах запроваджували плату за навчання [2, 201].

Фахівці торговельної галузі проходили підготовку в технікумах. Наскільки вагомим складником підготовки кадрів для народного господарства в довоєнний час були технікуми, свідчить наступне. Голова Всесоюзного комітету у справах вищої школи при РНК СРСР С. Кафтанов у 1944 р. стверджував, що за час з 1929 р. до 1941 р. у СРСР було організовано 2385 технікумів; контингент студентів яких зріс до 800 тис. осіб [14, 1 зв.]. Наголошувалося, що середні спеціальні навчальні заклади випустили для соціалістичної промисловості, транспорту, сільського господарства та інших галузей народного господарства і культури понад 1900 тис. спеціалістів-техніків, у тому числі за час Великої Вітчизняної війни — 340 тис. осіб [14, 1 зв.].

На 1939 р. в Україні функціонували технікуми радянської торгівлі, підпорядковані Народному комісаріату торгівлі УРСР, зокрема технікум радянської торгівлі у м. Вінниці, де навчалось 424 студенти [16, 1], технікум радянської торгівлі у м. Старобільську Ворошилоградської області, де навчалось 430 студентів [16, 2], технікум радянської торгівлі — 298 студентів [16, 13], технікум технологічний громадського харчування у м. Сталіно — 301 студент [16, 17], технікум радянської торгівлі у Харкові, де

навчалось 76 студентів [16, 20], плодоовочевий технікум у Путивлі Сумської області — 350 студентів [16, 23]. За інформацією народного комісара торгівлі УРСР Борисова, на 1941 р. в Україні діяли 6 торговельних технікумів і 1 технікум громадського харчування [11, 3].

У 5 технікумах мережі союзного значення Наркомторгу СРСР на 1.I.1939 р. навчалось 1318 студентів, з них проживали у гуртожитках — 511, серед студентів стипендіатів — 1064, у 1938 р. зараховано 606 студентів, закінчили курс — 319, вибуло 170 студентів [17, 2]. Причому в Україні діяли 2 з 5 технікумів союзного підпорядкування мережі Народного комісаріату СРСР [17, 2]. Зокрема, в Сталінському технікумі громадського харчування були відкриті такі відділення: технологічне (4 роки навчання), бухгалтерське (4 роки навчання). На 15.IX.1938 р. тут навчалось 285 студентів, з них проживало у гуртожитках — 28, на 1.I.1939 р. — 265 студентів, серед яких стипендіатів — 245, всього в 1938 р. прийнято 147 студентів, закінчили навчання 70 студентів, вибув 41 студент [17, 47 зв.]. У Путивльському плодоовочевому технікумі у м. Путивлі Сумської області працювали відділення: технологічне, товарознавче, бухгалтерське, де навчалось на 15.IX.1938 р. 323 студенти, з них проживали у гуртожитках — 106, на 1.I.1939 р. навчалось 314 студентів, з них 216 стипендіатів, у 1938 р. всього прийнято 102 студенти, закінчили навчання 50 осіб, вибуло 30 студентів [17, 47 зв.].

Напередодні початку військових дій влітку 1941 р. Народний комісаріат торгівлі УРСР мав розгалужену мережу підприємств, що потребували фахових спеціалістів. Так, зокрема, за показниками 1940 р. у містах УРСР було 9 826 крамниць; приблизно 10 % з них були госпрозрахунковими, що вимагали фахівців з середньої освіти — товарознавців і бухгалтерів (по 982 особи); їдалень, які входили до складу системи НКТ УРСР, було 1692; приблизно 25 % їх потребували спеціалістів із середньою освітою — техніків-кулінарів і бухгалтерів (по 423 особи) [11, 24]. До війни в системі НКТ УРСР працювала 191 тис. осіб, з них у торговельних організаціях — 142 тис., у підприємствах громадського харчування — 47 тис. та близько 2 тис. осіб у регулюючих торговельних органах [11, 92].

У наказі Народного комісаріату торгівлі СРСР «Про практичні заходи щодо покращення роботи з кадрами в системі Наркомторгу СРСР у відповідності із рішенням ЦК ВКП (б) від 24 січня 1941 року» від 4 лютого 1941 р. № 36 наголошувалося, що «ЦК ВКП(б), обговоривши стан роботи з кадрами в системі Наркомторгу СРСР, визнав цю роботу незадовільною». До такого висновку підштовхнули наступні факти: підготовка й перепідготовка кадрів у торговельних організаціях системи Наркомторгу СРСР має низку

суттєвих недоліків. Навчальні плани технікумів Наркомату вкрай перевантажені непотрібними предметами: програми засмічені зайвими матеріалами, терміни навчання непомірно розтягнуті, система підготовки кадрів масових кваліфікацій (продавців, поварів, лічильних працівників) не впорядкована. У навчально-курсних комбінатах відсутні чітко визначені терміни навчання, не здійснюється навчально-методичне керівництво і контроль у комплексі [11, 1–1 зв.]. У зв'язку із цим Наркомторг СРСР постановив, щоб відбулося скорочення термінів підготовки спеціалістів середньої кваліфікації з доведенням їх за профілями: бухгалтера — з 3 до 2 років, техніка-кулінара — з 4 до 3 років, техніка-технолога — з 3,5 до 3 років, техніка-механіка — з 4 до 3 років. Термін навчання за профілем товарознавця промислових і продовольчих товарів передбачалося зберегти попередній (3 роки). Ці плани реалізувались повною мірою лише по завершенні війни.

Укоопспілка з довоєнного часу розгорнула мережу вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, покликаних навчати майбутніх фахівців як для кооперативних організацій, так і для державних торговельних установ. Можливість фінансування навчальних закладів споживчою кооперацією зумовлювалася розмірами торговельних оборудок. Так, у 1 кварталі 1941 р. решта товарів на гуртових складах і в роздрібних підприємствах у системі Укоопспілки склала 1 317 733 тис. крб [13, 10]. Активи Укоопспілки склали на 1.IV.1941 р. 3251,5 млн крб, власні капітали і стійкі пасиви — 1849,2 млн крб [13, 22].

Згідно із відомостями «Пояснюючої записки до статистичного звіту господарства Укоопспілки за 1940 р.» в її підпорядкуванні діяли Одеський інститут, Одеський технікум, Херсонський технікум, Львівський технікум, Рівненський технікум, Вищий республіканський навчальний комбінат, Школа кулінарів, Львівські міжобласні курси [12, 1].

На 1.VII.1940 р. у вищому навчальному закладі союзного підпорядкування, а саме Центросоюзу, — Одеському кооперативному інституту — навчався 221 студент [19, 19]. Одеський інститут радянської кооперативної торгівлі мав три факультети: товарознавчий, планово-економічний, бухгалтерсько-економічний. Кількість студентів в 1941 р. складала 270 осіб [15, 7].

У системі Центросоюзу СРСР, до складу якого входила Укоопспілка, на 1.I.1939 р. діяло 17 технікумів союзного значення, в яких навчалось 3996 студентів, з них проживали у гуртожитках — 3480, серед студентів було 3775 стипендіатів. У 1938 р. прийнято 1927 осіб, закінчили навчання — 851, вибуло 337 студентів [17, 2]. До речі, перший технікум союзного значення — Одеський технікум споживчої кооперації — розміщений у Одесі. Тут діяло обліково-планове

відділення, де станом на 15.IX.1939 р. навчався 341 студент, у гуртожитках проживало 150 осіб. На 1.I.1939 р. у технікумі навчалось 338 студентів, з них стипендіатів — 338. У 1938 р. було зараховано до навчального закладу 154 особи, закінчили курс — 54, вибуло 19 студентів [17, 47].

На 1941 р. Укоопспілка мала 5 технікумів: 1) в Одесі — з відділеннями планово-статистичним і бухгалтерським, кількість студентів складала 344 особи; 2) у Херсоні — з відділеннями товарознавчим і бухгалтерським, кількістю студентів 285 осіб; 3) у Львові — з відділеннями бухгалтерським, планово-статистичним і товарознавчим, контингент студентів складав 180 осіб; 4) у Рівному — з відділеннями бухгалтерським і товарознавчим, з кількістю студентів — 200 осіб; 5) у Чернівцях — з відділеннями планово-статистичним і бухгалтерським, кількістю студентів 125 осіб [15, 4].

У цьому ж 1941 р. на базі вже існуючих навчальних комбінатів при кожній з обласних облспоживспілок було організовано 23 торгово-кооперативні школи з річним терміном навчання. Школи мали відділення: а) бухгалтерське, б) торгове; в) інструкторське; г) заготівельне. Окремо діяла Школа поварів у Києві з підготовки поварів для підприємств громадського харчування райспоживспілок і сільпо. Контингент учнів складав 100 осіб. При Навчально-курсівних комбінатах Укоопспілки в Києві та Вінниці працювали короткотермінові курси з підготовки та підвищення кваліфікації працівників райспоживспілок і облспоживспілок [15, 6].

Укоопспілка не шкодувала коштів на комплектацію бібліотек і закупівлю устаткування для навчальних закладів, кошторис цих видатків склав 1179 тис. крб [12, 5]. У тому ж звіті зазначалося, що в Києві відбувається будівництво кооперативного інституту, на що було витрачено 146 тис. крб.

Отже, торговельно-економічна вища і середня спеціальна освіта в УРСР у передвоєнні часи

підпорядковувалася ЦК ВКП(б) і РНК СРСР та перебувала в орбіті освітніх ініціатив Народного комісаріату торгівлі та кооперативного Центросоюзу. Можна констатувати, що до 1941 р. було створено розгалужену систему торговельної освіти. Статистичні відомості доводять, що заклади торговельно-економічно освіти як вищої, так і середньої ланок існували у всіх регіонах підрадянської України, контингент студентів коливався від 300 (технікуми) до 700/800 осіб у вишах.

Навчально-педагогічний процес з підготовки фахівців вищої кваліфікації відбувався в академіях та інститутах радянської торгівлі, а також у інституті радянської кооперативної торгівлі. Спеціалістів із середньою спеціальною освітою готували технікуми Наркомату торгівлі та Укоопспілки. Причому відсоток навчальних закладів, куратором яких виступала Укоопспілка, був досить високий, хоча передусім це були середні спеціальні (робітничі школи, училища, технікуми), а не вищі навчальні заклади. Навчальні плани та програми для вишів і технікумів затверджувалися Всесоюзним комітетом у справах вищої школи, Наркоматом торгівлі та Укоопспілкою, тобто існувала єдина централізована система узгодження змісту і методів торговельно-економічної освіти відповідно до загальнодержавної ідеології. Показовим є реформування торговельних навчальних закладів у тих областях України, що увійшли до складу УРСР наприкінці 1939 р., де, зокрема в Галичині, польська система торговельної освіти була ліквідована, а на зміну їй запроваджувалася радянська. Було створено інститут радянської торгівлі та технікуми радянської торгівлі й громадського харчування. Зважаючи на вищевикладене, зазначимо, що одним із можливих напрямів продовження розвідок за темою дослідження є порівняльний аналіз діяльності торговельно-економічних навчальних закладів у період перед початком Великої Вітчизняної (німецько-радянської) війни 1941–1945 рр.

ДЖЕРЕЛА

1. Вища школа на новому етапі : з досвіду перебудови вищої школи на Україні / [упор. В. І. Пітов, В. М. Попов, І. С. Дзюбка]. — К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. — 240 с.
2. Вища школа Української РСР 50 років : [у 2 ч.]. Ч. 1: 1917–1945 рр. / кер. авт. кол. В. І. Пітов. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. — 395 с.
3. Высшая школа СССР за 50 лет: 1917–1967 / [под ред. проф. В. П. Елютина]. — М. : Высш. шк., 1967. — 272 с.
4. Высшее образование в СССР : статистический сборник / [отв. за вып. Г. М. Харатьян]. — М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. — 256 с.
5. Гелей С. Львівська комерційна академія : нарис історії / С. Гелей. — Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2008. — 624 с.

6. Історія Київського національного торговельно-економічного університету / [А. А. Мазаракі, О. А. Пиріг, Т. І. Скирда та ін.]. — К. : Книга, 2006. — 254 с.
7. Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны / М. Р. Круглянский. — М. : Высшая школа, 1970. — 315 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. Р-166. — Оп. 6. — Спр. 1979. — 61 арк.
9. ЦДАВО. — Ф. 423. — Оп. 1. — Спр. 124. — 180 арк.
10. ЦДАВО. — Ф. 423. — Оп. 7. — Спр. 3. — 38 арк.
11. ЦДАВО. — Ф. 423. — Оп. 17. — Спр. 3. — 145 арк.
12. ЦДАВО. — Ф. 296. — Оп. 8. — Спр. 1. — 158 арк.
13. ЦДАВО. — Ф. 296. — Оп. 8. — Спр. 11. — 24 арк.
14. ЦДАВО. — Ф. 296. — Оп. 8. — Спр. 81. — 32 арк.
15. ЦДАВО. — Ф. 296. — Оп. 8. — Спр. 82. — 44 арк.
16. ЦДАВО. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1308. — 24 арк.
17. ЦДАВО. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1311. — 55 арк.
18. ЦДАВО. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1314. — 103 арк.
19. ЦДАВО. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1335. — 41 арк.
20. Шубін О. О. Історія Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського: події, факти, імена (київський та харківський періоди) / О. О. Шубін, В. В. Литвин, Л. В. Проданова. — Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. — 263 с.

Любомир Губицкий, Анна Мельник

ФОРМИРОВАНИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (СРЕДНЕЕ СПЕЦИАЛЬНОЕ И ВЫСШЕЕ ЗВЕНЬЯ) В УКРАИНЕ В 1939–1941 гг.

В статье проведен анализ положения торгового-экономического образования в Украине 1939–1941 гг. Определено место высших учебных заведений Народного комиссариата торговли СССР и Укоопсоюза в подготовке специалистов торгового профиля. Рассмотрена роль объединяющей политики коммунистической власти в сфере высшего торгового образования.

Ключевые слова: торговое образование, Наркомат торговли УССР, Харьковский институт советской торговли, Львовский институт советской торговли.

Lubomyr Gubyzki, Hanna Melnyk

DEVELOPMENT OF TRADING AND ECONOMIC EDUCATION IN UKRAINE IN 1939–1941

The article analyzes trading and economic education in Ukraine in 1939–1941. It determines a special role of higher educational establishments of the People's Commissariat of Trade of the URSR and Ukoopspilka in training of specialists in trade. It discusses the role of united policy of communist power in the field of higher trading education.

Key words: trading education, People's Commissariat of Trade of the URSR, Kharkiv Institute of Soviet Trade, Lviv Institute of Soviet Trade.

Oksana Salata

CREATIVITY OF UKRAINIAN INTELLIGENTSIA ON THE PAGES OF OCCUPATION PERIODICALS IN 1941–1943s

This article examines the essence of the activity of Ukrainian creative intelligentsia, especially among poets in conditions of Nazi occupation; their views on the situation on the occupied territories, description of the everyday life of ordinary Ukrainians; the support of patriotic spirit of local people and their aspirations for freedom.

Key words: *creative intelligentsia, Nazi occupation regime, periodicals, poetry.*

During the 23 years of Ukraine's independence national historical science has made enormous progress in the study of their own history, but many problems still need attention of specialists. There are some among them which are related to the World War II. The historian who tries to carry out a review of the historical process, should follow the principle of objectivity, especially working with the materials of the war period. One of the most important issues of the war history, such as the life of Ukrainian creative intelligentsia, particularly poets' heritage in conditions of Nazi occupation regime.

The historiography of the World War II and the Soviet-German war activities of Ukrainian cultural and artistic elite is represented only in some aspects. These are mostly works, which highlighted social and economic life of the Ukrainian intelligentsia, activities of certain professional groups, theater artists, scientists, doctors, etc. During the recent years national historians have examined the life of Ukrainian intelligentsia who had to live and work in the conditions of the Nazi occupation in 1941–1944. Such historians as V. M. Haidabura [1], V. A. Shaikan [2], K. Kurylyshyn [3] explored various aspects of scientific activity of creative intelligentsia of the Reichskommissariat "Ukraine" and the military occupation zones. They emphasized that the only intelligentsia reflected people's attitude to the Soviet and occupation authorities. Despite the temporary occupation of Ukrainian lands by the German army in Ukraine, they showed and proved that the intellectuals kept on developing artistic and scientific activities, sometimes cooperating with the "new authority" to keep national culture and traditions.

Thus, V. M. Haidabura revealing theatrical intelligentsia activities showed the great will of Ukrainian actors to convey their wishes to the Ukrainian people Taras Shevchenko, Kvitka-Osnovyanko, Ivan Franko, Lesia Ukrainka and other well-known Ukrainian artists' literary heritage through their own creativity[1].

V. O. Shaikan tried to determine the cause of cooperation of the Ukrainian intelligentsia

with the occupation authorities, while exploring the issues of Ukrainian intelligentsia's collaboration, comprehending complex social processes. In her sketches she shows the activity of teachers, doctors, scientists, but not the writers and poets, who remained outside her attention, who tried to unite people and tried not to lose faith in the Ukraine free future [2].

The historian K. Kurylyshyn exploring occupation periodicals in Ukrainian, mostly reliably outlined the important aspects of the Ukrainian people during the German occupation, especially peasants and town people's position, their legal status and life difficulties under occupation. However, studying magazines and newspapers of the occupation period in 1941–1943, he turned out to bypass creativity of the Ukrainian writers and poets [3].

Taking in to account the mentioned above, the purpose of the article is to outline the role of the creative elite, including writers and poets, who highlighted the life and aspirations of the Ukrainian people in occupation press. The goal of the article is to show the poetry of the Nazi occupation time, which reflected, peoples' experiences, aspirations and expectations.

The Ukrainian poets and writers' literary heritage during the Nazi occupation is an important aspect, which will help historians to form a complete image of the events that took place during the Soviet-German war. To leave aside this problem means to ignore the works of poets and writers who stayed on Nazi occupied territories for some reasons. Obviously such an attitude to the historical past of our people is unacceptable. Nevertheless, even realizing this, we keep on dividing the Ukrainian country and its people into different categories, we keep on taking responsibilities for what can be declared and not. Nowadays you can find a lot of information about the life of famous Soviet poets and writers thanks to books, encyclopedias, online resources, etc. The same happens with the school textbooks. The authors, revealing the topic of "Ukraine during World War II" ("Ukrainian Culture During the War")

shows students the patriotic literary works by Pavlo Tychyna, Mykola Bazhan, Volodymyr Sosiura, Maksym Rylskyi, Andrii Malyshko, Stepan Oliinyk, Ivan Nehoda, Mykola Nahhubida, Yurii Yanovskyi, Ivan Leto, etc. The literary heritage of the members of the Union of Writers of Ukraine such as Sava Holovanivskyi, Ivan Honcharenko, Liubomyr Dmyterko, Oleksii Desniak, Yakov Kachura, Kostia Herasymenko who joined the Red Army, are also sufficiently covered [4].

It is impossible to restore the complete picture of cultural and artistic life in Ukraine during the war, unless examine the literary heritage of the artists who wrote their works in Nazi occupied Ukrainian cities, towns and villages. This aspect plays an important role thanks to poetry and prose of the occupied period, which shows the desire of the Ukrainian people, who managed to keep its traditions in tough times, and kept dreaming about an independent state. So, the revival of historical memory, keeping in the memory the names of those who were unfairly obliterated from the history of the Ukrainian nation, is an urgent task for the modern historiography.

We can understand the rising of poetic word of the 1940s, thoughts of poets and writers in their works, from the contemporary sources, from the occupying newspapers and magazines of those times. Some publications were written under the propaganda influence carried out by the occupation authorities. But most of them radiated love of their country, its people. It was a desperate soul cry that spurted out, despite the extremely difficult conditions.

Ukrainian lands were the scene of military confrontation between the two countries — Nazi Germany and the Soviet Union in 1941–1944s. It is important for researchers to understand ordinary Ukrainians' feelings and ability to survive under the conditions of fascists' occupation.

The Nazi government, headed by Alfred Rosenberg, the Reichsminister for the Occupied Eastern Territories, was loyal to the local population, during the first months of occupation. The new government tried to use dissatisfaction of Ukrainian people to the Soviet government policy in the pre-war period. The head of the Reichscommissariat "Ukraine" wanted to reinforce these sentiments and gain the support of local people through the intensified mass media impact on the occupied territories, including periodicals, which were published more than 400 on the Reichscommissariat "Ukraine" territories and zones of military administration. Besides the message from the "Führer Headquarters", the occupation authorities allowed to write reports about people's lifestyle in towns and villages in occupation in newspapers and magazines. Thus, the second and third pages of most newspapers were devoted to the literary activity of the Ukrainian poets

and writers whose works were extremely important for the Ukrainian people in those days.

Vinnychyna, occupied by the Nazi Germany, among other Ukrainian territories, was not an exception. Such newspapers as the "Vinnica News", "Koziatyn News", "Literary Newspaper" played a significant role in people's lives of that region. These periodicals were the primary means of spreading information required by the occupants. Such information sometimes caused horror, sometimes expectation, because it was about Ukrainian freedom from both Nazi and Soviet regime.

As publishing magazines was one of the instruments of introducing policies of the Third Reich on the occupied territories, the Ministry of Education and Propaganda of Germany together with the Ministry of the occupied eastern territories made everything for spreading the information in mass media. The newspapers' staff was selected among the Ukrainian intelligentsia, most of whom stayed in the occupied territories with the hope to create and build their new own country.

The periodicals were tightly controlled by the occupants on the whole territory of the Reichscommissariat "Ukraine" and military administration zone, including Vinnytsia region. Despite the heavy censorship of the occupation authorities, it was allowed to publish literary achievements of Ukrainian poets and writers in their native language.

Therefore, using this resolution, poets and writers constantly offered their works to editors of newspapers and magazines, to somehow morally support the local population. In practice it often happened when the editors of newspapers and magazines initiated literary categories devoted to anniversary dates of various artists. As a matter of fact, all the periodicals dated the beginning of March, included three or even four pages of works by Taras Shevchenko, Lesia Ukrainka, Ivan Franko, Borys Grinchenko and other well-known Ukrainian literary and cultural figures.

The analysis of Vinnytsia press in the German occupation gives the opportunity to examine the development of literary process of those times, particularly the poetry of 1941–1943s.

The periodicals of those times introduced little-known or even unknown poets from Vinnytsia and other regions, such as Mykhailo Sytnyk, Petro Karpenko-Krynytsia, Valerian Tarnohradskyi, Yurii Buriakivets, Yarema Bairak (Haryton Borodai), Borys Oleksandriv (Hrybinskyi), Mariika Pidgiranika (Mariia Lernet-Dombrovska), Yaryna Vitiuk, Yevhen Yavorivskyi, Fedir Dudko, Vasyl Kolodii, Bohdan-Ihor Antonych, V. Shakhvorost, P. Bezverbnyi and many others [5].

We introduce the poetry of occupied Vinnytsia region, including the verses and poems of different ideological trends. A great attention on the author's opinion is paid to the poems and verses about war,

Ukraine, love, and nature. The image of independent, powerful and happy Ukraine, remains the peculiarity of the dominating theme in Vinnytsia region. The theme of love can be explained by human desire to survive when they are totally desperate and desolated, in difficult times of discouragement. Specific peculiarity of that period is some philosophical topics: good and evil, life and death, spirituality, morality, life choice, etc. Most poets stand to the liberation of the motherland from any occupants and calls on Ukrainian people not to lose faith in the future of their own country.

The verses by Mykhailo Sytnyk ("On the Field", "The Inscription on an Oak") are dedicated to childhood memories about the native land, where the main hero used to walk along the field, forest, river — all so pretty:

The inscription on an oak

*... I see my dreaming childhood,
And first cowardly love,
Apparently, the heart is restless
Because all this I remember again... [6]*

Travelling to the past, he occasionally tells about what happened to Ukraine. He tells his desperate thoughts. But we need to be strong to survive, the Ukrainian people never give up, they have their own future.

Petro Karpenko-Krynysia addresses to the reader through his verses "Man", "Spring is Coming", "At Dawn", etc., trying to describe changes (in nature, in the environment, etc.) which occurred with the beginning of war. The poet describes the daily life of the occupied city, focusing on bombing disappearing, even though life is hard. It has faded waiting for something terrible and unknown.

At dawn

*No sound, no whisper of trains,
No sound from the clouds of threatening bombs,
Only day-springs lie like tears
And bending alarmed stone
Someone's lying on curb all in purple blood.
Wind noise, gun thunder has come from
the Dnipro side.
He lies, he won't stand up
Although it's already morning and it's time
to wake up... [7]*

Borys Oleksandriv's (Hrybinskyi) poetry is also represented in periodicals of the occupied Vinnytsia. Myron Levitskyi, the artist, spoke about him: "Borys' poetry is not a spontaneous and emotional expression. His work is a deeply experienced and deliberate lyrics, full of quiet wisdom and made from poetic form of filigree paintings in compliance with all terms

to poetic and literary language. The main motive of his poems is the longing after the sun, that means after home. The poet knows that he will never return to Ukraine. That's why his mind is on the same verge, which he can't overcome."

After the battle

*Purple fields... the sun has died somewhere...
Vast forests were overflown with shadows...
Night kept silent... Guns we ready to shoot
Heralded the storm, heralded inexorable death...
The storm is heard somewhere closely...
Clouds over the steppe...
Fire thunders were crying again: "Goodbye!..."
I cried that night... Under the glowing sky
My homeland was falling asleep is silence... [7]*

Dreams about people's better future, about the beauty of native land, about Carpathian nature prevail in poetic works by Maria Pidhiranka. She has written many works for children and about children. The author generously uses folk tunes, her verses — gentle and easy — which often resemble Ukrainian folk songs ("Songs", "Evening", "What do I do"). Mykhaylo Mochulskyi wrote the following about Maria's creativity: "Her song reflect freshness, the smell of flowers on the fields, noise and longing after our fir forests. Her songs, even patriotic ones, do not have clichés reclamation, pathos. She sings only what is in her heart, that sounds sweet. In short, she is a sincere talent, pure as gold, breathtaking, like a spring morning lark prayer."

Valeriy Tarnohradskyi's poetry of the occupation period include pure publicity. The occupation authorities decide to dig out graves of people, repressed in 1930s. Tarnogradskyi responds to this act with the following poem: "Recollect the Buried sons", which has subsequently circumvented foreign Ukrainian speaking press. In 1943 the author makes "Poetry" collection out of his works published in the "Vinnica News".

Shevchenko in exile

*The singer of people torment and misery.
You are immutable, alive among us.
Your image is not pale for us,
As precious as a life gift.
A wonderful sound of kobzar strings.
The grandfather knows them.
The grandson sings them.
These thoughts...are angry and beautiful.
Kobzar is the singer, the hearts lord,
Well known in folk ballads!... [8]*

Bohdan-Ihor Antonych is a bright and original artistic figure in Ukrainian literature. He is a poet and innovator, whose creative life convincingly

proves his talent. Dmytro Pavliuchenko said: "Boghan-Ihor always breaks through thorns and thickets of ideological vacillation on the path towards advanced ideas of his time; the path, which combines artistic heart and the heart of his nation." Antonovych's poetry, written in prewar period, inspired the Ukrainian intelligentsia. This fact explains his works, published in occupation periodicals such as the "Vinnica News" newspaper, well-known for editorial staff.

Forgotten land

*Like a candle, smoked cherries
In God's hand
Return from vechirnilemki
Back home, all in thoughts.
My gorgeous country —
I can't forget your cherries,
Over the sky and moon,
Made of oat cake!... [9]*

Mykola Zhulynskyi, well-known Ukrainian scholar, studied Bohdan-Ihor Antonych literary heritage, and described him as: "...A person, who followed the idea of indivisible, harmonious unity of man and nature, man and open space. He sought to know and to play the immortal movement of matter in the infinite variability of its forms and manifestations, eagerly devoured all colors, tones and sounds of the world. Being a creator of folk metamorphosis and poetry myths, he was attracted to only by the relationship between human and nature. Antonych sensitively reacted to social reality, on fantastic images — like on symbols of capitalist city — octopus." "The Rotation" collection enlists particularly impressive urban patterns with skillful showing of moral and psychological atmosphere of the night city and musty corner of secondary souls.

Vasyl Kolodii started writing poems in early age. Even before the war the boy's verses were published in local, regional and even capital newspapers. Vasyl Kolodii wrote a lot and in easy way. Occupation of Vinnytsia region brought changes to fate of the young poet, but even in such difficult enslavement conditions he kept on writing. Kolodiy was interested in local history: he wrote about his village, childhood, about the time when there were no bombs' sounds but girlish laughter and noise of kids. He wrote touching poems about his mom, about the plight of contemporary women in villages. A special attention is paid to the poems about difficult times of war, about the feat of his compatriot Vasyl Poryk in the French Resistance movement.

Kharyton Borodai, Yurii Buriakivets, Yaryna Vitiuk, Yevhen Yavorivskyi, and Fedir Dudko encouraged people's faith in difficult times of Nazi occupation. They sermonized that the Ukrainian national spirit will help them to survive in difficult times. They sermonized to keep striving for freedom and their traditions. Their poems were full of patriotic sounds thus they encouraged the Ukrainian peoples' faith in the independent nation future.

The occupation poetry reflected the aspirations, expectations and spiritual experience of the Ukrainian people who lived in occupied cities and villages. Therefore, this expression of people's everyday life, occupied by Nazi army, remains essential to study a number of issues of the Second World War. Verses and poems, written in time of Hitler occupation, can truly be eloquent historical sources. Their comprehension will give opportunities to many researchers to understand main events which took place on the occupied Ukrainian lands. In our opinion, the works of talented poets, represented in this article, should belong to a group of famous Ukrainian artists. Their names should be remembered by the contemporaries.

ДЖЕРЕЛА

1. Гайдабура В. М. На терезах долі / В. М. Гайдабура // Український театр. — К. — 1996. — №. 1. — С. 6–11.
2. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944) / К. Курилишин. — Л., 2010. — С. 132–136.
3. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни : [монографія]. — Кривий Ріг : Мінерал, 2005. — 466 с.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на межі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. — К. : Либідь, 1993. — 176 с.
5. Нариси історії української інтелігенції : у 3 т. — К. : б. в., 1994.
6. Вінницькі вісті. — 5 квітня 1942 р.
7. Літературна газета. — Грудень 1943 р.
8. Літературна газета. — Грудень 1943 р.
9. Вінницькі вісті. — 12 березня 1942 р.
10. Вінницькі вісті. — 11 січня 1942 р.

Оксана Салата

ТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СТОРІНКАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ 1941–1943 РОКІВ

У статті висвітлюється діяльність творчої української інтелігенції, зокрема поетів, в умовах нацистської окупації; їхнє бачення ситуації, що склалася на захоплених територіях, відображення повсякденного життя пересічних українців; підтримка патріотичного духу місцевого населення та його прагнень до свободи.

Ключові слова: творча інтелігенція, нацистський окупаційний режим, періодичні видання, поетичні твори, преса Вінниччини.

Оксана Салата

ТВОРЧЕСТВО УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА СТРАНИЦАХ ОККУПАЦИОННОЙ ПЕРИОДИКИ 1941–1943 ГОДОВ

В статье освещается деятельность украинской творческой интеллигенции, в частности поэтов, в условиях нацистской оккупации; их видение ситуации, сложившейся на захваченных территориях, отражение повседневной жизни рядовых украинцев; поддержка патриотического духа местного населения, его стремлений к свободе.

Ключевые слова: творческая интеллигенция, нацистский оккупационный режим, периодические издания, поэтические произведения, пресса Винницы.

УДК 94(477):323.232

Степан Виноградов

ФОРМУВАННЯ АНТИНАЦИСТСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОУН ТА ЇЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА РОБОТА

У статті розглянуто діяльність Організації українських націоналістів із формування антинацистської позиції та розгортання інформаційно-пропагандистської роботи. Автор аналізує послідовність реалізації антинацистської пропаганди ОУН та її наслідки.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, інформаційно-пропагандистська робота, антинацистська пропаганда.

Провідною метою Організації українських націоналістів (ОУН) протягом усієї їхньої діяльності була боротьба за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД). Якщо розглядати боротьбу ОУН проти гітлерівського окупаційного режиму з історичної перспективи, то треба визнати чимале політично-пропагандистське значення цієї організації. Адже вперше в історії України було розгорнуто боротьбу з переважаючими силами ворога.

Антинацистська інформаційно-пропагандистська робота оунівців була могутнім засобом для боротьби з німецькою пропагандою. Вони мали на меті, з одного боку, об'єднати і підготувати населення для спільної боротьби проти окупантів, а з іншого, донести правду про український визвольний рух, його цілі та програму.

В історії України ХХ ст. діяльність ОУН посідає досить помітне місце. Дискусії довкола того, чи вела ця організація антинацистську боротьбу під час радянсько-німецької війни, чи ні, тривають і до сьогодні. Те, що ось уже впродовж двох десятиліть ця тема обговорюється істориками, свідчить про її високий рейтинг у суспільстві й водночас про значний конфліктний потенціал (щоправда, це більше пов'язано з певними політичними процесами й, насамперед, виборами).

У роки незалежності України сучасні вітчизняні історики зробили вагомий внесок у розвиток досліджень історії національного руху Опопу: П. Брицький [3], В. Кучер [10], О. Лисенко [11; 12], І. Муковський [16; 17], В. Сергійчук [23; 24; 25; 26], І. Патриляк [19; 20; 21] та ін. Праці цих авторів характеризуються наявністю широкої

документальної бази та нових оцінок, що дозволяють з'ясувати окремі аспекти діяльності ОУН. Інтерес у цьому контексті викликають і роботи Д. Веденєєва [5; 6; 7], де автор розглядає історичні постаті організаторів пропагандистської роботи. Питання діяльності ОУН і УПА, у тому числі й антинацистської, в різних регіонах України проаналізовано і в працях інших сучасних істориків. Зокрема, Г. Мороко висвітлює роботу оунівського підпілля у Запоріжжі [15], В. Семистяга — на Луганщині [22]. Корисну інформацію, а також окремі аналітичні оцінки пропагандистської діяльності націоналістів у різних регіонах України подають у своїх статтях В. Бойко [2], Г. Бухало [4], І. Павлюк [18], Т. Сулятицький [27].

Мета статті — дослідити процес формування антинацистської позиції Організації українських націоналістів через аналіз інформаційно-пропагандистської роботи, що нею здійснювалася.

У роки радянсько-німецької війни на окупованій території України ОУН відіграла роль третьої сили в антинацистській боротьбі. Радянська історіографія замовчувала цей факт, розглядаючи ОУН тільки як посібників окупаційного режиму. За допомогою ідеологічних догм ганьбилось все українське і особливо націоналізм, який завжди називали не інакше, як «буржуазним», а членів організації — «запроданцями», «фашистами», «нацистами».

Досліджуючи історію діяльності ОУН та УПА, варто зазначити, що ці дві організації пройшли складний шлях у боротьбі за створення УССД, на зміст якої накладалися бойові дії і широкі політичні акції. У певний період вони були звернені й проти гітлерівської Німеччини. Хоча треба сказати, що до початку радянсько-німецької війни керівництво оунівського проводу вважало своїми союзниками всі держави, зацікавлені в розвалі СРСР та створенні незалежної Української Самостійної Соборної Держави.

Найбільш пріоритетною силою, враховуючи геополітичну ситуацію, очільники ОУН вважали Німеччину. Радянсько-німецька війна розглядалася ними як єдино реальна можливість здобуття самостійності України. Лідери ОУН сподівалися, що Німеччина як союзник допоможе успішно розв'язати цю українську проблему. Тому з тактичних міркувань вони налагоджують контакти з її керівництвом. Початок тісної співпраці з Німеччиною було закладено протягом 1938 р. Водночас керівництво ОУН постійно підкреслювало, що їхня спільна діяльність може здійснюватися лише за умови визнання Німеччиною намірів ОУН створити незалежну Українську державу.

Ще у травні 1941 р., до початку радянсько-німецької війни, проводом ОУН Бандери (далі — ОУН(Б)) було видано таємний наказ під назвою «Боротьба і діяльність ОУН під час війни»,

в якому давалися чіткі інструкції щодо організації інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців у передвоєнний час, під час війни та на початковому етапі українського державного будівництва [29, 21–44]. Згідно з документом, основні зусилля пропагандистів ОУН мали спрямовуватися на боротьбу проти Москви та більшовицького режиму, на проголошення в кожній українській місцевості самостійності соборної і незалежної Української держави.

Основним напрямом інформаційно-пропагандистської роботи ОУН серед цивільного населення було поширення ідеї самостійності України та обов'язку кожного українця боротися за створення Української Самостійної Соборної Держави.

Слід зазначити, що ОУН, маючи продуману систему підпілля, яке існувало на західноукраїнських землях (ЗУЗ), що входили до складу Польщі, й збереглося ще з 1939 р., коли ЗУЗ були приєднані до УРСР, не поспішала розкриватися з приходом німців у червні 1941 р. При цьому цілий ряд керівників ОУН та її рядових членів працювали легально, але, починаючи з липня 1941 р., німці унеможливили таку діяльність.

Уже в перші дні окупації України стало зрозуміло, що фашистська Німеччина є непримиреним ворогом українського народу і виношує щодо нього суто загарбницькі наміри. Це спричинило гостру кризу у стосунках Організації українських націоналістів з німецькою окупаційною владою.

Захоплені українські території нацисти почали перетворювати на німецьку колонію. Було запроваджено надзвичайний стан. Населення не мало права без дозволу пересуватися за межі місця проживання. Будь-який терористичний акт, саботаж, військова операція, здійснена радянськими партизанами чи націоналістами, одразу спричиняли репресії, які супроводжувалися знищенням захоплених заручників. Так, наприклад, замах націоналістів на офіцера поліції СД М. Сендегу, що стався у Львові 19 вересня 1941 р., призвів до знищення ста заручників, близьких до кіл ОУН(Б) [9, 167]. Загалом у період німецької окупації українське населення зазнавало неймовірних знущань. Характеризуючи події того часу, один із активних членів ОУН Л. Шанковський зазначав: «Сьогодні український нарід переживає нечуваний терор німецьких окупантів, які хочуть арештами, розстрілами, шибеницями знищити його» [28, 167].

У цей тяжкий час ОУН формує нову мережу підпілля та укріплює стару. На перший план висувається антигітлерівська пропагандистська діяльність. Уже в кінці 1941 р. в одній із інструкцій крайового проводу ОУН наголошувалось на тому, що пропаганда мусить дуже виразно і відважно підняти гасло «Геть фашизм!» [30, 72].

З цією метою організуються відділи пропаганди, створюються нові друкарні, а ті, що вже існують, починають працювати з більшим навантаженням. Відбувається добір кадрів для роботи серед населення. Так, у Львові у створеному відділі пропаганди працювало понад 100 осіб [27, 31].

В умовах поразок і загибелі багатьох відомих націоналістів (А. Пясецький, М. Лемик-Сенишин, П. Щепанський, Р. Марчак та ін.), в атмосфері масового терору перед оунівцями постає ще одне складне і дуже важливе завдання: підтримати моральний дух населення на західноукраїнських землях, роз'яснити позицію націоналістів та їхнього керівництва щодо Німеччини. До того ж необхідно було враховувати й той факт, що серед широкого загалу членів організації були не дуже освічені люди (вихідці з сільської місцевості) та молодь. Причому остання здебільшого тяжіла до авторитету, до виконання волі вождя чи колективу, ніж до самостійності.

При цьому слід зазначити, що розкол ОУН та боротьба між двома її гілками — ОУН(Б) та ОУН(М) — дещо послабили вплив організації на український народ, а разом тим і українську визвольну боротьбу. Та попри це ідеї ОУН завдяки великій силі морального духу більшості оунівців, незважаючи на їхню приналежність до того чи іншого крила організації, почали втілюватися в життя. Така самовідданість націоналістів допомогла повернути втрачені позиції ОУН. Більше того, гітлерівські репресії, спрямовані проти оунівців, сприяли зближенню членів груп ОУН(Б) і ОУН(М). У цих тяжких умовах вони починають допомагати один одному, а інколи навіть спільно коригують свою діяльність.

Оунівці розгорнули роботу з підготовки боротьби не тільки на ЗУЗ, а й до певної міри на інших землях України. Так, у західних областях ще з осені 1941 р. почало діяти оунівське підпілля. У східних районах таку діяльність мали реалізовувати так звані похідні групи ОУН [36, 66]. Відомо, що створені й таємно підготовлені напередодні війни похідні загони ОУН(Б) налічували від 3 до 5 тис. осіб. Вони були розділені на три великі групи: «Північ», «Центр», «Південь» [9, 113], які, у свою чергу, розбивалися на менш чисельні за кількістю — по 7–12 осіб. Для кожної були розроблені маршрути просування і регіони діяльності. Так, група «Північ» мала вирушати до Києва та області, група «Центр» — Харкова й області, група «Південь» — Одеси та Криму. Спеціальна група, що складалася з п'ятнадцяти осіб, мала якомога скоріше дістатися Львова, головного міста Західної України, і офіційно оголосити там незалежність Української держави.

Члени груп отримали завдання проголосити в кожній місцевості, через яку вони проходили, українську владу. Вони діяли за добре продуманим

планом. Після арешту С. Бандери 5 липня 1941 р., як свідчать документи, на похідні групи покладається ще одне завдання — здійснення антифашистської пропаганди. Зокрема, вони закликають населення не здавати німцям зброю. У відповідь гітлерівці починають проти них репресивні дії. Однак попри арешти похідні групи виходять за межі Галичини і Волині, де розгортають антифашистську агітацію.

На жаль, до сьогодні про їхню діяльність відомо дуже мало. Проте ті документи, матеріали та література, на які спирався автор у своєму дослідженні, дають можливість дійти висновку щодо ефективності цих груп у здійсненні антинацистської пропаганди.

Вже 14 серпня 1941 р. німецькі окупаційні органи влади зазначали, що похідні групи ОУН(Б) у центрі України інтенсивно розширюють свою пропагандистську роботу на користь створення незалежної і соборної Української держави, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також Умані й Могилева-Подільського. Зазначалося, що пропагандистській тон цієї організації стає все більш антинацистським, її діяльність шкідливою для окупаційних властей, а політичні ідеї визнавалися надто небезпечними для німецьких інтересів [9, 140–141]. Тому окупаційна адміністрація ухвалює рішення про заборону політичної агітації. 7 вересня був заарештований М. Климишин, керівник групи «Північ».

Варто зазначити, що похідні групи діяли й на півдні республіки, намагаючись створити підпільну мережу. Так, у Криму їх було шість, складом по шість осіб кожна. Одна група активно працювала в Херсоні.

Члени похідних груп ОУН успішно поширювали ідею української державності й створювали органи місцевої української влади на східноукраїнських землях та півдні України. Причому робили це без узгодження з німцями. Прифронтові райони, де відчувався вакуум влади та дезорганізація всіх сфер життя, мали сприятливі умови для опанування всіх важливих суспільних ланок добре організованими оунівцями.

Політика і практика окупаційної влади все більше переконували керівників ОУН, що ідея створення УССД, за яку боролися обидві гілки організації, не входила у плани німецького керівництва. Про цей факт переконливо свідчили дії нацистів на Акт проголошення Української держави від 30 червня 1941 р. та створення Крайового правління. Про зміст цього документа стало відомо у Берліні вже 2 липня 1941 р. І з метою ліквідації українського уряду було негайно вжито рішучих заходів. Окупаційна влада розпочала масові репресії проти ОУН(Б), внаслідок яких уже в липні—серпні 1941 р. більшість її керівників і провідних діячів було заарештовано. Потрапили

за грати С. Бандера, Я. Стецько, увесь Крайовий уряд і 300 членів ОУН [13, 19]. У відповідь оунівці роблять заяву про своє негативне ставлення до німецької політики щодо України [33, 1–11].

На думку автора, саме арешти частини керівників ОУН, репресії проти рядових членів організації остаточно переконали оунівців у антиукраїнській політиці Німеччини й довели, що подальша боротьба, як і інформаційно-пропагандистська робота, можуть бути організовані лише у підпіллі, а це, у свою чергу, призвело до зміни тактики — легальна діяльність ОУН згортається. Організація переходить у підпілля звідки і починає свою антинацистську інформаційно-пропагандистську роботу [38, 149].

Першими на цей шлях ступили бандерівці, оскільки не бажали відкликати Акт від 30 червня 1941 р., що відразу перетворило їх на силу, ворожу нацистській Німеччині. Керівництво ОУН(Б) вирішує працювати у двох рівноцінних напрямках. По-перше, використовуючи усі можливості легальної роботи, вони намагались проникати в різноманітні культурні, політичні, воєнізовані, адміністративні структури окупаційної влади і при цьому всіма силами підвищувати ефективність своєї діяльності з метою поширення впливу державницьких ідей. По-друге, основну частину своїх кадрів перевести в підпілля й перейти до нелегальної роботи, готуючись таким чином до тривалої боротьби за УССД [7, 93].

У вересні 1941 р. керівники ОУН(Б) зібралися на Першу конференцію, присвячену аналізу ситуації, яка склалася на окупованій території України. Керівництво руху відзначило, що українське населення, яке чекало звільнення від більшовицького панування і впровадження незалежного політичного життя, не було готове до репресій з боку Німеччини, а відповідно, і до антинацистських дій. У ході конференції було ухвалено рішення направити в центральні та східні райони якнайбільше провідних членів організації, друкувати підпільну літературу, ширити ідеї визвольної боротьби, розвивати антинацистську пропаганду, розгорнути акції проти вивозу людей на роботу до Німеччини, налаштувати населення на приховування від німців провізії, здійснювати підготовку до активної боротьби з гітлерівцями, організувати збирання та накопичення зброї, проводити військовий вишкіл молоді [10, 189].

У підсумковій постанові конференції зафіксовано положення, яке визначало найближчі завдання організації: «пропагандивно-роз'яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України, а також водночас ідейна боротьба з більшовицькою ідеологією та пропагандою; збір та магазинування зброї; вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби» [1, 138]. Текст документа

свідчить про те, що саме у вересні 1941 р. керівництво ОУН(Б), розробляючи тактику своєї інформаційно-пропагандистської діяльності, починає формувати ідею боротьби проти двох ворогів Української державності — німецького та радянського режимів.

Під час роботи конференції серед її учасників лунали голоси про негайний перехід до загального збройного опору. Але на цьому етапі таку ідею було відхилено. На думку автора, це було пов'язано з тим, що, по-перше, керівництво ОУН(Б) протягом першого року німецької окупації вважало не можливим перехід до повстанської форми боротьби, оскільки народні маси не були готові до широкого збройного виступу проти окупантів. По-друге, для організації всенародної боротьби проти німецьких загарбників необхідно було провести масову інформаційно-пропагандистську роботу, яка мала забезпечити зростання кількості прихильників утворення УССД, котрі б відстоювали її зі зброєю в руках. По-третє, необхідно було створити таке політичне поле у світовому контексті, яке дало б змогу українському народові вийти на міжнародну арену як рівноправному політичному суб'єкту [14, 177].

Але треба врахувати і той факт, що зародження національного антинацистського руху опору в Україні мало свої особливості. На відміну від західних держав, незалежність яких була визнана у світі ще до війни, в Україні ці процеси відбувалися зовсім в іншій історичній ситуації. Якщо Польща, Франція та Югославія мали до війни свою державність і, відповідно, власні збройні сили та спецслужби, то Україна не мала ані держави, ані армії, а головне — досвідчених фахівців. Крім того, у своїй боротьбі проти гітлерівців українським націоналістам не доводилося розраховувати навіть на мінімальну зовнішню підтримку. А збройна боротьба з німецькими окупантами в Югославії, Франції, Польщі велася за умов ефективної допомоги Англії, США, СРСР. До того ж вони боролися, як правило, з лише одним противником. За таких обставин українські повстанські війська могли розраховувати лише на себе та сили власного народу.

Для здійснення завдань, які були розроблені конференцією, військова референтура проводу ОУН створює Крайовий військовий штаб. Організовується мережа військових референтів при обласних, окружних, надрайонних, районних та підрайонних проводах ОУН. Для всіх членів організації обов'язковою була військова підготовка. Найбільшою базою вишколу ОУН була школа військових кадрів «Тигри», що діяла в Долинському районі Станіславської області.

За розпорядженням Центрального проводу ОУН у селах Галичини органіуються збройні підрозділи — «боївки». З часом вони об'єднуються

в окремі збройні відділи ОУН. Слід зазначити, що в рядах боївки було багато людей, які не входили до лав ОУН. Головне завдання, яке ставилося перед збройними відділами — це самооборона населення від окупаційних властей та їхніх військових підрозділів. Таким чином формується мережа відділів Української народної самооборони (УНСО), що мала свій виховний і пропагандистський апарат. Ця організація здійснювала активну антифашистську роботу як серед своїх членів, так і серед місцевого населення.

До кінця 1941 р. ОУН(Б) продовжувала розширювати і вдосконалювати підпільну мережу своїх організацій на всій окупованій території України, зважаючи на умови, в яких їм доводилось діяти. Найбільш чіткою структура підпілля була в Галичині, де вона існувала ще до початку війни. У роки війни вносились деякі зміни в територіальну та організаційну структуру ОУН.

Виховна робота в цій чіткій організаційній вертикалі від краю до області, підрайону проводилась референтурою пропаганди на чолі з відповідним референтом. У найнижчій організаційній структурі — станиці — призначався суспільно-політичний вихователь. Кожна станиця мала свою бібліотеку, література якої використовувалась з пропагандистською метою. Нижчою ланкою ОУН у місті був осередок. Кілька осередків склали станицю [35, 52]. Відділи пропаганди ОУН(Б) функціонували при міських, обласних та районних управах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької та Дрогобицької областей. Обласні відділи пропаганди розробляли плани роботи, які були обов'язковими для виконання підлеглими. Так, наприклад, до складу Дрогобицької області входили Стрийська, Самбірська, Перемишльська округи. Стрийська округа мала шість районів, до яких входило 354 села. Самбірська — 6 районів й 291 село, Перемишльська — 4 райони та 265 сіл [36, 11]. Таким чином все населення Дрогобицької області було охоплене ідейним впливом оунівського підпілля.

Як бачимо, ОУН до кінця 1941 р. створила чітку службу інформатики та впливу на населення. Підпільні осередки пропаганди діяли по всій території України й охоплювали всі верстви населення [9, 557]. Уже в зимові місяці 1941–1942 рр. вона проявила значну активність в антифашистській діяльності, що викликало занепокоєння окупаційної влади. Так, наприклад, у рапорті від 31 грудня 1941 р. про діяльність айнзац-груп поліції безпеки і СД № 8 зазначалось, що дії групи Бандери становить небезпеку й загрожують німецьким інтересам. «Встановлено, що крім групи Бандери на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку <...> Члени ОУН отримали завдання розшукати російську зброю

і боеприпаси та їх заховати, щоб вони не потрапили до рук німецького вермахту. Коли настане сприятливий момент, вибраний керівництвом ОУН, і коли будуть сформовані групи партизанів, відбудеться наступ проти німецьких окупаційних військ» [9, 550].

У квітні 1942 р. відбулася Друга конференція націоналістів, на якій було поставлене завдання вдосконалити виховно-пропагандистську роботу ОУН(Б). Було прийнято документ, в якому йшлося про можливість широкомасштабної збройної боротьби проти гітлерівців. Також розглядалося питання щодо об'єднання сил народу в широкий збройний рух. Цей процес потрібно було забезпечити ідеологічно, тим більше, що до лав ОУН активно йшла молодь. Тому, крім військової підготовки, передбачалося надання теоретичних знань.

Питання про організацію сил самооборони постає і на Волині. З цією метою провід ОУН на початку весни 1942 р. відправляє туди одного із відомих керівників організації В. Сидора. Під його керівництвом уже в квітні 1942 р. були організовані перші дві групи самооборони, якими командували С. Качинський («Остап») та І. Перегійняк («Довбешка»). У наступні місяці мережа груп самооборони розширювалась, формувалась їхня матеріально-технічна база, все більше районів ставало під ідеологічний вплив оунівців. Упродовж літа 1942 р. малі озброєні групи націоналістів могли проводити лише незначні операції, пошкоджуючи засоби зв'язку і шляхи сполучення, нападаючи на малі німецькі загоны, склади постачання та господарські підприємства.

Слід зазначити, що в цей час кількісний склад оунівських організацій розширюється не тільки на заході, а й у центральних районах України. Наприклад, у Київській області на серпень 1942 р. у лавах ОУН(Б) налічувалося близько 1000 осіб [9, 273].

Отже, вже через рік після окупації українських земель ОУН здійснила політично-психологічну мобілізацію народу до активної антифашистської боротьби. Таким чином був підготовлений ґрунт для переходу до наступного етапу — організації і дій збройних сил, що ними стала Українська повстанська армія (УПА).

Провід ОУН (Б) здійснив свій історичний вибір: розпочав масштабну підготовку до збройного повстання проти нацистів, в якій чільне місце відводилося формам та методам інформаційно-пропагандистської роботи. Але офіційно про зміну політичного курсу організації на збройну боротьбу проти німецьких окупантів було проголошено вперше лише на Третій конференції ОУН (Б), яка відбулася в лютому 1943 р., що й було задокументовано в її рішеннях [34, 1–6].

У «пропагандивних інструкціях» від 25 вересня 1943 р. крайовий провід ОУН (Б) на західно-українських землях зобов'язував свій актив роз'яснювати населенню, що «ОУН не виступала проти озброєних німецьких імперіалістів з перших днів їх прибуття в Україну з політичних цілей і устремлінь, але з самого початку окупації німцями України ОУН почала готувати проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів» [37, 101].

Створення Української повстанської армії та перехід до відкритої збройної боротьби покликали українських націоналістів скоригувати тактику своїх інформаційно-пропагандистських дій. Передбачалося поряд з продовженням агітаційної роботи серед бійців Червоної армії, Вермахту та його союзників, радянських партизанських загонів перемістити основний акцент інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА на пропаганду серед місцевого населення з метою залучення до лав УПА, а також виховання у них та вояків повстанської армії національної свідомості [8, 160–161].

Отже, такі зміни в діяльності націоналістичних сил в умовах німецької окупації України були зумовлені антиукраїнською політикою нацистів і ворожим ставленням окупаційної влади до намагань оунівців відновити Українську державність. У цих умовах ОУН перейшла до активної антинацистської інформаційно-пропагандистської роботи серед населення, підготовки до збройної боротьби проти німецьких окупантів.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків: німецька окупація українських земель не виправдала надій керівництва ОУН, яке прагнуло використати радянсько-німецьку війну для відновлення Української держави. Адже нацистська Німеччина мала свої плани щодо України, територія якої повинна була стати життєвим простором для вищої німецької раси, а родючі українські землі перетворитися в житницю Третього рейху. За цих обставин оунівці намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати існуючі умови на користь боротьби за самостійну соборну Українську державу.

Проте розкол в організації, взаємна боротьба двох проводів перешкоджали розгортанню повноцінного націоналістичного руху в Україні й компрометували його. Та все ж можемо з упевненістю стверджувати, що метою інформаційно-пропагандистської діяльності обох гілок ОУН було визволення українського народу з-під влади окупантів і створення незалежної держави. Доказом ефективності їхніх дій слугує широка підтримка оунівців місцевим населенням та створення на добровільних засадах УПА.

Крім того, спираючись на наявні документи, немає жодних підстав заперечувати боротьбу українських націоналістів проти німецьких окупантів та антинацизм ОУН. Однак слід зазначити, що останній був значною мірою вимушеним, оскільки німці власноруч загнали оунівців у підпілля, не бажаючи йти на компроміси в питанні самостійності України.

ДЖЕРЕЛА

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідея / О. Баган. — Дрогобич : Відродження, 1994. — 192 с.
2. Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: “Ідея і чин” — як джерело до історії видавничої справи на Жовківщині 1947–1951 рр.» / В. Бойко // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 1997. — Вип. VI, ч. 2. — С. 71–81.
3. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / П. П. Брицький. — Чернівці : Чернівецький ун-т, 1995. — 144 с.
4. Бухало Г. Улас Самчук — редактор «Волині» / Г. Бухало // Шлях Перемоги. — 2000. — № 8 (березень).
5. Веденеєв Д. Військово-польова жандармерія — спеціальний орган Української Повстанської Армії / Д. Веденеєв // Воєнна історія. — 2002. — № 5–6. — С. 32–40.
6. Веденеєв Д. В. Командувач пропагандистським фронтом / Д. В. Веденеєв // Історичний календар. — К., 2003. — С. 127–132.
7. Веденеєв Д. В. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденеєв, Г. С. Бистрихін. — К. : Генеза, 2006. — 408 с.
8. Історія військових формувань України : навч. посіб. / І. І. Сокаль, Ю. І. Костенко, В. М. Малюга та ін. — К. : НАОУ, 2006. — 234 с.
9. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — 657 с.
10. Кучер В. І. ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну / В. І. Кучер. — К. : Бібліотека українця, 1997. — 104 с.

11. Лисенко О. Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії / О. Є. Лисенко // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. Кузьмука О. І. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001, — 448 с.
12. Лисенко О.Є. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія : бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 202 с.
13. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. — Львів : Світ, 1995. — Кн. 2. — 248 с.
14. Малога В.М. Антифашистська інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН-УПА в 1941–1944 рр. // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем : зб. наук. пр. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни. — С. 144–156.
15. Мороко В. М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 2. — С. 148–159.
16. Муковський І.Т. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. — К. : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. — 567 с.
17. Муковський Т. Українська Повстанська Армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні / Т. Муковський, О. Лисенко // Воєнна історія. — 2002. — № 5–6. — С. 10–31.
18. Павлюк І. Преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1941–1944 рр.: історико-типологічний та ідеологічний аналіз / І. Павлюк // Зб. пр. наук.-дослід. центру періодики. — Львів, 2001. — С. 192–205.
19. Патриляк І. К. Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 р.) / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 127–138.
20. Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 81–95.
21. Патриляк І. К. Підготовка бандерівською ОУН антирадянського повстання на території Західної України (січень 1940 — червень 1941 рр.) // Київська старовина. — 2004. — № 1. — С. 76–91.
22. Семистяга В.Ф. Лицар боротьби за незалежність України / В. Ф. Семистяга // Бахмутський шлях. — 1995. — № 3–4. — С. 34–36.
23. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України / В. Сергійчук // Визвольний шлях. — 1995. — № 8. — С. 119–125.
24. Сергійчук В. Наша кров — на своїй землі / В. Сергійчук. — К., 1996. — 44 с.
25. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. — К. : Дніпро, 1996. — 496 с.
26. Сергійчук В. Робітники ОУН на СУ / В. Сергійчук // Шлях перемоги. — 2000. — 11 травня.
27. Сулятицький Т. Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах / Т. Сулятицький // Шлях Перемоги. — 2000. — № 14 (квітень).
28. Шанковський Л. Історія українського війська / Л. Шанковський. — К., 1991. — 192 с.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 1. — 408 арк.
30. 26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 36. — 87 арк.
31. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 45. — 7 арк.
32. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 36. — 87 арк.
33. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 39. — 11 арк.
34. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 102. — 6 арк.
35. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 46. — 91 арк.
36. ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 13. — 74 арк.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 931. — 177 арк.
38. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 931. — 177 арк.

Степан Виноградов

ФОРМИРОВАНИЕ АНТИНАЦИСТСКОЙ ПОЗИЦИИ ОУН И ЕЕ ИНФОРМАЦИОННО-ПРОПАГАНДИСТСКАЯ РАБОТА

В статье рассмотрена деятельность Организации украинских националистов по формированию антинацистской позиции и разворачиванию информационно-пропагандистской работы.

Автор анализирует последовательность реализации антинацистской пропаганды ОУН и ее результаты.

Ключевые слова: Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, информационно-пропагандистская работа, антинацистская пропаганда.

Stepan Vynogradov

FORMATION OF OUN ANTI-NAZI VIEW AND ITS INFORMATION AND PROPAGANDA ACTIVITIES

The article discusses OUN's activity in formation of anti-Nazi view and expand information and propaganda activities. The author analyzes the sequence of the implementation of OUN's anti-Nazi propaganda OUN and its results.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UPA), information and propaganda activities, Anti-Nazi propaganda.

УДК 94(477.6):62.33«1941/1945»

Igor Tarnavskiy

ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЦИГАН НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1941–1944 рр.)

У статті розглянуто політику уряду Румунії та румунської окупаційної адміністрації щодо циган на тимчасово захоплених українських землях у роки Другої світової війни. Розкрито причини геноциду циган, його форми та етапи проведення. Показано особливості румунської антициганської політики, регіональні відмінності й ставлення окупантів до різних груп циган.

Ключові слова: Друга світова війна, геноцид, депортація, асоціальний елемент, кочові цигани, осілі цигани.

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина та її союзники організували й здійснили на власній території і окупованих землях повномасштабний геноцид циган. Загальними зусиллями країни фашистського блоку довели число жертв терору до 150 000–200 000 осіб. Кількість потерпілих була ще більшою. Неабияку активність у цій справі продемонструвала влада тодішньої Румунії та її окупаційні органи, які, зокрема, діяли на тимчасово захоплених українських землях.

Незважаючи на масштаби скоєного злочину, зазначена проблема вивчена недостатньо. Особливо це стосується країн Східної Європи і, зокрема, України. У радянській історіографії Великої Вітчизняної війни циганам місця не знайшлося. Не кращою була ситуація і у тогочасній закордонній історіографії. Там наукове вивчення геноциду циган почалося лише у 1972 р. з монографії Д. Кенріка і Г. Паксона «Доля європейських циган» [32]. Офіційне ж визнання геноциду цієї етнічної групи відбулося ще пізніше. Лідерами ромських організацій країн Європи та США у 1996 р. був ухвалений Міжнародний день

голокосту ромів. Верховна Рада України ухвалила постанову про відзначення цієї дати лише 8 жовтня 2004 р.

Саме за часів незалежності українські дослідники почали звертати увагу на означену проблему. З'явилася ціла низка публікацій, присвячених висвітленню долі циган у роки Другої світової війни. Одним із перших українських циганознавців, який акцентував увагу на історії циган під час війни, був донецький дослідник О. Беліков. Його стаття «Цигани України під час Другої світової війни» (2002) [5] виокремила новий напрям дослідження історії українських циган, розвиток якого був продовжений у розвідці «Державна політика стосовно циганського населення на українських землях» [6].

До розробки теми долучився харківський історик О. Крутлов, автор багатьох робіт з проблеми єврейського геноциду в Україні у період нацистської окупації. У його статті «Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.» [13] подається загальна кількість жертв-циган в Україні й визначаються особливості вирішення «циганського питання» у різних окупаційних зонах України. Специфіку

знищення українських циган у роки війни досліджує і Н. Зіневич [10], яка доводить, що це був справжній геноцид народу.

Відтворенню загальної картини антициганської політики, яку проводили нацистська Німеччина та її союзники Румунія й Угорщина на окупованих українських землях, присвячена стаття І. Тарнавського «Антициганська політика нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України (1941–1944 рр.)» [17] та один із підрозділів монографії «Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни» [18]. У них автор розкрив причини геноциду циган, його форми й етапи проведення, показав особливості такої політики у різних зонах окупації України й ставлення загарбників до різних груп циган.

Вирішенню «циганського питання» у різних зонах окупації України присвячена стаття М. Тяглою «Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр.» [19]. Йому ж належить висвітлення означеної проблеми на регіональному рівні, зокрема в Криму [20; 21; 22]. Долю румунських циган у Трансністрії досліджував В. Солонарь [16]. Питанню геноциду циган Закарпаття присвячена колективна праця «Білий камінь з чорної катівні» [1] та стаття Є. Навроцької «Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни» [14].

Значний науковий доробок складають дослідження зарубіжних істориків. Особливо активно над цією проблемою працює російський циганознавець М. Бессонов. Частина його робіт висвітлює долю циган СРСР у роки Другої світової війни [3], в тому числі і в Україні. Так, у розвідці «Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны» [2] розглянуто етапи каральної політики нацистів й аналізується ставлення до циган з боку місцевого населення.

Серед західних дослідників слід відзначити роботу Д. Кенріка і Г. Паксона «Цигани під свастикою» (1995) [33]. Проте широкому загалу на пострадянському просторі ця праця стала відома лише у 2001 р. [12].

Про політику щодо циган у роки Другої світової війни, як про «політику голокосту», йдеться в інших публікаціях зарубіжних дослідників [25–29, 31, 34–35]. Втім, вони майже не стосуються українських земель.

Про долю румунських циган, депортованих у роки війни до Трансністрії, розповідають праці румунського циганознавця В. Акіма [23, 24] та американського історика Р. Іоаніда [30]. Однак ситуація на решті окупованих Румунією українських земель залишилася поза увагою дослідників.

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд зазначеної проблеми, слід зауважити, що

нині ще не завершилися збір фактів й реконструкція подій того часу. Водночас на сьогодні не виявлені особливості антициганської політики нацистів в СРСР та різних регіонах України. Потребують уточнення етапи й терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Мало дослідженим залишається й питання участі союзників Третього рейху, зокрема Румунії, в антициганських акціях. Територіально проблема обмежується лише губернаторством «Трансністрія», а решта новостворених губернаторств із включеними до їхнього складу українськими землями залишаються поза увагою дослідників.

З точки зору нацистської расової теорії цигани сприймалися як загроза расової чистоти німців. Офіційна пропаганда гітлерівського Рейху проголошувала німців представниками чистої арійської раси, що походила з Індії. Але ж саме цигани були безпосередніми вихідцями з цього краю. Вони могли розглядатися як арійці, принаймні, не менш, ніж самі німці. Проте це питання було швидко вирішене. Циган стали вважати «примітивними арійцями», тобто «меншовартісними» [7, 68]. Стверджувалося, що вони — плід змішування арійців із нижчими расами світу. Це доводило їхню асоціальність й пояснювало «волоцюжництво». Осілі цигани теж визнавалися потенційно асоціальними в силу своєї національності [8]. Нацисти були переконані, що близько 90 % циган Німеччини не є «расово чистими». Їхні предки змішувались з «кримінальними та антисоціальними елементами».

Таким чином, переслідування циган у Третьому рейху було расово вмотивованим, складало невід'ємну частину загальної расової політики нацистської держави та було майже без змін реалізовано на окупованих територіях, зокрема в Україні. У кінцевому підсумку, на думку нацистської верхівки, цигани повинні були зникнути з етнічної карти Європи.

Геноцид циганського народу проводився по трьох основних напрямках: 1) стерилізація молодого покоління циган на теренах Третього рейху (почалася у другій половині 1930-х років); 2) страти на окупованих територіях (беруть свій початок з 1941 р.); 3) винищення циган у концтаборах (почалося навесні 1943 р.) [9].

Проте серед нацистського керівництва майже до самого кінця Третього рейху існували дві позиції щодо вирішення «циганського питання»: стерилізація чи фізичне знищення. До ухвалення остаточного рішення проводилися підготовчі дії, необхідні для реалізації цих програм етногеноциду.

З початком війни проти Радянського Союзу перевага була віддана фізичному винищенню. З літа 1941 р. разом із масовими вбивствами євреїв почалася ліквідація циган. М. Бессонов зазначає, що в той час поведінка останніх мало чим

відрізнялася від поведінки євреїв [4, 24]. Частина їх прагнула на схід, а інша вважала, що мирним мешканцям нічого не загрожує. При цьому більше шансів врятуватися мали кочові цигани, але доля розпорядилася інакше.

До того ж, протягом століть цигани звикли сприймати конфлікти між державами як щось таке, що їх не стосується. Досвід спілкування циган із німцями під час Першої світової війни не передбачав для них нічого страшного [6, 199]. Тому частина циган, особливо табірних, вирішила перечекати війну й уникнути військового обов'язку.

За переписом населення 1939 р. на території Української РСР проживало 10 443 цигана [15]. Проте наведені цифри у деяких дослідників викликають сумнів. На думку О. Круглова, в середині 1941 р. загальна кількість циган в Україні, з урахуванням природного приросту чисельності циган у Криму (2064 осіб за переписом 1939 р.), а також циган, що проживали в Західній Україні, Південній Бессарабії та Північній Буковині, які в 1939–1940 рр. ввійшли до складу УРСР (без Закарпаття, що в 1939–1944 р. було окуповане Угорщиною), становила близько 20 тис. чоловік [13, 86].

Спочатку, ймовірно, чітких інструкцій центральних органів Третього рейху щодо поводження з циганами не існувало. Принаймні, дотепер вони не виявлені. Через це деякі історики заперечують організований характер винищення цього народу. Так, Н. Зіневич вважає, що айнзацгрупи знищували циган тільки тоді, коли з ними зустрічалися, оскільки розглядали їх як шпигунів. Вона припускає, що різні підходи до «розв'язання циганського питання» свідчать про відсутність чітких інструкцій щодо методів його вирішення. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу [10, 153, 161]. М. Бессонов, навпаки, вважає, що було ухвалене рішення на центральному рівні. Інакше неможливо пояснити, чому циган, у тому числі осілих, які не були «асоціальними», піддали винищенню практично одночасно на всій окупованій території СРСР [4, 26].

Тільки 15 листопада 1943 р. міністерство А. Розенберга видало розпорядження «про поводження із циганами в окупованих східних областях». Перший варіант цієї постанови (липень 1942 р.) був направлений на місця з грифом «тільки для попереднього обговорення». Цей документ зазначав, що до циган має бути таке саме ставлення, як і до євреїв, і що не повинно бути будь-якого розподілу на осілих та кочових циган. Так само слід було поводитися і з циганами-метисами [13, 87]. Ймовірно, постанова 1942 р. стала підставою для масового знищення циган в Україні. Саме в цей період на українських землях було вбито більшу частину циган.

У розпорядженні 1943 р. було зазначено, що циган слід зібрати в «особливих таборах і поселеннях й тримати там під контролем». На думку О. Круглова, для України цей документ вже ніякого значення не мав — збирати в таборах було нікого. Очищення України від циган завершилося навесні 1943.

Яку ж політику щодо циган проводила союзниця нацистської Німеччини Румунія? У 1941–1944 рр. частина українських земель опинилася у складі трьох румунських губернаторств: «Буковини» (Чернівецька область), «Бессарабії» (Ізмаїльська область), «Трансністрії» (Одеська область, південна частина Вінницької та західні райони Миколаївської областей УРСР). Від самого початку румунський уряд не виказував особливої поваги щодо циган. Переконаність у тому, що цигани є людьми другого сорту мала глибокі коріння в румунській культурі: народній та елітарній. У самій Румунії цигани перебували на самому дні суспільства й були найбільш знедоленою його частиною.

Крім того, в королівстві існували впливові сили, які вели агресивну антициганську пропаганду. До них належали евгеністи — прихильники концепції «поліпшення» людської природи й вирощування більш досконалої, з біологічної точки зору, породи людей. У 1941 р. евгеніст Георг Фекеоару опублікував брошуру, де заявив, що кочових циган слід помістити в концтабори й направляти на примусові роботи. У таких умовах вони «вимерли б протягом життя одного покоління». Він також пропонував осілих циган піддати насильницькій стерилізації. Нарешті, в 1943 р. відомий евгеніст П. Римнянцу написав про необхідність піддати «інородницькій родині й громаді, особливо циган, сегрегації» [16, 71].

Висловлювання евгеністів доходили до румунського диктатора Й. Антонеску через його головного радника з «політики народонаселення», тобто поліпшення «біології» румунської нації, д-ра С. Мануїле. Останній був прихильником жорстких заходів, які практикувалися в нацистській Німеччині. У своєму рефераті «Політика народонаселення», що був написаний в 1941 р., радник розвивав ідею «циганської небезпеки» з біологічної точки зору. Він називав циган великою расовою проблемою Румунії і переконував, що цигани сприяють множенню генетично неповноцінних людей [16, 73]. Й. Антонеску позитивно оцінив його творіння.

У свою чергу, диктатор розділяв усі традиційні румунські упередження щодо циган і був дуже чутливий до того, що в очах іноземців румуни часом сприймалися як «майже цигани». На засіданнях ради міністрів 7 лютого та 4 квітня 1941 р. Й. Антонеску закликав усунути циган з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів із «цією нечистою» і вимагав загнати їх у трудові

табори. Диктатор пояснив, у чому полягала шкода від циган. По-перше, вони здобувають засоби для існування не працюючи; по-друге, переносять й поширюють різні хвороби. Він був переконаний, що цигани руйнували румунську націю. Через це держава, захищаючи свою націю від небезпечного ворога, повинна була діяти нещадно. У квітні 1941 р. Й. Антонеску наказав підготувати землянки у дельті Дунаю (район, відомий своїм нездоровим кліматом) і виселити туди циган [16, 78]. Однак наказ не був виконаний. Можливо, підготовка до війни проти СРСР відволікла увагу диктатора від «циганської проблеми».

Прийняття рішучих заходів проти циган вимагали і румунські урядовці. Так, експерт Міністерства праці, охорони здоров'я й соціального захисту Н. Кеdere на початку 1941 р. представив доповідь про причини поширення тифу в Румунії. У ній він охарактеризував циганські поселення як середовище, в якому тиф існував постійно внаслідок злиднів й антисанітарних умов життя. Експерт рекомендував помістити циган у трудові колонії та розділити їх на три категорії. До першої зарахувати тих, хто виявив схильність до сільських робіт. Їх слід було оселити на земельних ділянках. До другої — тих, хто виявив здатність до інших професій. Третю категорію становили ті, хто був нездатний до будь-якої праці. У відношенні до них пропонувалося знайти «смиліве» рішення й звільнити суспільство від «марних і нестерпних» людей [16, 74].

У свою чергу, румунські вчені-расисти намагалися довести загрозу для румунського народу з боку циган, оскільки їх було багато, жили вони де їм бажалося, частина їх осідала, зростала кількість змішаних шлюбів, і від цього румунська нація потерпала. Доктори Фактору й Руландс пропонували циган стерилізувати та вивозити за Дністер.

Ймовірно, вже на початку війни з Радянським Союзом уряд Й. Антонеску мав конкретні плани вирішення «циганського питання»: від насильницької асиміляції до інтродування за Дністер та стерилізації. Відповідно до «Реестру расових ознак людського матеріалу» була розроблена теорія малих кроків, яка передбачала диференційне застосування цих варіантів щодо різних груп циган. 8 липня 1941 р. Й. Антонеску закликав «викоренити» національні меншини. Газета «Ероїка» призвала усунути циган із суспільного життя, заборонити шлюби з циганами, ув'язнити кочових циган до таборів праці. Винищення циган спочатку не планувалося [6, 198].

У жовтні 1941 р. начальник кабінету Й. Антонеску О. Вледеску запропонував депортувати циган у Трансністрію. Однак диктатор відклав рішення цього питання на більш пізній строк. Згодом, зі схожою пропозицією виступило Міністерство юстиції, яке запропонувало

заключити циган у трудові колонії. Мабуть, під тиском подібних пропозицій, Й. Антонеску 1 травня 1942 р. наказав почати підготовку до депортації в Трансністрію кочових й «асоціальних» циган із Румунії. На думку В. Акіма, це рішення було несподіваним для всього румунського суспільства [16, 66–79].

Наведені факти свідчать, що рішення про депортацію циган у Трансністрію не було примхою Й. Антонеску. Воно виражало настрої певної частини румунських урядових експертів й бюрократів. Втім, остаточне рішення про депортацію було прийнято румунським диктатором особисто. Час депортації, критерії відбору й строки «операції» теж були визначені ним.

Наказ від 1 травня 1942 р. передбачав депортацію лише кочових циган. Проте вже 17 травня державний секретар Міністерства внутрішніх справ генерал К. Васіліу видав наказ поліцейським та жандармським управлінням до 10 червня 1942 р. скласти списки двох категорій циган: «1. Кочові цигани. 2. Осілі цигани (...які ...[були] засуджені [судом], є рецидивістами або не мають засобів для існування або певного заняття... і в такий спосіб являють загрозу громадському порядку)». 22 травня 1942 р. вийшов новий наказ Й. Антонеску, в якому він велів провести депортацію цих категорій циган протягом червня [16, 81]. Планувалося виселення циганського населення Румунії, а також губернаторств Бессарабії та Буковини.

У травні 1942 р. було проведено відбір двох категорій циган. Їх виявилось 40 909 (9 471 кочових і 31 438 осілих). Це становило близько 20 % всіх циган Румунії. У першу чергу вислали кочових циган. Їхня депортація тривала з 25 червня по 15 серпня 1942 р. Першою хвилею було охоплено 11 441 циган — 2352 чоловіків, 2375 жінок та 6 714 дітей. 22 липня 1942 р. був виданий наказ про депортацію «небезпечних і небажаних» осілих циган. З 12 по 20 вересня 1942 р. у Трансністрію було депортовано ще 13 176 чоловік. У жовтні 1942 р. на цій території перебувало 24 686 румунських циган: 11 441 кочових, 13 176 осілих і 69 колишніх в'язнів. Пізніше до них приєдналося ще близько 600 чоловік. Загальна кількість депортованих сягнула 25 283 осіб: 7 856 чоловіків, 7 266 жінок та 10 161 дитина [13, 107]. Серед них було понад 12 тис. кочових та 13 100 осілих циган.

Генерал К. Васіліу, який керував депортацією, відзначався особливою жорстокістю. Він розглядав її як чудову можливість позбутися тієї частини населення, яку вважав джерелом злочинності й різноманітних проблем для органів правопорядку. Генерал намагався депортувати якнайбільше циган. Усі вони, особливо ті, хто не мав постійного джерела доходу, були в його очах злочинцями.

У вересні–жовтні 1942 р. депортація завершилася, й К. Васіліу видав наказ провести новий перепис циган, «на яких є кримінальні справи». Слід було переписати «як тих, які були засуджені, так і тих, які були виправдані для того, щоб до весни 1943 р. вони були евакуйовані у Трансністрію». Загалом у 1943 р. до Трансністрії планувалося переселити ще 18 тис. циган [11, 81–82]. Проте 13 жовтня 1942 р. заступник прем'єр-міністра Румунії М. Антонеску оголосив про припинення депортації циган [16, 84, 86]. Це рішення було викликане зміною оцінки ймовірного результату війни. Приймаючи цю ухвалу, Йон і Михай Антонеску менш за все думали про долю циган.

До речі, доля висланих владою циган із різних частин румунської держави, в тому числі з північної Буковини та Бессарабії, склалася трагічно. Велика концентрація людей у таборах із жахливими умовами призвела до того, що значна їх частина загинула від голоду, холоду та хвороб [10, 157]. Так, в Очаківському повіті взимку 1942–1943 р. померло близько 4 тис. циган. Декого розстріляли загони самооборони німецьких колоній (наприклад, у с. Шенфельд). Основним місцем поселення циган у цьому повіті було с. Ковалівка (нині Врадіївський район Миколаївської області). Відповідно до матеріалів Надзвичайної державної комісії (НДК), у селі загинуло біля 8 000 циган. Проте, на думку О. Круглова, ця цифра завищена [13, 108, 110].

Осілих циган депортували в повіт Голта. У них відібрали коней та підводи, оселили у свинарниках, не давали ані їжі, ані дров, унаслідок чого багато людей померло. За радянськими даними у повіті загинуло 8–10 тис. циган. На думку О. Круглова, ця цифра також завищена.

Частина циган, рятуючись від наглої смерті, почала самовільно залишати місця свого заслання. Коли в Бухаресті стало відомо про втечі циган з таборів, було наказано: утікачів судити й повертати у кайданах разом із родинами до Трансністрії.

У березні 1944 р. у Трансністрії перебувало 12 083 циган. Саме вони змогли вижити. До них варто додати ще біля 2 тис. циган, котрі за різних обставин були репатрійовані або втекли з цього краю. Таким чином, у 1942–1944 рр. у Трансністрії загинуло приблизно 11 тис. депортованих сюди циган, вижило орієнтовно 14 тис. [13, 111]. Д. Кенрік та Г. Паксон припускають, що врятувалося близько 36 тис. циган, а загинуло понад

9 000 осіб [12, 152]. У свою чергу, Ш. Бернадак пише про 33 тис. жертв [26, 413]. На думку О. Круглова, ці цифри дещо завищені.

Проте плани вирішення «циганського питання» не обмежувалися лише депортацією. Вони також передбачали і фізичне знищення циган, яке, зазвичай, було справою рук німецьких вояків. Так, перші вбивства циган у Трансністрії у серпні 1941 р. скоїли саме солдати вермахту. Вони розстріляли в Іванівському (до 1946 р. — Янівський) районі Одеської області близько 70 кочових циган. 30 серпня 1941 р. ще 6 циган, звинувачених у грабежі, були вбиті в Березівці (Одеська область). Потім за справу взялася айнзацгрупа D, яка діяла у серпні–жовтні 1941 р. на цій території. У серпні 1941 р. айнзацкоманда 12 В у районі Ландау (нині с. Широколанівка Миколаївської області) розстріляла 50–60 циган. Ще одна страта була проведена у районі Миколаєва у вересні–жовтні 1941 р. Там, під час обшуку циган, у візку був виявлений німецький кулемет [13, 106].

У цілому в Трансністрії вбивства циган носили спорадичний характер. На цій території румунська влада робила ставку на «безкровне» вирішення «циганського питання».

На території Північної Буковини (Чернівецька область) з матеріалів НДК відомо тільки про один випадок убивства циган. Це вбивство відбулося в Путилівському районі, і його жертвами стали 5 чоловік [13, 111].

Отже, у роки Другої світової війни доля циган склалася трагічно. У країнах фашистського блоку та на окупованій території вони підлягали винищенню тільки за свою етнічну приналежність. Геноцид циган здійснювався у двох формах: організованій та спонтанній. Утім, на українських землях, що опинилися під румунською окупацією, винищення не набуло тотального, повсюдного характеру.

Головним чином постраждали депортовані цигани. Їх розміщали в таборах із жахливими умовами утримання. Багато людей загинуло від голоду, холоду та хвороб. На території окупованих українських земель (Північна Буковина, Південна Бессарабія, Трансністрія) було знищено близько 60 тис. представників цієї етнічної спільноти.

Мотивувалося таке ставлення до циган тим, що вони є «асоціальними елементами», переносниками заразних хвороб, злодіями й грабіжниками, жебраками й закоренілими ледарями.

ДЖЕРЕЛА

1. Адам А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / А. Адам, Ю. Зейкан, Є. Навроцька. — Ужгород : Вид-во О. Гаркуши, 2006. — 146 с.
2. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны / Николай Бессонов // Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) // Матеріали Міжнародного круглого столу від 3 листопада 2006 року. — Донецьк, 2006. — С. 4–28.
3. Бессонов Н. Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания / Н. Бессонов. — СПб. : Изд. дом «Шатра», 2010. — Т. 2 : Вооруженный отпор. — 376 с.
4. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания / Н. Бессонов // Голокост і сучасність. — 2009. — № 2 (6) — С. 17–52.
5. Беліков О. В. Цигани України під час Другої світової війни / О. В. Беліков // Наука. Релігія. Суспільство. — 2002. — № 4. — С. 64–73.
6. Беліков О. Державна політика стосовно циганського населення на українських землях / О. Беліков // Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее : сб. ст. / под ред. А. А. Дынгеса, С. Ю. Кузнецовой. — Донецк : Апекс, 2006. — С. 193–199.
7. Віпперманн В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці / В. Віпперманн // Голокост і сучасність. — 2009. — № 2 (6) — С. 62–82.
8. Геноцид цыган [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/>
9. Деметр Н.Г. Судьба цыган в период нацистского террора [Електронний ресурс] / Н. Г. Деметр, В. К. Кутенков // ТумБалалайка. — № 15–16 (апрель–май). — 1999. — Режим доступа : // http://tumbalalaika.memo.ru/articles/artn15-16/n1504_25.htm
10. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни / Наталія Зіневич // Голокост і сучасність. — 2009. — № 2 (6) — С. 148–163.
11. Иванеско М. Советские цигане / М. Иванеско // Политика и время. — 1991. — № 7. — С. 81–82.
12. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон ; пер. с англ. А. Бураковской. — М. : Текст, 2001. — 205 с.
13. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: Статистико-региональный аспект / А. Круглов // Голокост і сучасність. — 2009. — № 2 (6) — С. 83–113.
14. Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Євгенія Навроцька // Голокост і сучасність. — 2009. — № 2 (6) — С. 124–140.
15. Население Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступа : // <http://ru.wikipedia.org>
16. Солонярь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. / В. Солонярь // Голокост і сучасність. — 2008. — № 1 (3) — С. 65–87.
17. Тарнавський І. С. Антициганська політика нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України (1941–1944 рр.) / І. С. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — Кн. 20. — С. 131–150.
18. Тарнавський І. С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни : монограф. / І. С. Тарнавський. — Донецьк : ТОВ «ВПП “Промінь”», 2012. — С. 339–363.
19. Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр. / М. Тяглий // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (гол. колеги), О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України : у 2 кн. — К. : НВП «Видавництво “Наукова думка, НАН України”», 2011. — Кн. 2. — С. 864–897.
20. Тяглий М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган / М. Тяглий // Историческое наследие Крыма. — 2005. — № 10. — С. 9–22.
21. Тяглий М. Чингене — жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 / М. Тяглий // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : Науковий і документальний журнал. — 2007. — № 2 (29). — С. 61–98.
22. Тяглий М. Палачи — жертвы — наблюдатели: Нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (на примере Крыма): методологические замечания / М. Тяглий // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. — К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. — Т. 15 : Тематич. випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». — С. 437–458.
23. Achim V. Die Deportation der Roma nach Transnistrien / V. Achim // Rumänien und der Holocaust. Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941–1944 / Hrsg. M. Hausleitner, B. Mihok, J. Wetzel. — Berlin : Metropol, 2001.

24. Achim V. Documente privind deportarea țiganilor în Transnistria / V. Achim. — Vol. I–II. — București : Editura Enciclopedică, 2004.
25. Bauer Ye. Gypsies / Ye. Bauer // Encyclopedia of the Holocaust. — New York : MacMillan, 1990. — P. 634–638.
26. Bernadac Ch. L'Holocauste oublié. Le massacre des tsiganes / Ch. Bernadac. — Paris : Editions France-Empire, 1979. — 414 p.
27. Duna W. A. The Hidden Holocaust of the Gypsies / W. A. Duna, P. Polansky . — Minneapolis : Sa-Roma, 1997.
28. Greenville, John A.S. Neglected Holocaust Victims: The Mischlinge, the Judischversippte, and the Gypsies / John A. S. Greenville // The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined / Eds. M. Berenbaum and A. J. Peck. — Bloomington : Indiana University Press, 1998. — P. 315–326.
29. Hancock I. Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust / I. Hancock // Is the Holocaust Unique: Perspectives on Comparative Genocide (ed. by Alan S. Rosenbaum). — Oxford : Westview Press, 1996. — P. 39–64.
30. Ioanid R. The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940 — 1944 / R. Ioanid. — Chicago : Ivan R. Dee, 2000. — 339 p.
31. Kapralski S. Identity building and the Holocaust: Roma Political Nationalism / S. Kapralski // Nationalities Papers, 1997. — Vol. 25, № 2. — P. 269–283.
32. Kenrick D. The Destiny of Europe's Gypsies / D. Kenrick, G. Paxon. — London, Chatto : Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. — 256 p.
33. Kenrick D. Gypsies under the Swastika / D. Kenrick, G. Paxon. — Hertfordshire : Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press, 1995. — 157 p.
34. Michalewicz B. The Gypsy Holocaust in Poland / B. Michalewicz // Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter, edited by Joanne Grumet, New York : The Society, 1986. — P. 172–184.
35. Milton S. Gypsies and the Holocaust / S. Milton // The History Teacher. — 2001. — Vol. 24, № 4. — P. 375–387.

Игорь Тарнавский

ПОЛИТИКА РУМЫНСКИХ ВЛАСТЕЙ В ОТНОШЕНИИ ЦЫГАН НА ОККУПИРОВАННЫХ УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ (1941–1944 гг.)

В статье рассмотрена политика правительства Румынии и румынской оккупационной администрации в отношении цыган на временно захваченных украинских землях в годы Второй мировой войны. Раскрыты причины геноцида цыган, его формы и этапы проведения. Показаны особенности румынской антицыганской политики, региональные различия и отношения оккупантов к различным группам цыган.

Ключевые слова: Вторая мировая война, геноцид, депортация, асоциальный элемент, кочевые цыгане, оседлые цыгане.

Ihor Tarnavskyi

POLICY OF ROMANIA AUTHORITIES ACCORDING TO GYPSIES ON OCCUPIED UKRAINIAN LANDS (1941–1944)

The article examines the policy of Romania government and Romania occupation administration according to gypsies on the temporally occupied Ukrainian lands during the World War II. It discusses the reasons of genocide against gypsies, its forms and stages of implementation. It presents peculiarities of Romanian antigypsy policy, regional differences and occupants' relation to the different gypsy groups.

Key words: World War II, genocide, deportation, asocial element, nomadic gypsies, settled gypsies.

УДК 94(477)

Алла Киридон

ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ В КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ МОДУС РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ

У статті аналізується трансформація оцінки прийняття християнства на Русі під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Модус репрезентацій в історіографічному дискурсі зумовлений класичними правилами побудови наративу на різних етапах історичного розвитку й відповідає конкретним конвенціям розвитку інтерпретацій.

Ключові слова: християнство, репрезентації, історіографія.

Динамічні процеси сьогодення актуалізують визначення ціннісних пріоритетів. В історії кожної країни, кожного народу є події, які визначили шляхи їх розвитку. Для стародавньої Русі такою подією, поза всяким сумнівом, стало прийняття християнства*. Ювілейна дата хрещення Русі стала нагодою звернутися до витоків події — прийняття християнства Володимиром 988 р. Оцінка події трансформувалася під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, що породжувало відповідні модуси репрезентацій.

З огляду на значущість події цікавим, на нашу думку, видається аналіз сучасного стану релігійності населення, що дасть змогу схарактеризувати сприйняття/несприйняття події. Звернемося до результатів опитування Інституту соціології НАН України (принагідно зауважимо: ми свідомі того, що наведений аналіз не відображає всіх складних аспектів релігійної ситуації та є умовним). Йдеться про вимірювання рівня релігійності громадян у 2007 р. (за методикою канд. соц. наук М. Парашевіна). Респондентам ставилося питання: «Якими є Ваші релігійні переконання?» Їм потрібно було обрати одну відповідь з наведених варіантів: 1) переконаний атеїст; 2) байдужий до релігії та церкви; 3) релігійний (вірю в Бога, безсмертне життя, посмертне давання тощо), але не

сповідую конкретної релігії; 4) релігійний, послідовник конкретної релігії, час від часу відзначаю релігійні свята, іноді відвідую церкву (мечеть, молитовний дім тощо); 5) глибоко релігійний, регулярно відвідую церкву (мечеть, молитовний дім, знаю молитви та релігійну літературу, дотримуюсь в житті релігійних принципів тощо); 6) інше; 7) важко сказати [14].

Як показали результати загальнонаціонального дослідження 2007 р., переконаними атеїстами визнали себе тільки 4,3 % громадян, ще 16,5 % — байдужими до релігії та церкви, 25,1 % — релігійними, які не сповідують конкретної релігії, 37,7 % — *релігійними*, послідовниками конкретної релігії, 5,7 % — *глибоко релігійними*, 0,8 % — обрали відповідь «інше», а 9,8 % — не змогли визначитись щодо цього питання.

Аналіз результатів опитування дає змогу стверджувати: вагомість ювілейної дати полягає у тому, що, власне, хрещення, переросло рамки винятково церковної події та релігійних громад і стало фактом державної ваги. Християнство кардинально вплинуло на розвиток історії, культури та духовності народу. Щонайменше можна виокремити значення навернення Русі у християнство у трьох вимірах: віросповідному, культурно-інтелектуальному, соціальному (суспільно-державному).

Задекларована тема, на перший погляд, може видатися банальною з огляду на церемоніальність події та панегіриків з нагоди ювілею, але на особистісному рівні прийшло усвідомлення

* 2013 рік став роком 1025-ліття хрещення України-Русі. День хрещення Русі відзначається 28 липня; у православному церковному календарі (за старим стилем 15 липня) — це день пам'яті рівноапостольного князя Володимира (960–1015).

того, що зрозуміле, здавалося б, питання потребує систематизації відповідей. Відтак завдання наукової розвідки вбачаємо у спробі систематизації історіографічного доробку та узагальненої характеристики неоднозначності християнізації України-Русі.

На нашу думку, будь-яка спроба систематизації заслуговує на схвалення, оскільки завжди є шанс якщо й не відкрити щось нове, то принаймні по-новому розглянути вже відоме. Окрім того, оскільки історичні знання носять суб'єктивний характер і є результатом інтерпретацій та тлумачень істориків, тобто процесом, що не має завершення і відкритий для пізнання, не варто робити категоричні висновки і ставити остаточну крапку у вивченні тих чи інших періодів історії та науково-дослідницьких проблем.

Доволі репрезентативним є історіографічний доробок з проблеми хрещення Русі. Але парадокс полягає у тому, що узагальненого аналізу явища в ретроспекції історичного розвитку, в культурно-цивілізаційному вимірі (саме впливового сенсу події) виявити не вдалося. Особливістю досліджень (зокрема, з нагоди ювілеїв) є прагнення автора (авторів) вписати свій текст у попередній дискурс довкола події. Відтак здебільшого святкові (церемоніальні) публікації-дослідження структуровані за однотипними схемами, використовують ендоксальне (стереотипне, традиційне) знання про цю подію. Саме про таку референційність класичного тексту, базовану на лексиконі прописних істин, Р. Барт писав, що вона завжди обмежується простором цитат і ніколи не виходить у позатекстовий простір: «Усі культурні коди, будучи складеними з множини цитат, у сукупності утворюють невеличке, по-чудернацьки скроєне зібрання енциклопедичних знань, таку собі нісенітницю; ця нісенітниця якраз і утворює буденну реальність, до якої прилаштовується і в якій живе індивід» [2, 172.]. Відтак здебільшого у публікаціях подія хрещення України-Русі представлена як намагання репрезентувати всі топоси й ключові вузли цієї проблематики (причини прийняття християнства, роль Володимира Великого, вплив на культуру, значення християнізації тощо).

Ми не прагнемо дати глибинний аналіз в межах однієї статті. Нас цікавить цивілізаційний резонанс цієї події та величезне поле інтерпретацій, що її оточують. На нашу думку, сформувалося щонайменше три модуси репрезентацій щодо оцінки прийняття християнства Володимиром Великим: позитивна оцінка прийняття християнства; неоднозначне потрактування події (спроба розглянути позитивні та негативні впливи акту хрещення); помірковано-стримана позиція, радше негативна (позиція РУНвіри) або нейтральна (за незначною кількістю репрезентацій ми об'єднали їх в одну групу).

Звісно, такий поділ доволі умовний, зокрема тому, що важко поставити в один ряд із подією хрещення Русі унікальність якоїсь іншої дії з огляду на вагомість її наслідків не лише ідеолого-політичного, але й соціального, духовного, культурного універсуму. Аналогів події за резонансом не було.

Задекларовані модуси репрезентацій в історіографічному дискурсі зумовлені класичними правилами побудови нарративу на різних етапах історичного розвитку й відповідають конкретним конвенціям розвитку інтерпретацій. Наприклад, в радянській історіографії — це заперечення релігії та церкви, відповідне табування або відсутність заохочення досліджень проблем такого спрямування, коли явище християнства розглядалося радше в культурному аспекті; в умовах незалежної України — пошук моделі державності й відтак актуалізація проблем релігійно-церковного життя.

Отже, можна стверджувати, що зображення події та її оцінки детерміновано «ідеологічними тенетами» культурної епохи, з її незаперечними та домінуючими цінностями. Водночас необхідним видається урахування темпорального модусу репрезентацій, суголосного кільком модусам репрезентацій: дієвому, просторовому, оціночно-результативному тощо.

Йдеться про вписування події в конкретні просторово-темпоральні координати. Цілком очевидно, що характер репрезентацій цієї події зумовлений відповідними змінами системи координат. Водночас є низка аксіом, головна з яких — хрещення Русі змінило соціум та універсум, світ став іншим.

Прийняття християнства й християнізація Русі не були актами, що співпали у часі. Проникнення християнства на Русі почалося задовго до офіційного запровадження його Володимиром Великим [див.: 4; 22]. Можливо, ще князь Аскольд, здійснивши похід на Візантію у 860 р., повернувся до Києва християнином. За князя Ігоря частина його дружини прийняла Христову віру, оскільки при укладанні договору 944 р. з Візантією одна частина присягала за християнським обрядом, а інша — за язичницьким (на зброї, богами Перуном і Велесом). Княгиня Ольга прийняла християнство у 957 р. Можна припустити, що чимало християн було і в оточенні Святослава. Отже, до офіційного визнання державною релігією християнство встигло бути репрезентованим у суспільстві й знайти послідовників.

Нагадаємо, що релігійна реформа проводилася в кілька етапів.

І етап (980 р.) — спроба Володимира пристосувати старі язичницькі вірування до нових умов суспільно-політичного життя, коли з метою зміцнення союзу різних слов'янських племен і неслов'янських народів він здійснив спробу

встановити єдиний для всієї держави культ. «Повість минулих літ» оповідає, що у Києві, перед княжим теремом, Володимир збудував капище з найшановнішими язичницькими богами (Дажбогом, Стрибогом, Симарглом, Хорсом, Мокошею) на чолі з Перуном. Але, як виявилось, язичництво вже було непридатне об'єднати державу. Поляризація суспільних настроїв в умовах язичництва становила небезпеку дезінтеграції. Отже, спроба досягти зміцнення держави та її територіальної єдності шляхом створення єдиного пантеону язичницьких богів на чолі з Перуном не призвела до подолання племінних розділень та посилення княжої влади.

II етап (988 р.) — прийняття християнства як державної ідеології. Для цього визріли внутрішні та зовнішні умови.

Причини прийняття християнства визначають кілька чинників: а) внутрішньополітичний — пошуки нової форми держави, утвореної внаслідок об'єднання племен Володимиром; б) ідеологічний — потреба монотейстичної релігії, яка б освячувала владу князя; в) соціальний — наростаюча соціальна неоднорідність, коли духовні запити еліти створювали умови для переходу до іншої світоглядної системи; г) зовнішньополітичний — Києво-Руська держава знаходилася практично в оточенні християнських держав; д) особистісний — можливо, Володимир брав до уваги хрещення княгині Ольги; не виключено, що деякі епізоди його гріховного життя (братовбивство під час боротьби за владу, насильство, багатоженство) у підсумку спонукали замислитися про духовне очищення; однак були й прагматичні міркування — прагнення одружитися з сестрою візантійського імператора Анною.

Отже, наприкінці X ст. оточена сусідами-християнами поганська Руська держава стояла на порозі перелому, який мав остаточно ввести її до кола християнської цивілізації. Безпосереднім поштовхом стали причини політико-династичні. Восени 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором; невдовзі узурпатора визнали Мала Азія, Вірменія та Грузія. Законному імператорові Василю II Македонянину (976–1025) загрожувала катастрофа, і він звернувся по допомогу до київського князя, пославши до нього посольство взимку 987–988 р. Той погодився, але за умови, що Василь II віддасть йому руку своєї сестри Анни; до угоди був внесений ще один пункт — Володимир зобов'язувався охреститися разом з усім народом своєї країни, «а вони народ великий» (як записав один з тогочасних східних авторів).

Навесні 988 р. 6-тисячна армія русів разом з військом імператора розбила збройні сили Фоки. Трон був врятований, але Василь II не квапився віддавати багрянородну, тобто царственну від народження, сестру за варвара.

Однак збройний похід Володимира на Херсонес (Корсунь), коли місто було здобуте й сплюндроване, а до Константинополя надіслана погроза вчинити зі столицею імперії те саме, зробив візантійського володаря поступливішим. Тож, отримавши обіцяну багрянородну Анну, Володимир відбув з нею до Києва. Час і місце його особистого хрещення залишаються дискусійними.

Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні — печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході — литва, ятвяги; на північному сході — чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Однак темпи й характер процесу різнилися.

Прийняття християнства Володимиром Великим було не лише релігійною реформою. Як зауважив Б. Раушенбах, «для Володимира хрещення не зводилося до суто релігійного акту, для нього це одночасно була й глибока феодальна реформа, яка б дозволила в історично короткий термін наздогнати передові феодальні монархії за всіма суттєвими параметрами розвитку» [19, 21].

Варто враховувати, що утвердження нової релігії відбувалося в умовах суспільства, яке трансформувалося. Соціуми, частини яких одночасно перебувають у різних темпосвітах, ризикують опинитися у стані розриву власної внутрішньої тканини, в умовах багатоманітності, наскрізь пронизаної біфуркаціями (нагадаємо: Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі запропонували метафору «ризомний розвиток» для таких нетипових суспільних конфігурацій, в яких напрям дальшого руху є довільним і непередбачуваним). Людина суспільства у стані перетворення не в змозі відразу досягнути модальність життєустрою «тут і зараз», їй притаманні екзистенційні протиріччя, внутрішня духовна роздвоєність і навіть множинність. Об'єктивно соціальним перетворенням суспільства, що трансформується, неминуче має передувати внутрішнє ціннісне переосмислення. Мають визріти необхідні ціннісно-сміслові детермінанти соціуму для прийняття нових явищ і умов існування.

Вплив християнізації на землі України-Русі є неоднорідним і часто внутрішньо неузгодженим. Він відчувається з боку різних складників християнства — *статичних* (Біблії, канонічного права, правової доктрини, розробленої у праці християнських мислителів, актах християнських церков тощо) і *динамічних* (діяльності християнських церков, громад, окремих релігійно вмотивованих суб'єктів).

Оскільки вчення візантійської церкви підтримувало монарше право на владу, київські князі знайшли в ній ту ідеологічну опору, якої раніше не мали. До того ж церква з її складною

внутрішньою підпорядкованістю знайомила київських правителів з новими моделями управління. У самому суспільстві Київської Русі з'явилася активно діюча установа, яка не лише забезпечувала незнане раніше духовне й культурне єднання, але й справляла величезний вплив на культурне і господарське життя.

Історіографічний дискурс здебільшого зорієнтований на характеристику (переважно позитивну) наслідків християнізації. Водночас видається слушною думка А. Гуревича (хоча й не стосовно події хрещення Русі), коли дослідник зауважує, що, зустрічаючись із традиційними, часто глибоко архаїчними (і язичницькими за походженням) віруваннями народу, вчення церкви здійснювало на них свій вплив і одночасно видозмінювалося, вбираючи у себе на рівні проповіді, «прикладу» (коротка оповідь з морально-релігійним акцентом), агіографії елементи «неофіційного» світобачення. Внаслідок цього суперечливого синтезу вироблялося «народне» християнство, яке спиралося на живе слово, ритуал і жест, і цей «приходський католицизм» суттєво відрізнявся від концепцій теологів і схоластів — «релігії книги» [7, 416]. Відмінне від існуючого на Руських землях язичницького світогляду християнство вступило у довгу боротьбу зі старими традиціями. Протягом цієї боротьби християнська культура перетворювала місцеву, часом сама підпадаючи під впливи місцевих звичаїв. Після прийняття християнства в Києві і на периферії ще довго поклонялись поганським богам. Часто християнські храми чи просто хрести ставились у галях поряд зі старими ідолами, де здійснювались поганські обряди. Неосвічений народ, який не мав змоги читати Біблію, не міг зрозуміти нового віровчення, намагався «прилаштувати» його до старої системи обрядів. Християнізація язичників спонукала до підпорядкування їхнього життя новим нормам морально-правового та державно-церковного порядку. На основі зіткнення двох світоглядів утворилось нове явище, яке старі руські пастирі називали двовір'ям, тобто поєднання у свідомості народу язичницького та християнського світоглядів.

Християнський чинник вплинув і на розвиток права як нормативного регулятора (наприклад, канонічне право виступає аспектом або складовою системи права будь-якої середньовічної держави), форм суспільної й індивідуальної свідомості та духовного виробництва (християнський світогляд закріплює необхідність лояльного ставлення до державно-правових інститутів, визначає моделі поведінки суб'єктів права, які, повторюючись, формують основи правового регулювання або коригують нормативні положення, що вже склалися) [5, 30]. Під впливом християнізації на Русі формувалися нові правові відносини, значного впливу зазнала правова свідомість.

Внаслідок спільного становлення та розвитку світської та церковної правових систем, які іноді тісно перепліталися, відбулося зрощення духовного та світського права, що трансформувалося у нові правові норми, які містили в собі елементи як державно-світського, так і церковно-релігійного характеру.

«Завдяки християнам, — підкреслює історик церкви Гі Бедуел, — змінилися погляди на найважливіші в житті людини відносини: стосунки чоловіка і жінки, людей зі своїми богами. Завдяки ним змінилося сприйняття єдиної безумовної в людському житті реальності — смерті. Вони внесли зміни в розуміння міри свободи, з якою людина могла вибирати, яких думок дотримуватися і в що вірити» [3, 57].

Християнське вчення вплинуло на формування нових форм родинного, суспільного і державного життя. Навернення в християнство вимагало від християнина зречення; це виривало його зі звичного середовища, суперечило його вихованню й освіті, інтимним переживанням: адже він повинен був відмовитися від помсти ворогові, від розкоші і непорядкованості почуттів, від магії та марновірства. З появою християнства вже ніщо не могло претендувати на роль абсолютної цінності — ані держава, ані культура, ані сім'я, бо все підпорядковувалося вічним духовним цінностям [1, 37–38].

Разом із новим віровченням християнство принесло на Русь нову мораль, базовану на біблійних заповідях, основу яких становить любов до Бога та до ближнього, новий погляд на сім'ю та шлюб, що укладається між двома людьми (до того не було закону про моногамну сім'ю, і не тільки прості люди, але й князі мали кілька дружин, а то й наложниць), а також негативне ставлення до язичництва, до магії та чаклунства, поганських жертвоприношень, ритуальних оргій, закону кровної помсти, поклоніння силам природи як того, що протистоїть вірі.

Християнська віра як явище світового масштабу визначала світобачення і тип поведінки, принаймні щодо представників політичної еліти. З іншого боку, був започаткований довготривалий процес не лише «прийняття християнства Руссю», але й вироблення нового образу християнської культури (сама культура, наполягає представник київської філософської школи І. Бичко, а не лише релігії) як корелята киево-руської ментальності. Чужими киево-руській ментальності виявилися, наприклад, імперські, «вселенські», «цезаро-папистські» мотиви візантійської ментальності, і, навпаки, спільними з греко-візантійським світоглядом були такі екзистенційно-особистісні орієнтації, як поліфонічна «софійність», спрямованість на «внутрішній світ» людської душі, на «серце», «атеїстичне» бачення природи [25, 306].

Значний поштовх також дала нова ідеологія піднесенню давньоруської культури. З часу хрещення Русі тут поширилися писемність і книжність. У Києві, а далі повсюдно на Русі влаштовувалися школи та скрипторії, і невдовзі східнослов'янська країна стала однією з найбільш «культурних» у середньовічній Європі.

Християнська діалектика, активно використовувана давньоруськими філософами та публіцистами, стала основою для багатьох (іноді дуже цікавих) ідей. Це, у свою чергу, слугувало поштовхом для швидкого прогресу у сфері творчого життя. Було б помилкою вважати, що до 988 р. люди на Русі не знали науки, творчості, мистецтва, проте розквіт культури припав саме на часи утвердження християнства.

У монастирських брамах концентрувалися основні кадри вчених того часу, письменників, публіцистів, художників, архітекторів. Судовий монастирський статут, який було введено на Русі у другій половині XI ст., зобов'язував ченців започатковувати у себе бібліотеки, скрипторії, школи, іконописні майстерні, лікарні та інші заклади.

Серед монастирів у Київській Русі перше місце посів Києво-Печерський, який став, можливо, найвизначнішим центром давньоруської культури. З ним пов'язана діяльність визначних публіцистів (Феодосія Печерського, Іакова Мніха), істориків (Никона Печерського, Ігумена Івана, Нестора Літописця), художників (Алімпія, Григорія), лікарів (Агапіта) та багатьох інших. Також функціонували культурні центри при архієрейських кафедрах. Найбільш відомим з них був Софійський гурток книжників, заснований у Києві за Ярослава Мудрого та очолюваний Іларіоном.

Важливим чинником в історії ранньої Русі був розвиток писемності та поширення грамоти. Як відомо, східнослов'янська писемність сформувалася раніше від офіційної християнізації країни та незалежно від неї, але використовувалася переважно із суто практичною метою. Принципово важливим етапом стало започаткування книжкової традиції у середині IX ст. Саме тоді Русь починає створювати свою церковну літературу та започатковує літописи. Археологічні знахідки дають змогу припустити, що грамота у Київській Русі не була прерогативою лише духовенства, вона охоплювала і феодалів, і демократичні верстви населення.

Християнізація Русі вплинула на розвиток кам'яної архітектури, створила умови для виникнення такого виду мистецтва, як іконопис, що набув самостійного розвитку, традиції візантійської іконографії послабились, почали створюватися самобутні шедеври культового малярства. Проте вплив східної церкви на мистецтво не завжди був благотворним. Так, через те, що візантійці не любили ставити у своїх храмах

статуй, скульптура не набула помітного розвитку.

Запровадження християнства сприяло розвитку освіти та книгописання. Звичайно, ці зміни не були одночасними, але все ж, як бачимо, вже за сто років, до кінця XI ст., християнство вибороло досить міцні позиції в Київській Русі.

Водночас у подальшій історичній долі українства християнство у різних його конфесійних виявах зіграло суперечливу роль, що підкреслює А. Колодний [11], зауважуючи, що християнство прийшло на українські землі у готовому вигляді як штучний витвір і не є для неї наслідком природного розвитку на власному ґрунті. Відтак воно постало як духовна революція «зверху». Методи поширення християнства в Україні-Русі на відміну, скажімо, від Греції виявилися згубними, оскільки це призвело до винищення її багатотисячолітньої дохристиянської культурної традиції, зокрема міфології, зручної для вжитку абетки тощо. Домінування в Україні протягом понад трьох століть православ'я в його «змосковщеному» ортодоксальному варіанті зумовило нашу відчуженість від духовних здобутків західного світу з домінуючою в них католицькою і протестантською християнською традицією.

Якщо прийняття християнства на початку духовно консолідувало український народ, то конфесійний поділ його після Берестя 1596 р. на православ'я і греко-католицизм спричинив до регіоналізації України за конфесійною ознакою, відтак зробив її легкою здобиччю для по-хижацькому налаштованих щодо неї сусідніх держав, часто призводив до ворожих протистоянь «України з Україною».

Історичні умови існування українства, особливості його національного характеру сприяли розвитку в Україні християнської поліконфесійності, певною мірою виключили релігійний фактор із модусів етноутворення і етноінтеграції, національної індивідуалізації. Доповнений конфесійним гнобленням національний гніт за умов Російської імперії та радянського тоталітарного устрою зупинив перетворення українського православ'я на національну релігію українства. Відтак християнство стало в руках владних структур царської Росії і Союзу духовною силою національного поневолення України, денационалізації народу, нищення його самобутньої культури та її духовних репрезентацій, засобом протидії постанову України як незалежної держави [11].

Отже, християнізація Русі мала великий вплив на розвиток її культури та державності. Переміна релігії призвела до значних світоглядних змін — політеїстична поганська релігія поступилася монотеїстичній — християнству за східною традицією, яке зазнало суттєвих видозмін протягом століть, коли відбулась так звана

асиміляція деяких язичницьких традицій і вірувань та есхатологічних уявлень християнства.

Запровадження християнського віровчення уможливило рівноправні та плідні взаємини між нею, Візантією та іншими державами. Київська Русь долучилася до європейської цивілізації, позбавилися міжнародні зв'язки нової християнської країни. Християнізація і кривість правлячого роду з візантійським двором увели Русь до сім'ї європейських народів на цілком рівних правах. Вчорашня варварська держава отримала цивілізований статус, що проявлялося у численних династичних шлюбах, укладених руськими князями та королівськими дворами Західної Європи.

Водночас варто зазначити, що християнізація давньоруського суспільства передусім була ідеологічною акцією, розпочатою великокнязівською владою з метою впорядкування феодальних відносин. Відтак процеси соціокультурних трансформацій стали наслідком процесу навернення Київської Русі до християнства, що, з одного боку, стимулювало соціально-культурний розвиток, а з іншого — гальмувало процеси усталеності культурного соціуму. Відтак розвиток унаслідок християнізації одних видів соціально-культурної діяльності супроводжувався одночасною протидією щодо інших.

Наприклад, заохочуючи живопис (фрески та ікони потрібні були для культових цілей), новоутверджена церква відкидала об'ємну скульптуру (її у православному храмі місця немає). Культивуючи спів «а капела», яким супроводжувалося православне богослужіння, вона засуджувала інструментальну музику, якій не знаходилося богослужбового застосування.

Переслідувався народний театр (скомороство), піддавалася осуду усна народна творчість, винищувалися як «язичницька спадщина» пам'ятники дохристиянської слов'янської культури тощо.

У процесі поширення та утвердження християнства на Русі поступово втрачало візантійську форму, вбираючи в себе елементи місцевих слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних запитів східних слов'ян. Візантійські церковні канони поступово пристосовувалися до особливостей давньоруського етносу. Водночас варто зазначити, що у боротьбі з «поганством» християни знищили безцінні пам'ятки мистецтва стародавнього язичницького світу, зокрема, шедеври деревної скульптури, забороняли старовинні танці, дійства скоморохів тощо.

Вибір князем Володимиром східного християнства мав ризиковану перспективу. Законсервоване на рівні семи Вселенських Соборів православ'я з часом гальмувало суспільний поступ. Це засвідчує той факт, що жодна з країн, зокрема й Україна, де воно духовно домінувало, не домоглася значних успіхів у своєму розвитку.

Попри різновекторну характеристику оцінок християнізації України-Русі, загальноприйнятим є положення про те, що християнізація стала непересічною подією в історії Русі, змінила соціум і статусність держави, формуючи нову соціокультурну парадигму. Ціннісно-сміслові оцінки події визначає не лише контекст темпорально-просторових координат, але й кореляція загальнолюдського, етнонаціонального та регіонального в культурних змістах і формах, що побутують на різних духовних територіях.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрусишин Б. І. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку : навч. посіб. / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 387 с.
2. Барт Р. S/Z / Р. Барт. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 232 с.
3. Бедуел Г. Історія Церкви / Г. Бедуел ; пер. з фр. Г. Григорович. — Л. : Свічадо, 2000. — 295 с.
4. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. — К. : Наукова думка, 1988. — 260 с.
5. Вовк Д. О. Вплив християнства на право держав європейської цивілізації: концептуальні засади осмислення / Д. О. Вовк // Вісник Академії правових наук України. — Х. : Право, 2012. — № 1 (68). — С. 25–34.
6. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. — М. : Госполитиздат, 1953. — 568 с.
7. Гуревич А. Я. Избранные труды: культура средневековой Европы / А. Я. Гуревич. — СПб. : Изд. дом Санкт-Петербурга, госуниверситета, 2007. — 544 с.
8. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.] ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. — 735 с.
9. Історія релігії в Україні : у 10 т. / редкол. А. Колодний (голова) та ін. — К., 1996–1998. — Т. 1: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / за ред. Б. Лобовика. — 1996. — 384 с.
10. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках / А. В. Карпов. — СПб. : Алетейя, 2008. — 184 с.

11. Колодний А. М. Християнство в контексті історичного поступу українців: суперечлива роль / А. М. Колодний // Філософські обрії. — 2010. — Вип. 24. — С. 167–182.
12. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. — К. : Либідь, 1994.
13. Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. — К. : Основи, 1998. — 578 с.
14. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. — 68 с.
15. Петрухин В. Я. Крещение Руси от язычества к христианству / В. Я. Петрухин. — М. : Астрель, 2006. — 222 с.
16. Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы: XI — начало XII века. — М. : Худ. лит., 1978. — 413 с.
17. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович ; отв. ред. В. М. Ничик. — К. : Наукова думка, 1985. — 167 с.
18. Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII века: принятие христианства / О. М. Рапов. — М. : Высш. шк., 1988. — 416 с.
19. Раушенбах Б. В. Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. — М. : Столица, 1991. — С. 18–31.
20. Ричка В. М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі) / В. М. Ричка. — К. : Інститут історії України НАН України, 2013. — 222 с.
21. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1964. — 240 с.
22. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1987. — 221 с.
23. Тихомиров М. Н. Начало христианства на Руси / М. Н. Тихомиров. — М. : Наука, 1975. — 458 с.
24. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. — К. : Абрис, 1996. — 359 с.
25. Українська культура: історія і сучасність / С. О. Черепанова, В. Г. Скотний, І. В. Бичко та ін. — Л. : Світ, 1994. — 456 с.
26. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. — Рим—Нью-Йорк : Видання УКУ, 1965. — Т. 1. — 816 с.

Алла Киридон

КРЕЩЕНИЕ УКРАИНЫ-РУСИ В КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ: ТЕМПОРАЛЬНЫЙ МОДУС РЕПРЕЗЕНТАЦИЙ

В статье анализируется трансформация оценки принятия христианства на Руси под влиянием объективных и субъективных факторов. Модус репрезентаций в историографическом дискурсе обусловлен классическими правилами построения нарратива на разных этапах исторического развития и отвечает конкретным конвенциям развития интерпретаций.

Ключевые слова: христианство, репрезентации, историография.

Alla Kyrydon

BAPTIZING Of UKRAINE-RUS In CULTURAL and CIVILIZED COORDINATE SYSTEM: TEMPORAL MODUS REPRESENTATION

The article analyzes the transformation estimation of Christianity in Russia under the influence of objective and subjective factors. Modus representation in historiographies' course is determined by classical rules of narrative construction at various stages of historical development and corresponding to the specific conventions of interpretation.

Key words: Christianity, representations, historiography.

Марина Будзар

ХУДОЖНЬО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПАНСЬКОЇ САДИБИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.: ВАРІАНТИ ІСТОРИЧНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Сільські маєтки Лівобережної України охарактеризовані автором як осередки, де протікали процеси взаємозбагачення споріднених слов'янських культур та актуалізувалися світові духовні орієнтири. Особлива увага приділена дослідженню історичної динаміки форм просвітницької та культурно-художньої праці, презентованих дворянською садибою. Продемонстровано, що творча діяльність у межах дворянських «культурних гнізд» виконувала компенсаторну роль відносно державного простору, де українська культурно-мистецька спадщина не мала офіційного визнання, тобто дворянська садиба представлена як «культурна форма» національної самоідентифікації.

Ключові слова: дворянська сільська садиба, «культурне гніздо», Лівобережна Україна, національна ідея, художня творчість.

Методологічним підґрунтям аналізу проблеми функціонування приватновласницької садиби як улаштованого центру маєтку — земельних володінь представників привілейованого прошарку (українсько-польської шляхти, козацько-старшинської верхівки, імперського дворянства тощо) — є застосування міждисциплінарного підходу, що уможливило вивчення цього історичного феномена у проекції на сфери соціокультурного життя українських земель у часових межах ХІХ — початку ХХ ст. Такий підхід презентує панську садибу як територію «окультурену», з притаманними їй утилітарними та символічними функціями.

Треба визнати, що цей напрямок досліджень, передусім у його системному вирішенні, а не у формі вузькоспеціалізованих розвідок (краєзнавчих, генеалогічних, мистецтвознавчих тощо) не є затребуваним у національному історичному дискурсі. За влучним висловом Г. В. Папакіна, питання «історичної долі та значення українських маєтків/садиб ХVІІІ — поч. ХХ ст. на сьогодні виглядає маргінальним у національній історіографії» [28, 288]. Водночас констатуємо, що останніми роками помітно активізувалося вивчення історичних практик побутування, культурної спадщини панської садиби у різних регіонах України [4; 5; 6; 26; 29], набуто досвіду у напрацюванні методологічних засад таких досліджень [40], користуються попитом розвідки мистецтвознавчого штибу [46].

Попри це панська садиба нерідко є лише матеріалом для вирішення певного дослідницького завдання, а не об'єктом наукового інтересу як певна цілісна система. Вважаємо за доцільне запроваджувати системні дослідження цього феномена з метою презентації його самобутності як продукту національної історії, віддаючи перевагу такому типу панської садиби, як «культурне

гніздо». Саме цей функційно-типологічний різновид приватновласницької садиби став базою для розвою різноманітних форм культурно-художньої роботи, «оживлення» національної традиції, модернізації культурно-освітніх центрів українських земель. Такі дворянські садиби, на думку вітчизняних істориків культури, відтоді, як «почали ослаблюватися основи абсолютизму <...>, перебрали на себе децентралізаторську функцію, стаючи острівцями самостійного культурного життя тих чи інших окремих регіонів...» [16, 650]. Особливу роль у цьому процесі відіграли маєтки представників лівобережного панства, переважно козацько-старшинського походження, хоча й інкорпорованих до лав імперського дворянства з другої половини ХVІІІ до початку ХІХ ст.

Необхідним складником характеристики «культурних гнізд» Лівобережної України є аналіз художньо-культурної спадщини, набутої в їхніх межах. Тому метою статті є аналіз послідовності історичних видозмін у розвії форм праці в тих дворянських садибах Лівобережжя, які, репродукуючи артефакти, виконували роль культуротворчого середовища. Відповідно основним завданням нашої розвідки є спроба узагальненого розгляду варіантів історичних презентацій форм творчої діяльності у просторі панських садиб Лівобережної України та артефактів, репродукованих ними впродовж ХІХ — початку ХХ ст.

Розглядаючи процес піднесення мистецтва у культурному просторі садиби, передусім зазначимо його варіативність: садиба водночас слугувала темою та середовищем протікання художньої творчості.

Змістовним чинником розвитку форм художньо-творчого життя «культурних гнізд» в історичному часі є виявлення своєрідних стосунків

між автентичною культурою, яка на землях Лівобережжя зберігалася передусім у формах традиційного мистецтва, художніх надбань княжих часів і доби Гетьманщини, та імперською культурою, яка, з одного боку, пропонувала поширення новітніх мистецьких здобутків Західної Європи, з іншого — сприяла вихолощенню національно ідентичних варіантів творчої активності.

За умов функціонування садиби як культурного гнізда у її середовищі відбувалися етнографічні розвідки, вивчення зразків пісенного та літературного фольклору, дослідження народної мови та використання її у професійній творчості, консервація таких форм автентичної творчості, як вертепний театр, виконавча майстерність музик-бандуристів. До початку ХХ ст. наявність старожитностей засвідчувала соціальний та духовний статус панського маєтку. Наприклад, К. П. Ламздорф-Галаган, небога Г. П. Галагана, у чие володіння наприкінці ХІХ ст. перейшла родова садиба у селі Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, відмовила М. В. Лисенку у його проханні відправити унікальну вертепну хатку, залишену у садибі разом із нотами і текстом самого дійства київськими «спудеями», ймовірно, у 70-х роках ХVІІІ ст., до Києва на різдвяні свята, мотивуючи це рішення вимогою Г. П. Галагана, щоб вертеп залишався у Сокиринцях [14, 32 зв.].

Мистецька діяльність у межах садиби виконувала компенсаторну роль відносно державного простору, у якому національне мистецтво не мало духовно-змістової ваги. За слушним зауваженням фахівця, в атмосфері, створеній у садибах, їх гості «відкривали для себе цінність української культури, знаходячи у ній джерело натхнення...» [33, 34]. Така ситуація зберігалася впродовж усього ХІХ ст. Вже у 1880-ті рр. А. І. Степович супроводжував чеського етнографа Л. Кубу у поїздках Лівобережною Україною у пошуках автентичних народних мелодій, коли, серед інших садиб, вони відвідали маєток М. М. Кочубея (онука М. Г. Волконського) у селі Вороньки Чернігівської губернії, де мали можливість чути та записувати українські пісні [38, 242].

Важливою для розуміння еволюції художнього життя в атмосфері дворянських культурних гнізд є проблема аматорства, дилетантства та професіоналізму у середовищі української дворянської інтелігенції. Зокрема, В. І. Маслов констатував той факт, що універсальність освіти П. П. Білецького-Носенка (власника садиби у Лапинцях, що на околиці м. Прилуки) «робила його в значній мірі дилетантом, але вона утворювала широкий світогляд, еластичність думок і почуття нових явищ історичного життя...» [22, 4].

Загальна естетизація побуту панівної верстви забезпечувала створення у садибах атмосфери рафінованого дилетантства, тому заняття мистецтвом стали важливою формою організації

способу життя у «культурних гніздах». Наприклад, П. П. Скоропадський згадував, що за дитячих років перебування у Тростянці було пов'язано для нього зі світом звуків, коли гра на фортепіано, тріо та струнні квартети чергувалися з дня у день [37, 26].

Нерідко відданість певному різновиду мистецтва передавалася у «спадок» в дворянській родині, набираючи рис сталого мистецького захоплення. Зацікавлення М. А. Маркевича, автора музики до низки народних пісень, видавця збірок «Народные южнорусские напевы» (1840), «Южнорусские песни с голосами» (1857), сформувалися в атмосфері маєтку у Турівці, де вже на початку ХІХ ст. діяли домашній оркестр та хор, створені за ініціативою матері [18, 23]. Нащадки М. А. Маркевича продовжили фамільну традицію на фаховому рівні — від сина, сенатора А. М. Маркевича, одного із засновників Петербурзької консерваторії, до правнуків, І. Б. Маркевича, диригента, композитора, піаніста, та Д. Б. Маркевича, музикознавця, музиканта, педагога.

Художніми інтересами власників відзначився родинний побут садиби Лизогубів у Седневі на Чернігівщині, де, за спостереженням Л. М. Жемчужникова, «любов до музики і мистецтв проглядала скрізь у родині Лизогубів...» [12, 377]: І. І. Лизогуб добре володів віолончеллю, писав музику для цього інструмента, іконостас місцевої церкви прикрашали ікони, виконані А. І. Лизогубом. За свідченням О. М. Лазаревського, у центральному будинку садиби по стінах були розвішені портрети дітей А. І. Лизогуба у «малоросійському старовинному одязі», написані ним власноруч [21, 159].

Показовим прикладом нівелювання межі між аматорством та професіоналізмом в атмосфері садиби можуть бути альбомні малюнки Я. П. де Бальмена, дитинство якого пройшло у садибі села Линовиця на Полтавщині, що за змістовим наповненням є жанровими композиціями — «Будинок у Линовиці», «У бібліотеці», «Повернення молодих з весілля», «Бал у провінції» тощо, які романтизують садибний побут, опановуючи класицистичне архітектурне середовище як «своє» шляхом самобутнього сприйняття маєткового світу [9].

Досить високий рівень володіння мистецькими навичками, що ним відзначалися аматори, котрі виховувалися в атмосфері садибного світу, зумовлювався тим, що функції педагогів у дворянських маєтках виконували мистці з академічною освітою. Зокрема, у родинах де Бальменів — Башилових — Остроградських (садиби у селах Линовиця, Верхня Мануйлівка) навчали дітей малюванню К. І. Рабус, випускник Академії мистецтв, пізніше педагог Московського училища живопису, та Є. Ф. Крендовський, жанрист, учень

О. І. Венеціанова) [2, 7]. Я. П. де Бальмен, вихованець К. І. Рабуса, вочевидь, зберіг теплі враження про свого вчителя: про подарунок наставника — дорожню малярську дошку — художник-аматор згадував у листі до В. О. Закревського, говорячи, що не розлучається з нею [3, 338].

З родинним колом сімей Галаганів, Скоропадських, Тарновських була пов'язана доля О. Я. Волоскова з того моменту, коли 1845 р. Г. П. Галаган запропонував цьому випускнику Академії мистецтв приїхати до садиби у Сокиринцях для практичних занять терміном на два роки [10, 65]. О. Я. Волосков неодноразово відвідував Качанівку на запрошення Г. С. Тарновського, довгий час жив у Потоках, садибі В. В. Тарновського (ст.), навчаючи малюванню його сина, В. В. Тарновського (мол.), у якого аматорське захоплення мистецтвом збереглося на все життя.

Стосовно питання праці професійних майстрів у сімейному колі садіб лівобережного дворянства зазначимо, що, коли тільки йшлося не про славетного художника, до садібного світу легко входив той мистець, котрий поділяв сімейні культурні традиції. Зокрема, А. М. Мокрицький, живучи у Полтавській губернії з листопада 1833 до листопада 1834 р., писав у маєтках у Турівці, Дігтярях, Линовиці, Кулажинцях портрети на замовлення та залишив у своєму щоденнику детальні спогади про атмосферу у родині П. А. де Бальмена, П. Г. Галагана, В. І. Маркевича, М. А. Маркевича [1, 29–34]. Художник був прийнятий до сімейного кола цих панів насамперед тому, що був місцевим уродженцем (походив з містечка Пирятин Полтавської губернії).

Впродовж 1850–1860 рр. постійно співпрацював з лівобережним панством і архітектор Є. І. Червінський, народжений у садибі села Грабарівка (Пирятинський пов. Полтавської губернії) [30, 121], котрий проектував житлові та культові споруди на Полтавщині для Галаганів (у селах Сокиринці та Лебединці), Закревських (у селі Березова Рудка), Кир'якових (у селі Гінці), Александровичів, Корсаків, Стороженків (у селі Велика Круча).

Нерідко майстер, запрошений для роботи до садиби, залишався тут до останнього. Так сталося, окрім деяких інших, з портретистом Г. А. Васьком, котрий виконував, за висловом В. І. Маслової, обов'язки «придворного художника» сімейства Галаганів, працював також у Тарновських, Трифановських, після звільнення з посади викладача малювання Університету Св. Володимира 1863 р. [43, 14] певний час жив у Дігтярях, помер тут і був похований на місцевому цвинтарі [15, 5].

Культурна визначеність простору панської садиби забезпечувала випереджувальний розвиток найбільш популярних у цьому середовищі художніх форм.

Серед видів образотворчого мистецтва, репрезентованих у «культурному світі» лівобережного маєтку, малярство зберігало пріоритетне становище впродовж усього XIX ст., садибна тематика, слугуючи мистецьким матеріалом, сприяла становленню таких жанрів, як пейзаж, портрет, альбомна мініатюра, жанрова картина. Те, що більшість майстрів, котрі працювали у лівобережних садибах, були чи місцевими уродженцями, чи однодумцями поміщиків-меценатів, надало особливо «інтимного» відтінку тим мистецьким творам, які базувалися на матеріалі маєткового життя.

Зображення садібних краєвидів Лівобережної України у першій та другій чвертях XIX ст. забезпечило виокремлення пейзажу з тематичних творів та вдосконалення його форм. Романтичне осмислення українських краєвидів притаманне зображенням садиби Яготино Розумовських-Репніних, виконаним 1807 р. домашнім художником Репніних Є. Лазаревим, у яких послідовно відтворені основні складники палацово-паркового ансамблю. Художник у «яготинському циклі» акцентував камерну ноту краєвидів, що засвідчує новий щабель в освоєнні пейзажистами початку XIX ст. місцевих природних мотивів.

Наступний етап розвою форм пейзажного живопису на матеріалі дворянських маєтків відзначився діяльністю В. І. Штернберга, тоді студента Академії мистецтв, запрошеного Г. С. Тарновським до садиби у Качанівці на літні сезони 1836–1838 рр. за ініціативою В. І. Григоровича, конференц-секретаря Академії мистецтв, уродженця міста Пирятин, що на Полтавщині. В. І. Штернберг створив у Качанівці серію полотен та малюнків на тему української природи, сільського та садібного побуту («Млин у Качанівці», «Садиба Григорія Тарновського у Качанівці», «Альтанка у Качанівці»), оцінених Радою Академії саме за те, що ці твори «виявили <...> здатність схоплювати фізіономію національну...» [16, 758].

Не менш значущу роль відіграла дворянська садиба як продуктивне середовище у розвитку українського портретного живопису XIX ст., чому сприяла традиція зберігати у маєтках портрети власників садіб, їхніх близьких, політичних і культурних діячів, по-справжньому чи легендарно генеалогічно близьких дворянському роду.

У першій чверті XIX ст. помітна частка творів із зображенням власників лівобережних маєтків належала митцям кріпацького походження, майстрам-самоукам. Серед художників-кріпаків, чия доля виявилася пов'язаною з маєтками лівобережних можновладців, назовемо Федора та Степана Землюкових, які працювали на родину Галаганів, Мойсея Дикова, кріпака Г. П. Вишневецького, власника маєтку у селі Фарбоване під Пирятином, Івана Шаповаленка,

кріпака небожа В. В. Капніста — П. М. Капніста, котрий дав йому вільну та уможливив навчання у Римі. Аналіз колекцій сімейних портретів, особливо тих, що хоча б частково збереглися (як-от родинна збірка Галаганів, утворювана понад 150 р. [19, 46]), унаочнює зміну смаків та пріоритетів власників. Так, за словами В. В. Рубан, портрети, виконані за період з останніх років XVIII до першої третини XIX ст., «за типами та композиційними прийомами вже виказують потяг до наслідування зразків пензля столичних живописців...» [33, 5].

Водночас для середовища провінційного дворянства до середини XIX ст. залишалася актуальною потреба «иметь с лица своего и корпуса точь в точь сходственный портрет для памяти потомству своему...» [11], яка була реалізована у діяльності мандрівних художників, зокрема К. Ф. Юшкевича-Сахновського, автора родинних портретів сімейств Галаганів, Маркевичів та інших. Саме так в історію української культури увійшов цікавий тип ремісника від малярства, котрий задовольняв прагнення власників «родових гнізд» матеріалізувати сімейну традицію у низці родинних портретів.

До середини 1840-х рр. визначилася тенденція до звернення лівобережних дідичів з метою створення фамільних портретів до митців-професіоналів. Відтоді культурний простір садиби став середовищем для появи низки портретних творів високої якості, виконаних Г. А. Васьком (портрети Б. та В. Томарів, юнаків з родини полтавського поміщика, «Портрет М. Г. Галаган», «Портрет Є. К. Черкес»), Є. Ф. Крендовським («Сенатор О. О. Башилов з дітьми де Бальмена»), А. М. Мокрицьким («Портрет Петра Григоровича у капелюсі», «Портрет С. Галаган») та ін. Заразом своєрідна атмосфера дворянської садиби з притаманним їй фактором традиційності зумовлювала специфічні функції портретної спадщини, створеної на цьому матеріалі.

По-перше, культурний простір садиби нерідко «диктував» майстрам, котрі тут опинялися, вибір форм творчості, красномовним прикладом чого може бути малярський спадок Т. Г. Шевченка 1840-х рр. Великий відсоток творів, виконаних ним у садибах лівобережного дворянства у 1843–1847 рр., склали саме портрети як найпопулярніший у цьому культурному оточенні жанр («Портрет Г. І. Закревської», «Портрет Т. Маєвської», «Портрет Й. Ф. Рудзинського», «Портрет Є. В. Кейкуатової» тощо). Об'єктивно це сприяло визначенню світоглядної платформи майстра. Водночас зауважимо, що, гостюючи у садибах, Т. Г. Шевченко змушений був підкорятися вже апробованим формам художньої практики. Така ситуація збереглася до кінця століття. Зокрема, М. М. Ге, працюючи «на замовлення» чернігівського дворянства,

впродовж 1877–1882 рр. створив серію парадних зображень осіб із сімейств Скоропадських та Миклашевських, недаремно П. П. Скоропадський згадував, що художник «переписав» усіх його рідних [37, 385].

По-друге, для сімейних портретів, що замовлялися для садибних зібрань, характерною була тенденція до використання раніше сформованих традицій у принципово новій соціокультурній ситуації відповідно до активізації консервативних тенденцій в українському мистецтві, яка мала місце «насамперед тоді, коли йшлося про виявлення національної своєрідності моделі...» [33, 28]. Унаочненням цього є твори, написані з проміжком майже у двадцять років, але концептуально споріднені між собою: «Портрет Г. П. Галагана» (1843) пензля В. О. Серебрякова, де молодий власник садиби у Сокиринцях, одягнений у козацький однострій, зображений у типовій для старовинного українського портрета позі, що споріднює його з козацькими предками, та «Портрет В. В. Тарновського-мол.» (1866) авторства А. М. Гороневича, де лівобережний дідич, представлений на тлі садиби-резиденції у Качанівці, постає як спадкоємець історично зумовленої власницької традиції. В умовах садиби портрет нерідко сповнювався оригінальним змістом, набираючи ознак ідейно-культурної демонстрації.

У другій половині XIX ст. художнє життя у просторі садиби підтримувалося активністю професійних майстрів, котрі використовували пропонувані цим середовищем можливості для втілення власних творчих задумів, та сприяло розвою таких жанрів малярства, як побутова картина, реалістичний портрет, причому жанрові твори еволюціонували за сюжетною ознакою — від сцен в інтер'єрі до соціально орієнтованих епізодів. Розвиток цих різновидів малярства на матеріалі садибного побуту, на нашу думку, унаочнюється аналізом співпраці відомих майстрів другої половини XIX ст., зокрема, М. К. Бодаревського, К. Є. Маковського, В. Є. Маковського, О. В. Маковського, І. Ю. Репіна, з родиною В. В. Тарновського (мол.) в атмосфері садиби у Качанівці [25].

Графічні та живописні роботи І. Ю. Репіна, що з'явилися внаслідок перебування майстра у Качанівці влітку 1880 р., презентують тенденцію до використання портретних образів як матеріалу для полотен історичного змісту. Провідною ознакою жанрових полотен «Вечорниці» І. Ю. Репіна, «Поміщення» К. Є. Маковського, «Молебень біля криниці» та «Весілля в Україні. (Понеділок. Молоді у поміщика)» М. К. Бодаревського є зіставлення двох світів — «панського» та «народного».

Якщо малярство стабільно зберігало провідне місце у продукуванні артефактів у культурному

полі садиби, то еволюція музично-театрального мистецтва відбувалася у більш складний спосіб.

З останніх років XVIII ст. до другої чверті XIX ст. розмаїті форми театральної та музичної творчості утримували пальму першості серед видів мистецтва, що розвивалися у просторі сільської садиби лівобережного дворянства. На наш погляд, це зумовлено щонайменше кількома обставинами: популярністю театральної справи у суспільному житті межі XVIII–XIX ст., переносом до садибного побуту багатьох різновидів діяльності, узвичаєних в «імперському світі». Саме захоплення полтавського та чернігівського панства (як і поміщиків інших українських регіонів) музикою і театром сприяло перетворенню їхніх маєтків на оригінальні осередки культури.

Музично-театральна справа у межах садиби Лівобережжя 1800–1840 рр. була реалізована у всіх знаних на той час формах, як-от: утримання оркестрів, співацьких та інструментальних капел, театральних (оперних, балетних та драматичних) труп, домашнє музикування, влаштування сімейних аматорських вистав.

Найбільш показовим явищем поширення музикування в атмосфері дворянської садиби першої чверті XIX ст. стала діяльність музичних капел та оркестрів, що склалися з кріпаків. Зокрема, серед садибних музичних колективів початку XIX ст. на Полтавщині знаним був оркестр, утримуваний П. Г. Галаганом у садибі села Дігтярі, склад якого налічував до тридцяти осіб [7, 98]. Наявність великого та якісного за складом виконавців оркестру сучасники, зокрема П. Д. Селецький, називали однією з головних принад садиби у Дігтярях [34, 262]. Цей колектив став одним з найпомітніших на Полтавщині передусім тому, що його діяльність мала певні ознаки професіоналізму: до репертуару входили твори Г. Берліоза, Л. ван Бетховена, Д. Мейєрбера, Ф. Мендельсона, Л. Шпора, Ф. Шуберта; керівництво здійснювали професіонали, зокрема у 1830-ті рр. — вихованець Празької консерваторії Домінік Краузе; музиканти навчалися у європейських спеціалістів [47, 207]. А. М. Мокрицький писав у щоденнику про те, як щовечора у маєтку П. Г. Галагана музики-кріпаки майстерно виконували класичні мелодії. Це навіть нагадало йому відвідини столичних театрів [1, 30].

Досить відомими були кріпацькі капели та оркестри Чернігівської губернії. Провідну роль у процесі розвою музичної культури Чернігівщини ще у другій половині XVIII ст. відіграли представники родини Розумовських. Вже К. Г. Розумовський, облаштуваючи Глухів як гетьманську столицю, створив тут хорову капелу, яка складалася із сорока гарно підготовлених музик. Відомий дипломат, виконавець-аматор А. К. Розумовський утримував на початку XIX ст. хорову капелу у Батурині [37, 41].

О. К. Розумовський (1748–1822), котрий провів останні роки у садибі селища Почеп (Мглинський повіт Чернігівської губернії, зараз — Брянська область Російської Федерації), мав у садибній церкві, за свідченням одного зі слуг, якісний хор, регент якого був «виписаний» з Москви [20, 431].

Серед найстаріших музичних колективів, створених чернігівськими панамі у їхніх маєтках впродовж першої чверті XIX ст., назвемо оркестр сімейства Марковичів, котрий майже два століття діяв у садибі села Сваркове та мав значний культурний вплив на Глухів і округу [26, 102], оркестр у кількості шістнадцяти осіб, що з кінця XVIII ст. і до початку XIX ст. утримувався у садибі Гудовичів у селі Івайтеньки, оркестр дворової музики у садибі села Ярославець Глухівського повіту родини Кочубеїв [4, 325]. За період з 1812 до 1819 рр. високою творчою активністю була позначена діяльність кріпацької музично-театральної трупи полковника О. М. Будлянського у садибі села Чемери Козелецького повіту Чернігівської губернії [47, 209].

Еволюція музично-театральної справи впродовж XIX ст. зумовлювалася зміною пріоритетів: до кінця 1840-х рр. майже повністю вичерпала себе традиція утримання садибних оркестрів і капел, постановки опер і балетних вистав силами акторів-кріпаків, тоді як функціонування драматичних театрів, що стали фактом культури на межі XVIII–XIX ст., залишилося питомою ознакою художнього життя лівобережної садиби до початку XX ст.

З кінця XVIII ст. до середини XIX ст. драматичне мистецтво виявилось у просторі сільської панської садиби Лівобережжя у двох формах: театральної кріпацької трупи та домашнього аматорського театру. Причому дослідники стверджують, що «на початку XIX ст. українського театру не було <...> Ідеться про іншомовне театральне мистецтво на українській етнічній території...» [16, 287]. Але зазначимо: сам факт існування таких колективів, те, що вони залишили помітний слід у культурній історії цього регіону України, їхній зв'язок з діяльністю Г. Ф. Квітки, І. П. Котляревського, С. М. Щепкіна, — все це презентує садибний театр у володіннях великих землевласників Лівобережжя як необхідний етап розвою української театральної справи впродовж XIX ст.

Свідченням широкого поширення домашніх театрів у садибних володіннях полтавського та чернігівського панства є хоча б афіші з архіву Галаганів про вистави, що мали місце у «Домашньому Сокиринському» та «Домашньому Дігтярівському» театрах у середині 1840-х рр., причому їх репертуарний план (комедії М. В. Гоголя «Ревізор» та «Одруження») презентує наслідування традицій професійного театру [13].

Значний театральний колектив функціонував у маєтку села Савинці на Миргородщині, що належало сімейству Фролових-Багреєвих. Л. О. Розсоха, дослідивши залишки бібліотеки Фролових-Багреєвих, дійшла висновку, що акторами садибного театру з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. були кріпаки, а пізніше — вільні селяни та члени дворянської родини. Колектив функціонував у Савинцях понад сто років, приміщення для театральних вистав використовувалося за призначенням до початку 1920-х рр. [32, 174].

Сталість традицій театральної справи у заміських помешканнях лівобережного панства пояснюється формуванням тут ще на початку XIX ст. культурного середовища, активність якого зумовлювалася існуванням аматорських груп, що склалися саме із мешканців маєтку, осіб з родини власника, сусідів чи гостей. Унаочненням цього є аматорський театр у садибі Д. П. Трощинського у селі Кибинці, керований на межі XVIII–XIX ст. В. В. Капністом та В. П. Гоголем-Яновським, який за складом акторів та специфікою роботи належав до типу домашніх гуртків дворянської інтелігенції, чия діяльність мала складні культурно-соціальні завдання. Це підтверджує лист В. В. Капніста до кн. Є. І. Хілкова, де драматург-просвітник проводив паралелі між грою на домашній сцені та суспільною діяльністю своїх синів: «стану натаскивать мою молодежь на их роли, чтобы приготовить их сколько-нибудь удачно сыграть комедию на театре жизни...» [17, т. 2, 453]. Зазначимо, що традиції театральної справи збереглися у колишніх володіннях Д. П. Трощинського до початку XX ст. вже у формі народних колективів, які склалися із сільської інтелігенції та селян. Так, у Кибинцях влітку 1914 р. група аматорів готувала благодійну виставу за драмою М. Л. Кропивницького, причому ця подія привернула увагу чиновників Полтавської жандармської управи [42].

Провідною тенденцією розвитку театральної справи в умовах панської садиби з третьої чверті XIX ст. і до початку XX ст. став вихід за межі родинно-сусідського кола та поширення форми «театру для народу».

Унаочненням цього твердження є історія театру у садибі Кочубеїв у Вороньках. Впродовж 1880-х рр. тут було зведене театральне приміщення, де розмістилися також бібліотека і фотолабораторія, у парку обладнано майданчик для літніх вистав. Репертуар, укладанням якого опікувався, вочевидь, сам М. М. Кочубей (збереглися відомості про видання ним 1904 р. збірки п'єс українською мовою), складали твори, близькі за проблемами українському селянству, — «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Безталанна», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Назар Стодоля», «Шельменко-денщик» та ін. [35, 32].

На Полтавщині в історичних межах кінця XIX ст. була помітною діяльність аматорського театру у садибі села Верхня Мануйлівка (Мануйлівка) Кременчуцького повіту, що з початку XVIII ст. до середини XIX ст. належала особам з родини Остроградських, потім перейшла до поміщиків Ширинських-Шихматових [31, 514]. Ця садиба з третьої чверті XIX ст. функціонувала як «культурне гніздо» завдяки Олександрі Андріївні Ширинській-Шихматовій, котра шляхом благодійницьких заходів переобладнала садибний простір для забезпечення потреб селян: на ділянці близько двох десятин влаштувала медичний пункт, школу, безкоштовну земську бібліотеку-читальню [27, 284]. З 1890-х рр. і до 1907 р. у садибному парку в спеціальному приміщенні відбувалися вистави, підготовлені групою аматорів, у діяльності якої взяв участь М. Горький (О. М. Пешков), котрий разом із родиною гостював у Мануйлівці на запрошення господині у 1897 та 1900 рр. Влітку 1900 р. у Мануйлівці відпочивав також Л. А. Сулержицький, котрий допомагав у створенні декорацій для вистави за п'єсою «Мартин Боруля», на прем'єрі якої був присутній сам автор, І. І. Карпенко-Карий [39, 134]. Тобто в інших історичних умовах продовжилася співпраця майстрів-професіоналів та народних виконавців, властива садибній театральній справі.

Таким чином, садибні аматорські театри, робота яких відповідала діяльнісній моделі «театру, доступного для народу», мали спільні риси: їх очолювали демократично налаштовані інтелігенти, до справи долучалися професіонали, у репертуарі переважали п'єси етнографічного забарвлення, що є доказом спорідненості таких груп і професійного українського театру кінця XIX — початку XX ст., який саме завдяки етнографізму «став одним з чинників національного самоусвідомлення й самоствердження українців...» [44, 7]. Історико-культурна трансформація садибного аматорського театру у форму «театру для народу» засвідчує накопичення національно визначених елементів у цьому виді театральної справи.

Театрально-драматургічний аспект еволюції культурного середовища садиби безпосередньо пов'язаний з проблемою розвою літературної діяльності у «культурних гніздах» Полтавщини та Чернігівщини. Садибний спосіб життя створював умови для становлення різноманітних видів літературної праці, яка була не тільки белетристичною, але й застосовувалася для забезпечення різноманітних уподобань дворянства в таких галузях, як археографічна, статистично-дослідницька, юридична.

Історією лівобережних «культурних гнізд» у той чи інший спосіб зумовлена творча спадщина П. П. Білецького-Носенка, Г. П. Галагана, В. П. Горленка, Є. П. Гребінки, В. М. Забіли,

В. В. Капніста, Г. Квітки-Основ'яненка (Г. Ф. Квітки), М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Ганни Барвінок (О. М. Куліш), О. М. Лазаревського, М. А. Маркевича, Г. О. Милорадовича, О. О. Перовського, О. І. Рігельмана, М. В. Стороженка, О. П. Стороженка, В. В. Тарновського (ст.), О. К. Толстого та інших.

Форми літературної діяльності у культурному просторі української садиби XIX ст. виявилися найбільш консервативними, лишившись фактично незмінними з початку і до кінця століття, передусім тому, що садиба була тим «приватним світом», в умовах якого вільно реалізовувався творчий потенціал письменника.

Для періоду 1790–1840 рр. функціонування панських сільських садиб як письменницьких осередків було типовим явищем, що відповідало часові, коли відбувалося перетворення літературної праці на професію. Доказом слушності цього твердження є використання садибного життя як «натурного» матеріалу у ліричних віршах В. В. Капніста «Обуховка», «В память береста», «Заход солнца», змістовним наповненням яких є не тільки розповідь про власне помешкання, але й прагнення захистити право на індивідуальне буття поза імперською ієрархією, коли, зокрема, старий берест понад Псалом засвідчує швидкоплинність всього живого, навіть царів та їхніх царств [17, т. 1, 254].

Культурна історія Лівобережжя надає також матеріал для дослідження обставин використання кількох садиб, що належали представникам однієї родини, як бази для професійної літературної творчості їхніх господарів, прикладом чого є «біографія» садиби у селі Погорільці. Саме у цій вотчині Розумовських, яка вже до початку 1810-х рр. була територією окультуреною (зокрема, зберігалася цінна бібліотека, передусім стародруків, обсягом близько 6000 томів [41, т. 4, 105]), розпочав літературну працю О. О. Перовський, живучи тут майже постійно впродовж 1822–1826 рр., внаслідок чого постали прозаїчний цикл «Двойник, или Мои вечера в Малороссии» (1828) та повість «Монастырка» (1830), відзначені точними деталями поміщицького та селянського життя, вживанням специфічної поліської говірки. Не менш значущу роль відіграли Погорільці у творчості О. К. Толстого, небожа О. О. Перовського, котрий згадував: «Перовский воспитал меня, первые годы мои прошли в его имени, поэтому я и полагаю Малороссии своей настоящей родиной» [41, т. 4, 280]. Тема садибного життя репрезентована у створених наприкінці 1840-х рр. поезіях О. К. Толстого — «Ты знаешь край, где все обильем дышит», «Ты помнишь ли, Мария, Один старинный дом», «Пустой дом», де питання занепаду «родових гнізд» розглянуте в аспекті національної спадковості та історичного боргу нащадків перед пращурами. Символіка образів «палацу зі зруйнованим склепінням», «щита

з гетьманською булавою» на фасаді, «портретів прадідів у різьблених рамах» ілюструє тенденцію відмови дворянства від національного коріння [41, т. 1, 205].

Функцію середовища для забезпечення літературної праці лівобережні маєтки зберегли до другої половини XIX ст., коли значущими ставали такі ознаки маєткового життя, як відсторонення від «великого світу» за межами помістя, схильність до міфотворчості. Підтвердженням цього є світоглядні переконання П. О. Куліша, власника садиби на хуторі Мотронівка («Ганнина пустинь») Борзнянського повіту Чернігівської губернії, в яких міфологема садибного світу увібрала уявлення про вільне життя українського козацтва на лоні природи та думку про спротив національного способу буття українського села урбаністичному впливу імперії. Такі ідеї задекларовані передусім у «Листах з хутора» П. О. Куліша, що дало змогу назвати їх «своєрідною хуторянською рецепцією руссоїзму...» [29, 429].

Вже у першій третині XIX ст. виявилися дві тенденції до відбиття садибного та, ширше, «панського» побуту у літературній традиції, які пізніше закріпилися. Поетизація садибного світу була властива російськомовній спадщині тих літераторів, які самі були власниками «культурних гнізд» (Я. П. де Бальмен, В. В. Капніст, О. К. Толстой), та лунала у спогадах мемуаристів, які безпосередньо виховувалися чи певний час перебували в атмосфері садиб, що належали прогресивно налаштованим, високоосвіченим дворянам (спогади Л. М. Жемчужникова, С. П. Скалон, П. П. Скоропадського, О. О. Фета та інших).

Негативне ставлення до способу життя у провінційних маєтках було репрезентоване вже творами Грицька Основ'яненка (Г. Ф. Квітки), власника садиби «Основа» на Сумщині, передусім його російськомовним «Паном Халявским» (1834), де автор, вдаючись до різноманітних засобів сатиричного зображення, дотепно змалював побут провінційного панства середнього статку на Полтавщині (герої живуть у Хорольському повіті) в останній третині XVIII ст. Становлення народно-демократичного погляду на буття українського соціуму чітко визначилося у спадщині Т. Г. Шевченка, зокрема у повісті «Музыкант», де створено типізований образ поміщика Арновського, у характеристиці котрого об'єднано риси деяких лівобережних дідичів, зокрема Г. С. Тарновського, П. Г. Галагана, та акцентовано такі риси садибного буття, як схильність до розкошів, марнотратство, хизування родовою історією, визиск творчого потенціалу кріпаків. Схожа інтерпретація теми мала місце й у мемуарній літературі. О. І. Михайловський-Данилевський у спогадах змалював кількох лубенських поміщиків, виокремивши у їхній поведінці такі якості, як

розбещеність (один пиячить та б'ється у трактирах), абсолютна неосвіченість (інший ледь-ледь пише своє ім'я), скарєдність (у будинку власника «п'яти сотень душ» у деяких кімнатах вікна заклеєні папером) [24, 213]. Тобто попри те, що літературна діяльність була однією з найпоширеніших форм творчої діяльності у просторі маєтку, для української літератури XIX ст. поетизація садибного світу не є всеохоплюючою.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що передусім еволюція форм і видів художньої праці у середовищі панської сільської садиби Лівобережжя впродовж XIX ст. була історично зумовлена змінами у співвідношенні між аматорською та професійною творчістю. З одного боку, представники владних родин, котрі формувалися в художньо насиченій атмосфері, від дилетантського захоплення переходили до фахових занять мистецтвом, з іншого — підготовка діячів мистецтва з числа кріпосних селян (малярів, музик, танцівників, драматичних акторів) швидко набула ознак професійності.

Водночас трансформаційні процеси у соціокультурному житті суспільства та дворянської садиби як його невід'ємної частки зумовлювали пріоритетне положення конкретного виду художньої творчості у середовищі садиби: якщо від

кінця XVIII і до середини XIX ст. першу скрипку відігравали інструментальні, хорові колективи та балетно-оперні трупи, пасторальні садибні краєвиди та родинні портрети, елегії на тему садибного буття, замальовки життя старосвітського панства, то у другій половині XIX та на початку XX ст. це був драматичний театр, «приступний для народу», побутовий та історичний живопис, де садибна тема ставала основою для соціальних і світоглядно-історичних ремінісценцій, демократична народницька проза, на сторінках якої садибний спосіб існування нерідко жорстко критикувався.

Не менш важливим є те, що садибний простір нерідко ставав основою для розвою національно орієнтованих форм творчості, підготовки інтелігенції нової формації в Україні. Адаптаційний характер цього процесу виявився у пристосуванні елементів європейської культури до вимог сформованої духовної традиції, коли «місцевий колорит» став тим підґрунтям, на якому поступово формувалися професійні засади національних мистецьких практик. Подальші розвідки у межах заявленої проблематики можуть відбуватися для дослідження інших явищ української культури, які визначили формування типових рис панської садиби в Україні в історичному просторі XIX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. [Мокрицкий А. Н.] Дневник художника А. Н. Мокрицкого / А. Н. Мокрицкий ; [сост., автор вступ. ст. и примеч. К. Л. Приймак]. — М. : Изобраз. искусство, 1975. — 272 с.
2. [Н. Л. и С. К.] Линовичская усадьба графов де Бальмен // Столица и усадьба. — 1917. — № 74. — 1 фев. — С. 5–10.
3. Бальмен Я. П. Повести / Я. П. Бальмен ; [сост. и коммент. А. Е. Кузьменко ; предисл. В. Е. Шубравского]. — Х. : Прапор, 1988. — 357 с.
4. Барабаш Н. О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М. А. Маркевича / Н. О. Барабаш // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. — Київ—Глухів, 2013. — Вип. 6. — С. 323–327.
5. Бірвова О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII — початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Ю. Бірвова. — Харків, 2009. — 20 с.
6. Будзар М. М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX століття у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях / М. М. Будзар // ХНПУ ім. Г. С. Сковороди : зб. наук. пр. — Х. : Майдан, 2010. — Вип. 38. — С. 194–199. — (Сер. «Історія та географія»).
7. Васюта О. Музичні колективи при панських маєтках на Чернігівщині / О. Васюта // Літературний Чернігів. — Чернігів, 1997. — № 10. — С. 93–104.
8. Гаврилова С. Художник і меценат / С. Гаврилова // Родовід. — 1995. — № 12. — С. 49–54.
9. Гоголевское время: оригинальные рисунки графа Я. П. де Бальмена (1838–1839) / [вступ. ст. Е. Н. Опочинина]. — М. : Худ. фотография К. Фишера, 1909. — 95 с.
10. Гончаренко В. Кілька сторінок з життя О. Я. Волоскова / В. Гончаренко // Сіверянський літопис. — № 5. — 1995. — С. 64–66.
11. Договор помещика с живописцем / [сообщ. А. Ф. Кони] // Русская старина. — 1889. — Т. 64. — № 10. — С. 66.
12. Жемчужников Л. Україна 1850-х років очима художника-петербуржця / Л. Жемчужников // Хроніка — 2000 / [редкол. Ю. Буряк (голов. ред.) та ін.]. — К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2003. — Вип. 55–56. — С. 211–218.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ ім. В. І. Вернадського). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 6821. — 3 арк.
14. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 179. — Оп. 1. — Спр. 635. — 35 арк.
15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 701. — 12 арк.
16. Історія української культури : у 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.) ; НАН України. — К. : Наукова думка, 2001. — Т. 4, кн. 2: Історія української культури першої половини XIX століття / [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, Г. Б. Бондаренко, В. К. Борисенко та ін.]. — 2005. — 1296 с.
17. Капнист В. В. Собрание сочинений : в 2 т. / В. В. Капнист ; [ред., вступ. ст. и примеч. Д. С. Бабкина]. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. — Т. 1: Художественные произведения. — 772 с.; Т. 2: Переводы. Статьи. Письма. — 630 с.
18. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. 1804–1860 / Е. М. Косачевская. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1997. — 284, [2] с.
19. Курач С. М. До питання історичної реконструкції колекції Галаганів / С. М. Курач // Сіверянський літопис. — 2011. — № 2. — С. 45–51.
20. Л. А. [Лазаревский А.] Записки о последних годах жизни гр. Ал. К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах (1818–1822) / А. Лазаревский // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — № 3. — С. 426–439.
21. Лазаревський О. М. Пам'яті мої: Pro domo sua / О. М. Лазаревський, М. І. Лазаревський ; [упоряд. І. Забіяки]. — К.; Самара : [б. в.], 2004. — 197 с.
22. Маслов В. І. М. А. Маркевич / В. І. Маслов. — Прилуки : Вид-во Прилуцького окружного музею, 1929. — 16 с.
23. Митці України : енциклопед. довідник / [упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза ; за ред. А. В. Кудрицького]. — К. : УРЕ, 1992. — 848 с.
24. Михайловский-Данилевский А. И. Из воспоминаний. 1824 год / А. И. Михайловский-Данилевский // Русская старина. — 1900. — Т. 104. — № 10. — С. 210–218.
25. Міщенко Р. В. В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва / Р. В. Міщенко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — Вип. 3. — С. 66–71.
26. Обуховський С. І. Марковичі у Сварковому / С. І. Обуховський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. — К. : Вид дім «Ін Юре», 1999. — С. 101–107.
27. Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / И. Ф. Павловский. — Х. : САГА, 2009. — 308 с.
28. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Петренко. — К., 2005. — 19 с.
29. Петров В. Куліш — хutorянин (теорія хutorянства і байвцанський епізод 1853–1854 рр.) / В. Петров // Хроніка — 2000. — К., 2000. — № 37/38 — С. 420–432.
30. Пирятинщина : ст., нариси, фотодокументи / [упоряд.: О. Г. Бажан, А. Ф. Малишкін]. — К. : Просвіта, 2004. — 416 с.
31. Полтавщина : енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. — К. : Українська енциклопедія, 1992. — 1024 с.
32. Розсоха Л. Садибний театр на Миргородщині за гоголівських часів / Л. Розсоха // Київська старовина. — № 5 (353). — 2003. — С. 166–174.
33. Рубан В. В. Художники і сімейство Галаганів / В. В. Рубан. — Срібне : [б.в.], 2010. — 88 с.
34. Селецкий П. Д. Записки: 1821–1846 год / П. Д. Селецкий // Киевская Старина. — 1888. — Т. 8. — № 2. — С. 609–626.
35. Серіков А. Театр Марії Волконської / А. Серіков // Український театр. — 1979. — № 6 (101). — С. 30–32.
36. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя И. М. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская Старина. — 1893. — Т. 41. — № 4. — С. 33–49.
37. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918 / П. Скоропадський ; [гол. ред. Я. Пеленський ; НАН України]. — К.; Філадельфія, 1995. — 493 с.
38. Степович А. Слов'янський етнограф Людвік Куба / А. Степович // Етнографія України. — 1930. — № 10. — С. 239–249.
39. Сулержицкий Л. А. Повести и рассказы. Статьи и заметки о театре. Переписка. Воспоминания о Сулержицком / Л. А. Сулержицкий ; [сост. Е. И. Полякова]. — М. : Искусство, 1970. — 707 с.
40. Товстоляк Н. М. Актуальні проблеми краєзнавчого дослідження українських дворянських садиб / Н. М. Товстоляк // ХНПУ ім. Г. С. Сковороди : зб. наук. пр. — Х. : Майдан, 2008. — Вип. 29–30. — С. 194–197.

41. Толстой А. К. Собрание сочинений : в 4 т. / А. К. Толстой. — М. : Художественная литература, 1962–1964. — Т. 1: Стихотворения. Баллады. Былины. — 1962. — 420 с.; Т. 4: Дневники, письма. — 1964. — 584 с.
42. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ). — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 91. — 44 арк.
43. ЦДІАУ. — Ф. 707. — Оп. 29. — Спр. 472. — 22 арк.
44. Черничко І. В. Українське театральне мистецтво другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / І. В. Черничко. — К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 1999. — 16 с.
45. Чернігівщина : енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. — К. : УРЕ, 1990. — 1006 с.
46. Шевченко Л. С. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини ХVІІІ–ХІХ ст. : дис. ... канд. архітектури : 18.00.01 / Л. С. Шевченко. — К. : НАОМА, 2003. — 277 с.
47. Щербаківський Д. М. Оркестри, хори і капели на Україні за панщини / Д. М. Щербаківський // Музика. — 1924. — № 7/9. — С. 141–155; № 10/12. — С. 205–215.

Марина Будзар

ХУДОЖЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДВОРЯНСКОЙ УСАДЬБЫ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ХІХ — НАЧАЛА ХХ в.: ВАРИАНТЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ

Сельские имения Левобережной Украины охарактеризованы автором как центры, где протекали процессы взаимообогащения родственных славянских культур и актуализировались мировые духовные ориентиры. Особое внимание уделено исследованию исторической динамики форм просветительской и культурно-художественной работы, представленных дворянской усадьбой. Также показано, что творческая деятельность в пределах дворянских «культурных гнезд» выполняла компенсаторную роль по отношению к государственному пространству, где украинское культурно-художественное наследие не было официально признанным, то есть дворянская усадьба представлена как «культурная форма» национальной самоидентификации.

Ключевые слова: дворянская сельская усадьба, «культурное гнездо», Левобережная Украина, национальная идея, художественное творчество.

Maryna Budzar

ART AND CULTURAL HERITAGE OF NOBLE MANORIAL ESTATE IN LEFT-BANK UKRAINE REGION IN XIX — EARLY XX CENTURIES: OPTIONS FOR HISTORICAL PRESENTATION

The noble manorial estates of the Left-Bank Ukraine region are presented by the author as the Centres, where the processes of mutual enrichment of the related Slavic cultures took place and the world spiritual goals were actualized. a special attention is given to the evolution investigation of cultural and art activity, presented by manorial estate. It is also shown that creative activity within the noble “cultural nest” fulfilled a compensatory role in relation to the state environment where Ukrainian art and cultural heritage was not officially accepted, in other words, manorial estate is presented as the “cultural form” of national self-identification.

Key words: noble manorial estate, “cultural nest”, Left-Bank Ukraine region, national idea, artistic creativity.

Ольга Тарасенко

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ ІСТОРИКІВ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА: ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ ЛАШНЮКОВ

У статті вшановується особистість українського історика, вихованця, викладача Університету Св. Володимира Івана Васильовича Лашнюкова (1823–1869) та розглядається його наукова спадщина.

Ключові слова: Іван Васильович Лашнюков, історична наука, історіографія, школа істориків Університету Св. Володимира.

Видатний український вчений В. І. Вернадський у статті «З історії науки» (1912 р.) слушно наголошував на тому, що історія науки та її минуле повинні критично викладатися кожним поколінням науковців не тільки тому, що змінюються запаси наших знань, відкриваються нові документи, винаходяться нові прийоми реставрування того, що було, а й через нагальну необхідність знову науково переробляти історію науки та історично входити у минуле, бо завдяки розвитку сучасного знання в минулому здобуває значення одне і втрачає інше.

Кожне покоління вихованців та викладачів Університету Св. Володимира робило свій внесок у розвиток освіти, науки, культури України. Гідне місце в історії закладу посила школа істориків [24]. Серед її представників — Іван Васильович Лашнюков (1823–1869) [1, 357–354; 21], особистість та науковий доробок якого є предметом нашого дослідження. Життєвий шлях історика був суголосним долі різночинця-інтелігента. Вислів А. П. Чехова: «Те, що письменники-дворяни брали задарма, те різночинці здобували ціною своєї молодості» [26, 133], — став для І. В. Лашнюкова пророчим.

Біографію та творчу спадщину вченого у 1870 р. висвітлив його товариш Ф. Я. Вороний [2], а через сто років у 1971 р. ці ж питання постали у праці Р. А. Кирєєвої [6; 7]. Спогади про І. В. Лашнюкова залишили слухач К. Є. Троцина [25], учень І. О. Сребницький [18], студент О. М. Романович-Славатинський [14]. Про вченого як викладача кафедри історії Росії у 1992 р. нагадала автор цієї статті, зокрема, окресливши його наукову біографію [20; 21; 22; 23]. 2004 р. з'явилась замітка О. Г. Таран про І. В. Лашнюкова в «Енциклопедії Київського національного університету імені Тараса Шевченка» [19], 2009 р. — замітка В. М. Чиснікова в «Енциклопедії історії України» [27].

Український історик та викладач Іван Васильович Лашнюков народився на Чернігівщині у родині священика. Як кращий учень Чернігівської духовної семінарії, яку закінчив

із відзнакою, був рекомендований до навчання у Київській духовній академії. Проте спробував вступити до Медично-хірургічної академії у Санкт-Петербурзі, куди дійшов пішки, але не був прийнятий через стан здоров'я. У 1844–1847 рр. навчався у Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька [3; 18; 19]. Бажання І. В. Лашнюкова навчатися на історико-філологічному факультеті у Києві підтримав М. А. Тулов (1814–1882), видатний вчений-філолог, професор історії російської літератури і словесності Ніжинського ліцею у 1844–1853 рр., вихованець Університету Св. Володимира у 1835–1839 рр. [17].

Роки навчання в Університеті Св. Володимира (1847–1851) для студента Лашнюкова стали дуже плідним періодом. Він відвідував лекції корифеїв закладу — професорів В. Я. Шульгина [1, 760–777], І. В. Вернадського [1, 97–103], П. В. Павлова [1, 533–537], а під керівництвом останнього вивчав російську історію [23].

Варто відзначити, що просвітницька спрямованість лекцій професора П. В. Павлова пояснює шанобливе ставлення до нього студентів. Просвітницька ідеологія виявляла об'єктивні потреби свого часу. Її демократичні тенденції, визнання важливої ролі освіти більш за все відповідали настроям різночинної інтелігенції, яка вийшла на арену суспільного і культурного життя Російської імперії. Просвітництво збуджувало самосвідомість цього молодого покоління. Перед студентством відкривалися перспективи діяльності «на користь загальну», які запалювали його, породжували нове розуміння патріотичного обов'язку. Проголошуючи ідеї соціального і культурного прогресу, П. В. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Зрозуміло, що свідомі інтелігентна молодь бачила у вченому не тільки спільника, але й значною мірою виразника її позиції [24, 21–22].

Учень П. В. Павлова Ф. Я. Вороний згадував про свого товариша Лашнюкова як одного з перших і кращих учнів професора: «Засвоєні в цей час програма і метод назавжди залишилися

характерною особливістю Лашнюкова як викладача і дослідника, а саме: критика джерел історії і поглядів на неї вчених — як метод історії та великі питання політичної історії культури — як головний предмет дослідження» [2, V].

Золотою медаллю було відзначено І. В. Лашнюкова за розкриття теми «О причинах усобиц между русскими князьями и о влиянии их на современное общество в период времени от Рюрика до Ивана Калиты и до Гедимина» на здобуття ступеня кандидата. У рецензії на роботу професор П. В. Павлов визнав вдале пояснення автором багатьох явищ удільного періоду історії [22, 28].

Сама рецензія дає уявлення про метод досліджень школи П. В. Павлова: «Твір укладений автором переважно за літописними джерелами, двома тісно поєднаними методами — критичним і оповідним, так що у ньому, з одного боку, чітко розкрито зміст подій, а з іншого — викладені самі події. Ця робота має цілком визначену вагу для науки вітчизняної історії, бо, об'єднуючи у собі результати попередніх досліджень М. Г. Устрялова, М. П. Погодіна, К. Д. Кавеліна, С. М. Соловйова, вносить багато зовсім нового у царину історичного бачення, як у цілому, так і в деталях» [2, VI].

Із 1851 р. І. В. Лашнюков працював старшим вчителем словесності Другої київської гімназії, а з 1853 р. — в. о. професора історії у Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька. Після захисту магістерської дисертації у 1854 р. І. В. Лашнюков був затверджений професором історії та статистики у Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька, у якому п'ятнадцять років (1853–1868) очолював кафедру російської історії [3; 18; 25].

Ще під час навчання в Університеті Св. Володимира І. В. Лашнюков вивчав історію і старожитності західних слов'ян, виховуючи у себе любов і повагу до західного слов'янства, що було дивним для панівних у закладі на той час прихильників німецької школи [22, 47].

Вже тоді молодий вчений висловлювався за серйозну перевагу історичної науки та педагогіки західних слов'ян над російською системою виховання [2, V]. Згодом, під час наукового відрядження у країни Західної Європи в 1861–1862 рр. з метою ознайомлення з історичною наукою та педагогікою, вивчаючи систему організації навчання у середніх навчальних закладах західних слов'ян, професор І. В. Лашнюков ще більше переконався у вірності своїх поглядів щодо важливого значення науки і культури західних слов'ян для російської науки і культури. Там він познайомився з істориками Павлом Йозефом Шафариком та Франтішком Палацьким. Свої міркування щодо системи навчання вчений виклав у звіті про закордонне наукове відрядження, який

був надрукований у «Циркуляре по управлению Киевским учебным округом». У звіті історик, зокрема, висловлює побажання організувати середні навчальні заклади за зразком тих, які він побачив, «щоб навчання не було справжньою мукою і для дітей, і для вчителів, як це є у нас» [2, VII–X].

І. В. Лашнюкова відзначали як провідного діяча провінційного педагогічного світу. Стверджувалося, що як педагог він має почесне місце серед кращих викладачів свого часу через чималий виховний вплив на молодь [14; 18; 25]. У своїх спогадах студент-правник, а згодом професор державного права Університету Св. Володимира О. В. Романович-Славатинський відзначав, що І. В. Лашнюков «викладав не оповідну, фактичну історію, а прагматичну, філософську» [14, 179].

23 лютого 1868 р. І. В. Лашнюков був призначений на посаду доцента кафедри російської історії Університету Св. Володимира разом із В. С. Іконниковим [1, 228–234; 22, 46]. Його вступна лекція «О составе древнерусской летописи», за спогадами сучасників, викликала дуже позитивне враження у слухачів [18, 120–121].

І. В. Лашнюков викладав в Університеті нетривалий час. Проте його цінували, факультет рекомендував вченого на звання екстраординарного професора, хоча історик ще не мав докторського ступеня. Утім, Рада Університету відклала фактичне представлення до рішення міністра народної освіти [22, 47]. На жаль, через тяжку хворобу історик не зміг повною мірою розкрити свій талант, вчений передчасно помер 25 жовтня 1869 р.

І. В. Лашнюков був представником народницького напрямку школи істориків Університету Св. Володимира, талановитим вихованцем школи професора П. В. Павлова. Серед його наукової спадщини варто відзначити рецензію на твір М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» [9], «Очерки внутреннего быта славян и русского общества до XIII в.» [10], курс лекцій з російської історії 1462–1613 рр. [11], «Очерки русской историографии и истории» [12], твір «Владимир Мономах и его время» [13].

У рецензії на дослідження М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» [9] І. В. Лашнюков оцінив загальний характер епохи та визначив властиві дослідженню успіхи в її висвітленні у першій статті, а у другій розглянув особу Богдана Хмельницького та його роль у подіях доби.

На думку рецензента, палкого послідовника поглядів М. І. Костомарова, глибоке співчуття автора у зображенні українського народу, ґрунтовне знання предмета вивчення виразно окреслили його талант, наблизили викладений

матеріал до епосу. Проте безпристрасна байдужість автора під час розгляду участі у подіях епохи поляків виявляла, за оцінкою рецензента, досить поверхове вивчення та розуміння цієї теми, тож така оповідь мала ознаки лише «історичного живопису». Досягненням автора, на думку І. В. Лашнюкова, було яскраве зображення діяльності українського народу, якій були властиві державницькі уподобання [9, 28].

Поділяючи погляди М. І. Костомарова, рецензент наголосив, що велич Б. Хмельницького лежить у царині того великого, потворного, невідомого світу, який змалював М. І. Костомаров, а Богдан Хмельницький як герой, козак, провідник народу — це народний діяч, який презентував інтереси свого часу і свого місця [9, 31].

Історик засвідчив і недоліки праці: захоплення частковостями і дрібницями, що унеможливило вироблення загальної оцінки, уривчастість інформації про стан духовенства, релігійний рух і релігійне питання в Україні, що мало деяким чином вирішальне значення у розв'язанні її політичної долі, відсутність зображення картин духовного та релігійного життя українського народу, тісно пов'язаного з його розумовим рухом і провітою [9, 45].

«Очерки внутреннего быта славян и русского общества до XIII в.» склалися із восьми розділів, в яких І. В. Лашнюков досліджував долю, побут і релігію слов'ян до середини IX ст., природу руської державності та її вплив на історію, літописне закликання варяго-русів, внутрішній стан суспільства від закликання варяго-русів і до смерті Ярослава Мудрого, удільний період, внутрішній стан суспільства від смерті Ярослава Мудрого і до середини XIII ст., Новгородську общину [10].

Курс лекцій російської історії 1462–1613 рр. І. В. Лашнюкова відповідав вимогам тодішньої історичної науки, був побудований на історіографічному підґрунті: автор дотримувався своєї методики викладу матеріалу — наводив історіографію вивчення питання та свої думки, зіставляючи різні погляди на спірні питання, і підводив слухачів до певного висновку, тому сучасники назвали його критичним курсом російської історії. У дев'яти розділах праці історик розповів про Івана III та його родинні відносини, підкорення Новгороду, повалення монгольського ярма, князювання Василя III Івановича, правління великої княгині Олени, правління бояр, описав особистість Грозного та дав оцінку його царюванню, охарактеризував особистості Федора Івановича і Бориса Годунова, обрання останнього на московське царство та саме царювання. Вчений майстерно проаналізував складні події історії та долю видатних осіб [11].

У семи розділах «Очерков русской историографии и истории» [12] І. В. Лашнюков дослідив історіографію удільно-вічової Русі, навів

погляди в історичній науці про початок руської держави, подав відомості про Київський, Суздальський, Галицько-Волинський літописи, розглянув історіографію Московської держави, проаналізував надруковані роботи князя А. М. Курбського та Г. К. Котошихіна про Росію під час царювання Олексія Михайловича, а також праці іноземців про Росію: пастора лютеранської церкви святого Михайла у Москві, автора «Літопису Московського» Мартіна Бера, відомого німецького мандрівника, географа, орієнталіста, історика, одного з кращих німецьких прозаїків свого часу Адама Олеарія, котрий записав та надрукував свої враження про Росію після подорожі через Росію у Персію, французького інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана, який перебував на польській службі на території України.

На думку видатного українського бопланознавця Я. Р. Дашкевича, саме І. В. Лашнюков зробив першу спробу у 60-х роках XIX ст. в українській історіографії визначити вагомість «Опису України» Гійома Левассера де Боплана як історичного твору та ролі його автора як творця джерела унікального значення [4].

І. В. Лашнюков відзначав, що Гійом де Боплан знав польську та українську мови, добре орієнтувався на території вздовж течії Дніпра, подорожував українськими степами, відвідав всі відомі на той час міста, бачив козацтво у всій його славі і величі, чув розповіді козаків про їхні походи та подвиги. Історик наголошував, що саме топографічний опис України був найбільш важливим у праці Боплана [12, 65].

У нарисах дослідник також узагальнив розвиток російської історіографії у XVIII–XIX ст. Нариси стали об'ємним викладом історії розвитку історичного знання: І. В. Лашнюков одночасно відтворив як сам процес накопичення історичних знань, уявлення літописців, авторів історичних творів, так і проаналізував рівень сучасної йому історичної науки. Праця була завершена у 1869 р. і стала підсумком п'ятнадцятирічної діяльності вченого на кафедрі російської історії Ніжинського ліцею.

Варто відзначити, що на час написання нарисів історична література ще не мала узагальнюючих історіографічних творів. Тож І. В. Лашнюков не мав попередників у цій галузі знань, і його твір з повним правом можна вважати однією з перших загальних праць російської та української історіографії. Як відзначає дослідниця Р. А. Киреева, він як представник народницького напрямку в історіографії проаналізував зображення в історичних працях свого часу життя народу, народних мас, що і стало науковим новаторством вченого та єдиним прикладом серед історіографічних праць тодішньої історичної науки [6, 293, 296, 300].

Аналізуючи історичні твори минулого, І. В. Лашнюков оцінював їх з позиції достовірності зображення історії народу і серед усіх авторів відзначав літописців XI–XII ст., які, на його думку, змогли «скласти доволі повну, цілісну і дивовижно правдиву історію народу» [12, 3].

У Київському та Галицько-Волинському літописах увагу історика привернули «не стільки стосунки між князями, скільки становище народу, його ставлення до влади і землі». «Народ, — наголошував автор, — з'являється на сцену у південно-руських літописах <...> як народ, що висуває певні вимоги протягом декількох століть» [12, 4].

Історик критикував літописців Московської держави XIV–XVII ст. за тенденційність, нарочитість, офіційність, інтерес лише до зовнішньої історії, через що народ у їхніх літописах стає безособовою масою. Вчений підсумував, що «історіографія з плином часу стає все більш штучною, безбарвною, менш правдивою і, таким чином, менше заслуговує на довіру» [12, 49].

Дослідник також докоряв авторові дванадцяти томної «Історії держави Російської» М. М. Карамзіну за те, що той «не шукає основ в історії народу, обмежується зображенням зовнішніх явищ його життя, згрупує відомості й факти за наперед створеною ним схемою» [12, 26]. Це дало змогу І. В. Лашнюкову говорити про спрощеність висновків М. М. Карамзіна.

Вчений наголошував на потребі відображення в історичній літературі життя народу: «Історіографія певного народу — це найкраще відображення його характеру, його розумового і морального стану у різні епохи його життя, й, разом із тим, найкращий вимір його політичного розвитку і громадянського, національного самопізнання, щирий звіт того, що зробив народ у своєму прожитому житті» [12, 1].

Наголосимо, що І. В. Лашнюков узагальнив завдання історичної науки: «Виявлення основ, законів, що визначають хід життя народів — завдання загальною історичної науки (філософії історії). Зображення ж певного народу у всій його різноманітності — справа народного історика» [12, 37], — та визначив завдання народних істориків: «Народний історик, як би він не ставився до історії свого народу, не може не поділяти певні національні погляди, тенденції й навіть забобони, не може не співчувати інтересам свого народу, він виразник народного самопізнання, тлумач долі своєї батьківщини» [12, 37], — чим окреслив сучасні йому вимоги до історичної науки.

Він звернувся до проблеми періодизації історії російської історичної науки, осмислив розвиток науки як єдиний процес, намітив його головні віхи. І в цьому київський учений був новатором. Зазначимо, що розуміння потреби у періодизації

історіографії сприяло поступовому перетворенню цієї дисципліни з простого накопичення окремих фактів, біографій, бібліографічних відомостей на самостійну галузь знань.

У періодизації вченого був помітний вплив загальноісторичної концепції М. І. Костомарова, де критерієм визнавалося співіснування двох основ — громади і федерації та централізації і монархії; де були присутні дві Русі, відмінні за своїм духом і змістом, за політичним і суспільним ладом, — удільно-вічова Русь та єдинокорольова Русь. Історик другий період назвав історіографією Московської держави, а також виокремив третій період — історіографію XVIII–XIX ст.

У своєму викладі він порівнював історичні твори різних періодів, конкретно розглядав кожний, відзначав нові, своєрідні, притаманні лише цьому періоду риси, поставив питання про національний характер історіографії. Варто зауважити, що значну частину нарисів історик присвятив аналізу історіографії удільно-вічової Русі, дослідив зміну світогляду істориків, що вплинуло і на зміст історичних творів, і на спосіб історичного зображення. І. В. Лашнюков побіжно схарактеризував творчість істориків XVIII ст., а завершив працю оцінкою робіт істориків XIX ст. — М. М. Карамзіна, М. А. Полевого, С. М. Соловйова, М. І. Костомарова і В. Й. Ключевського.

У XIX ст. «Очерки русской историографии и истории» згадували лише двічі. М. О. Коялович нагадав про І. В. Лашнюкова поруч із М. І. Костомаровим як про автора уривчастого «досвіду історії науки російської історії» [8, 2], не аналізуючи і не даючи оцінки його праці. В. С. Іконников у переліку «Труды по русской историографии» [5, 265*–266*] назвав твір систематичним й осмисленим, хоча і неповним оглядом джерел і обробки історії, накинувши своє розуміння, притаманне багатьом історикам, котрі різко відокремлювали й протиставляли історичні джерела (що до них заносили поряд із літописами і актовий матеріал, і праці іноземців про Росію) та історичні твори, якими визнавали лише праці з XVIII ст. [6].

На противагу В. С. Іконникову, І. В. Лашнюков розумів відмінність джерелознавчого та історіографічного підходів до історичної пам'ятки, яскравим підтвердженням чого стали «Очерки русской историографии и истории», в яких він акцентував питання методології історії, історіографії, джерелознавства, філософії історії.

Із плином часу дослідження І. В. Лашнюкова було забуте, і лише у 1971 р. дослідниця Р. А. Киреева звернула на нього увагу [6; 7].

У праці «Владимир Мономах и его время» [13] історик простежив прагнення Володимира Мономаха стати у центрі державного життя всієї Русі, саме таке бачення діяльності Володимира Мономаха, на думку вченого, не знайшло

дослідження у тогочасній історичній науці, де Мономах розглядався лише як постать 1076–1125 рр., чия державно-політична діяльність мала оборонний характер.

Історик відзначав, що безперервні походи, роз'їзди князя всією Руссю, обізнаність із становищем народу, його побутом, станом справ, а також його подвиги зробили Володимира Мономаха народним героєм, зразком князя-порадника, борця за честь і славу Батьківщини. І тому не дивно, що на Русі так довго пам'ятали його ім'я, зберігаючи повагу до нього. Все це сприяло, як наголошував дослідник, виокремленню та посиленню впливу родини Володимира Мономаха: всі землі Русі хотіли мати князя з улюбленого роду Мономаховичів [13, 4].

Дослідивши родовід Мономаховичів, вчений зауважив, що «його нащадки сильно виділялися серед інших князів своїми спадковими рисами: любов'ю до освіти, щедрістю, повагою до духовенства, приязністю, а Володимир Мономах виявляв розум, мужність, благочестя, у досягненні мети діяв жорстоко, корисливо, обмірковано, що було притаманно його добі» [13, 11].

І. В. Лашнюков відзначав, що Володимир Мономах інакше, ніж його сучасники, розумів великокнязівську владу, ставлення до рідної землі, до князів-родичів, і все це зароджувало самодержавні риси у патріархальних формах періоду правління великого князя Володимира Мономаха [13, 35].

Історик наголошував, що ідея самодержавної влади, яка прийшла на Русь разом із прийняттям християнства, зберігалася в одній князівській лінії, переходила по родоводу разом із своїми символічними атрибутами — дарами Візантії [13, 36]. Дослідник стверджував, що московські князі перебрали основи самодержавної влади від київського Володимира Мономаха, який першим серед князів зрозумів, що сила землі — у міцному союзі влади з народом.

Узагальнюючи значення історичної діяльності Володимира Мономаха та його

найближчих нащадків, учений зазначав, що вони добре розуміли історичну роль руського народу, яка полягала у войовничій діяльності — боротьбі із азіатськими кочівниками та сусідами, що київські князі були і серед будівничих Московської держави, бо мали одні й ті самі прагнення, що в історії саме київські князі з династії Мономаховичів, котрі добре усвідомлювали свою державницьку роль, залишили по собі пам'ять особливо мужніх, доблесних воїнів, уславили себе подвигами заради честі і слави руської землі [13, 37].

Зауважимо, що праці І. В. Лашнюкова були побудовані на фактичному матеріалі, він звертав увагу на політичні зв'язки того часу, розкривав суспільні явища, торкався дискусійних питань історії, висловлював власні погляди на них. Всі лекції та нариси історика написані у жанрі малих історичних форм, мають чітку структуру думки, простий і доступний стиль викладу.

Підсумовуючи внесок українського історика І. В. Лашнюкова, вихованця школи професора П. В. Павлова та яскравого представника народницького напрямку школи істориків Університету Св. Володимира, в історичну науку свого часу, зазначимо, що вчений був новатором у періодизації історіографії російської історії, автором першого систематичного, узагальнюючого курсу російської історіографії від IX ст., заснованого на критичному методі дослідження і співставлення історичних праць різних часів, неупередженому ставленні до історичних джерел. Його перу належить також курс російської історії із тяжінням до висвітлення дискусійних питань і висловленням свого погляду на аналіз розвитку історичних знань під кутом зору відображення в історичній творчості життя народу. Усвідомлюючи це, вважаємо, що перспективним напрямом дослідження може бути порівняння змістово-світоглядних концепцій ученого та інших представників «народницького напрямку» в історіографії його доби.

ДЖЕРЕЛА

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. — К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. — 848 с.
2. Вороной Ф. Я. Предисловие / Ф. Я. Вороной // Лашнюков И. В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. — Вып. I. — К., 1870. — С. I–XXXVI.
3. ГимназиявысшихнаукиЛицейкн.Безбородко. — СПб., 1881. — От. I. — 474с.; От. II. — CLXXXVIII.
4. Дашкевич Я. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) / Я. Дашкевич // Боплан і Україна : зб. наук. пр. — Л., 1998. — С. 46–77.
5. Иконников В. С. Опыт русской историографии : в 4 т. / В. С. Иконников. — К., 1891. — Т. I, кн. 1 — С. 265*–266*.

6. Киреева Р. А. Из истории изучения отечественной историографии. (Некоторые особенности «Очерков русской историографии») / Р. А. Киреева // Проблемы истории общественного движения и историографии / сост. сб. Г. М. Амешина. — М. : Наука, 1971. — С. 289–302.
7. Киреева Р. А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года / Р. А. Киреева. — М. : Наука, 1983. — 216 с.
8. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам / М. О. Коялович. — СПб., 1884. — 603 с.
9. Лашнюков И. В. Рецензия на сочинение М. И. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» / И. В. Лашнюков // Библиотека для чтения. — 1857. — Т. 145, ч. 9. — От. 5. — С. 1–46.
10. Лашнюков И. В. Очерки внутреннего быта славян и русского общества до XIII в. / И. В. Лашнюков // Лашнюков И. В. Пособие по изучению русской истории критическим методом. — К., 1870. — Вып. I. — 136 с.
11. Лашнюков И. В. Лекции по русской истории 1462–1613 гг. / И. В. Лашнюков // Лашнюков И. В. Пособие по изучению русской истории критическим методом. — К., 1874. — Вып. II, отд. I. — С. 1–74.
12. Лашнюков И. В. Очерки русской историографии и истории / И. В. Лашнюков // Лашнюков И. В. Пособие по изучению русской истории критическим методом. — К., 1874. — Вып. II, отд. II. — С. 1–82.
13. Лашнюков И. В. Владимир Мономах и его время / И. В. Лашнюков // Лашнюков И. В. Пособие по изучению русской истории критическим методом. — К., 1874. — Вып. II, отд. III. — С. 1–44.
14. Романович-Славатинский О. В. Моя жизнь и академическая деятельность: воспоминания и заметки, 1832–1884 гг. / О. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. — 1903. — Ч. 1. — С. 167–169; Ч. 2. — С. 609–638.
15. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа. 1820–1995 / Г. В. Самойленко. — Ніжин, 1995. — 106 с.
16. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — Ніжин, 2005. — 420 с.
17. Серіщев Я. М. Просвітницька діяльність М. А. Тулова на Україні / Я. М. Серіщев, С. П. Стельмах // Український історичний журнал. — 1990. — № 3. — С. 37–41.
18. Сребницький І. О. Лицей кн. Безбородко / І. О. Сребницький // Сребницький І. О. Гимназія вищих наук и лицей кн. Безбородко. — СПб., 1881. — С. 120–121.
19. Таран О. Г. Іван Васильович Лашнюков (30.03.1823–25.10.1869) [Електронний ресурс] / О. Г. Таран // Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Режим доступу : <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/lashnyukov>
20. Тарасенко О. О. Становлення вітчизняної історичної освіти у Київському університеті / О. О. Тарасенко // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. — К., 1993. — С. 39–43.
21. Тарасенко О. А. Киевский университет в середине XIX ст. (И. В. Лашнюков — выдающийся историк и преподаватель) / Киев. ун-т ; О. А. Тарасенко. — К., 1994 (депонированая рукопись). — 24 с.
22. Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки в Київському університеті / О. О. Тарасенко. — К. : Логос, 1995. — 276 с.
23. Тарасенко О. О. Викладацька діяльність П. В. Павлова в університеті Св. Володимира у середині XIX ст. / О. О. Тарасенко // Література та культура Полісся : зб. — Ніжин, 2007. — Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. — С. 236–248.
24. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175-річчя від дня заснування) [Електронний ресурс] / О. О. Тарасенко // Історична думка. — 2010. — № 1 (2). — Режим доступу : http://leadership.kmpu.edu.ua/history_journal/stat
25. Троцина К. Лицей кн. Безбородко / К. Троцина // Гимназія вищих наук и лицей кн. Безбородко. — СПб., 1881. — С. 408–413.
26. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / А. П. Чехов. — Т. 3: Сочинения, 1884–1885. — М. : Наука, 1983. — 624 с.
27. Чисніков В. М. Лашнюков Іван Васильович [Електронний ресурс] / В. М. Чисніков // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. — К. : Наукова думка, 2009. — 760 с. — Режим доступу : http://history.org.ua/?encyclp&termin=Lashnyukov_%D0%86_V

Ольга Тарасенко

**ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ ШКОЛ ИСТОРИКОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА:
ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ ЛАШНЮКОВ**

В статье воздается должное личности украинского историка, воспитанника и преподавателя Университета Св. Владимира Ивана Васильевича Лашнюкова (1823–1869) и рассматривается его научное наследие.

Ключевые слова: Иван Васильевич Лашнюков, историческая наука, историография, школа историков Университета Св. Владимира.

Olga Tarasenko

**FORMATION OF HISTORIANS' SCIENTIFIC SCHOOLS AT ST. VOLODYMYR UNIVERSITY:
IVAN VASYLIOVYCH LASHNIUKOV**

The article is devoted to the honored personality of the Ukrainian historian, scholar and professor of St. Volodymyr University Ivan Vasylovych Lashniukov (1823–1869) and is examined his scientific heritage.

Key words: Ivan Vasylovych Lashniukov, historical science, historiography, St. Volodymyr University historians' scientific school.

УДК 930.1

Ігор Мохнатюк

**ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ
В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА**

У статті розглядаються історичні погляди Івана Франка. Відображено місце націотворчих ідей у роздумах вченого. Звернено увагу на релігійні мотиви у спадщині Івана Франка, його загальноісторичні та світоглядні орієнтири.

Ключові слова: Іван Франко, літературна творчість, історія, народ, нація.

Життя і творчість Івана Франка припадає на другу половину XIX — початок XX ст. — епоху, коли заново осмислювалася історія нашого народу, коли український національний рух набрав нової сили, набував організованого політичного характеру. Невипадково, що саме ця епоха вивела на історичну арену поряд з такими видатними істориками, як В. Антонович, М. Грушевський яскраву особистість Івана Франка. Водночас сучасна доба — кінець XX — початок XXI ст. — стала новим етапом переосмислення і переоцінки минулого, що вимагає всебічного дослідження внеску І. Франка у розвиток історичних знань, вивчення його історичних поглядів.

Творча спадщина І. Франка в галузі історії привертала увагу багатьох дослідників не лише в радянські часи, а й після здобуття незалежності України, його погляди на українське суспільство не втратили актуальності і сьогодні. У «советський період» розвитку історичної науки на творчу спадщину вченого в галузі історії звертали

увагу І. Гуржій, М. Возняк, О. Дей, Л. Коваленко, М. Ломова, Ю. Палкін, Я. Товстуха, Ф. Шевченко та ін. У працях зазначених вчених подана загальна характеристика І. Франка як історика, розглянуто його окремі погляди на важливі питання щодо історії українського суспільства.

Інші сторони світоглядної культури І. Франка, що йшли всупереч державній ідеології, розкривались у роботах діячів української діаспори. Зокрема, цьому питанню присвячені твори Т. Гундорової, Я. Гриневича, В. Дорошенка, С. Єфремова, К. Крука, Л. Луціва, М. Мандрики, В. Сімовича, Я. Славутича та ін.

Творчість та світогляд І. Франка розглядались в останні роки у працях сучасних дослідників, зокрема Р. Голода, В. Гориня, Я. Грицака, М. Люзняка, та на конференціях, присвячених ювілеям життя і творчості І. Франка.

Виходячи із загальної характеристики історіографічної бази обраної теми дослідження, вважаємо, що було б доцільно з'ясувати головну ідею

творчої спадщини Івана Франка та його політичні уподобання.

Тема Біблії є однією із складових багатопланової проблеми «Іван Франко і християнство», конкретний розгляд якої уможливує розмову про Івана Франка як представника нової історіософської думки. Саме у творах з християнської тематики найяскравіше виявилися особливості художньо-літературного відображення І. Франком історичного розвитку.

Ставлення І. Франка до релігії віддзеркалює високий рівень його історичної свідомості, філософського світогляду. Він приймав і сприймав християнство як загальнолюдські етичні принципи, як вчення про неповторність особистості, особистого життя, що у поєднанні зобов'язують людину усвідомити цінність і значення індивідуального, конкретного буття. І. Франко у своїй творчості виступав проти використання релігії як засобу маніпулювання свідомістю людей [13, 336].

Проводячи паралель з ХІХ ст., неважко побачити, що світові тенденції до повороту до ідей нації, поява націоналізму породжували подібну до християнських часів переоцінку цінностей та бурхливий соціальний рух. Політична історія держави хоча і поступилася пріоритетами історії націй, але на той час це було своєрідним доповненням останньої, адже нація, за умови усвідомлення себе як такої, безперечно, будуватиме власну державу, однак збагачену новими національними чинниками. Історія українського народу є переконливим доказом того, що відсутність цієї необхідної умови — самоусвідомлення і консолідації нації — призвела до кризи і поразки національної державності у 1917–1921 рр.

Твори І. Франка з християнської тематики переконливо засвідчують про оволодіння ним методами історичного дослідження. На цій основі він порушив низку питань всесвітньої історії на прикладах життя стародавніх народів, виклав своє бачення проблем існування в суспільстві моралі та її трансформації в історичному вимірі. У поетичній формі письменник торкнувся дискусійного напрямку загальносвітових філософських та історіософських проблем, з одного боку, та вирішення питання взаємин християнства як релігії та християнства як етапу в еволюції духовності людства — з іншого. У кожному з напрямків прослідковується те, що М. Грушевський визначав як «історичну тяглість». Занурюючись у минуле, в часи виникнення християнства, І. Франко створював свою власну історіософію. Використовуючи історію як тло для розгоргання своїх ідей, І. Франко створив цілісну картину світового історичного процесу, виклав свої роздуми щодо філософського трактування християнського світогляду. Є підстави говорити про еволюцію І. Франка від поета до історика, від історика до філософа.

Говорячи про історико-філософське спрямування творчості І. Франка, є сенс звернути увагу на деякі колізії, що мали місце в житті й творчості письменника. Проблема самовизволення особи, яку порушує Іван Франко, наблизила його тим самим до ідеологів екзистенціалізму, що дає право говорити про І. Франка як предтечу цього напрямку філософії в Україні. Драматургія письменника несе в собі проблематику переосмислення моральних цінностей, яку вирішують герої його творів. Схоже можна спостерігати в концепціях наступних філософів-екзистенціалістів — М. Хайдегера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра. Використовуючи власний досвід, людина сама творить своє буття, а її буття залежить від того, яким його побачить свідомість цієї людини.

Досліджуючи проблему історичних поглядів Івана Франка, застосування ним історичних методів, не слід ані применшувати, ані перебільшувати їх значення для історичної науки. Безперечно, мислитель мав свої власні, цікаві та науково обґрунтовані погляди на історію людського суспільства, створив власну систему філософських поглядів.

Розглядаючи питання влади, співвідношення його з питаннями волі, доцільно звернутися до публіцистики І. Франка. Найбільш придатною для українців формою державно-політичного управління І. Франко вважав автономно-федеративну. Під федерацією вчений розумів добровільне об'єднання, «вільну умову» народів, яка зберігає за кожним народом право самостійно вирішувати всі питання свого внутрішнього життя, натомість виключає панування одного народу над іншим. «Розуміється само собою, — зазначає І. Франко, — що коли такі зв'язки (федеративні) потворяться поперед усього з відрубних народностей, то й їм оставлене буде повне право самостійно управлятися, розвиватись і жити без ніякого верховодства однієї народності над другою, більшою над меншою» [8, 138].

Оскільки взаємини між слов'янськими народами повинні базуватись на принципі рівноправності у всіх без винятку ділянках економічного, політичного і культурного життя, то І. Франко вимагає послідовного дотримання принципу рівноправності, вбачаючи у цьому запоруку їх справжньої єдності. Показовим у цьому контексті є його лист до чеського письменника, редактора «Наукового словника» Й. Коржана [10, 147].

Визначаючи пріоритет федеративного об'єднання слов'ян, І. Франко стверджує, що русини від давен-давна були елементом автономним і федеративним. Українці повинні поставити свої умови, щоб у цьому «автономічному тілі» не ухвалювалося та не вирішувалося важливих питань соціально-економічного, національного, культурного життя, як вказує мислитель, «без нас, про нас, а то й проти нас». Отже, автономічні,

федеративні справи у майбутньому союзі повинні здійснюватися лише «на хосен (користь. — *Авт.*) для свого народу» [12, 309].

Таким чином, бачимо чітко розуміння вченим того, що єдність, цільність, суверенність нації не виключає федерації, але лише «на підставі повної самостійності і рівноправності» [11, 323].

Посівши позицію національно свідомого українця, І. Франко десь наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. еволюціонує у своїх поглядах на політичне майбутнє української нації. Перш за все мислитель чітко усвідомив несумісність співіснування двох ідеологій — соціал-демократичної (соціалістичної), в якій він побачив принципову установку на плекання і розбудову тоталітарного суспільства, і національної, яка покликана розбудити національну свідомість українців, об'єднати націю в єдиний організм та спрямувати її до боротьби за свою державну самостійність.

Однією з головних причин еволюції поглядів І. Франка було також і те, що він усвідомив нездатність соціал-демократів, соціалістів-марксистів поєднати національні та соціальні питання, особливо стосовно так званих «недержавних слов'янських народів». Він також пересвідчився у тому, що за соціалістичним інтернаціоналізмом значної частини російських та польських соціал-демократів криється не прагнення боротьби за соціально-національне визволення поневолених народів, а лише спроба зберегти російську імперію — «єдину і неділиму» — з одного боку, та відновити Річ Посполиту епохи Ягеллонів — «від моря до моря» — з другого, зневаживши тим самим національні інтереси українського народу.

Саме тому у своїй рецензії (1895 р.) на книгу Ю. Бачинського "Ukraina irredenta" [7] І. Франко цілком погоджується з висновками автора про існування самостійної української нації; про те, що Україна повинна стати самостійною державою, витворити власну літературу і власне мистецтво, а також об'єднати український народ на основі національної ідеї. У своєму загальному висновку мислитель наголошує, що поява таких праць має величезне значення для українського політичного життя, особливо для піднесення національної свідомості українців. Вчений зазначає, що українське суспільство нарівні з матеріальними потребами повинно відчувати потребу на українському ґрунті таких праць, що породжують великі історичні події [7, 70].

У рецензії І. Франко наполягає на існуванні величезної загрози, яку становить соціалістично-марксистська ідеологія для розвитку національної самосвідомості, національної ідеї українського народу. Так, він зазначає: «...соціал-демократизм, що стає ворожою як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху, <...> являється для українства далеко гіршим

ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили, і так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [9, 272].

І. Франко висловлює сподівання, що у майбутньому люди відкинуть марксистську соціал-демократичну ідеологію, яка несе величезну шкоду становленню і розвитку національної свідомості народу: «В XX віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда і антигуманна доктрина могла коли-небудь розгарячувати голови і серця молоді, у котрій на устах є раз у раз любов до народу і любов до поступу» [9, 273].

Без сумніву, І. Франко був одним із перших в українській і світовій філософській та суспільно-політичній думці, хто зумів до кінця осмислити антидемократичну, антинародну сутність держави в її марксистському розумінні. Він добре усвідомлював, що така соціал-демократична держава неодмінно прагнучиме до заперечення і пригнічення вільного вибору всіх членів суспільства, нав'язуючи кожній особистості неприродну систему поведінки і цінностей [6, 341].

Таким чином, І. Франко у своїй творчості 90-х років XIX — початку XX ст. висуває на перший план ідеал національної незалежності та державної самостійності українського народу. Лише досягнення такого ідеалу вкупі з об'єднанням нації та осягненням нею національної свідомості є важливою і необхідною умовою утвердження і життєвості національної ідеї, до апогею усвідомлення якої дійшов поет у своїй пізній творчості.

Поряд з проблемою національного усвідомлення у творчій спадщині письменника значне місце відведено проблемі національної історії у працях неукраїнської тематики. Прямо або опосередковано стосуються історії України твори І. Франка, в основі яких лежать стародавня історія єврейського народу, біблійні теми та сюжети. Іван Франко звертався до біблійних тем з метою в дещо завуальованій формі висвітлити боротьбу українського народу за свободу і державну незалежність. Такою літературно-художньою технікою користувався і Т. Шевченко («Сон», «Тризна», «Неофіти», «Посланіє»). За прикладом свого учителя І. Франко використовував біблійні теми та сюжети як засіб актуалізації болючих проблем української нації, втілення ідей боротьби українського народу за національне, соціальне і політичне визволення.

Досить часто провідники українського національного руху не знаходили розуміння у власних інтелектуальних колах. Зокрема, показовою є полеміка Лесі Українки з І. Франком. Останній у статті «З кінцем року» (1896) наголошував, що участь деяких українців-народників у російському революційному русі значно гальмує

національно-визвольну боротьбу в Україні. Леся Українка відповіла статтею «Не так ті вороги, як добрії люди», в якій висловила думку про боротьбу «вкупі з сусідами», коли здобує пішло б на користь «усьому величезному та розмаїтому складові російської держави», а не прислужилося «переважно інтересам державно пануючої народності» [4, 22]. Українська історія продемонструвала пряму протилежність сподіванням Лесі Українки і довела правильність і прозорливість поглядів І. Франка. Як справедливо зазначав І. Лисяк-Рудницький, основною причиною невдач, державної та політичної неспроможності українського руху був «внутрішній стан самого громадянства України» [5, 215].

В українській літературі кінця XIX ст. тема аналогії долі українців і євреїв зустрічається досить часто. Але в І. Франка стародавня єврейська історія — це не лише аналогія. Письменник вбачав в історії обох народів більш глибоку спорідненість. Вона виявлялась насамперед у необхідності відновлення як єврейської, так і української державності. Можна припустити, що, звертаючись до історії єврейського народу, І. Франко намагався знайти відповідь на пекучі питання відновлення державності України з урахуванням помилок найдавнішої нації. Проблема неісторичності та недержавності української нації була надзвичайно болючою для письменника і значною мірою зумовлювала його історіософську концепцію загалом і філософське осмислення історичної долі України зокрема.

Наявність еволюції історіософії І. Франка засвідчена в сучасному франкознавстві. Зокрема, Т. Коваль цілком справедливо наголошує на новаторському спрямуванні філософського змісту «Мойсея»: «Пошук Мойсея — абсурд з точки зору матеріалізму чи позитивізму. Тут присутня у прихованій формі глибинна екзистенційність, де сенс — у пошуку сенсу. Саме пошук сенсу, саме сумнів Івана Франка виводить до обрив буття» [3, 88]. Далі автор відзначає двоїстість духовних шукань мислителя і його героїв, зокрема Мойсея, зазначаючи, що межові ситуації, в яких він опиняється, виводять його — як і самого поета — в царину діалогу «Я — Ти». «На основі цього можемо припустити, — робить обґрунтований висновок Т. Коваль, — латентну екзистенційність творчості І. Франка, яка свідчить, що його постать залучена в інтертекст європейської думки не тільки кінця XIX — початку XX ст., а і другої половини XX ст.» [3, 89].

Людський фактор — людське обличчя історії — став визначальним в історіософських ідеях поеми «Мойсей». Цей твір загальноновизнаний як вершинний у художній спадщині Франка. Та не тільки висока мистецька досконалість поеми, її громадянський пафос в обстоюванні свободи і незалежності України, що справили величезне

враження на сучасників поета, дали підставу Ю. Шереху (Ю. Шевельову) визначити «Мойсея» як другий — після Шевченкового — «Заповіт» української літератури [14, 192]. «Тут є особистий, автобіографічний аспект <...> є тут громадянсько-політичний аспект <...> але понад усім, — зазначає Ю. Шерех, — і в підоснові всього цього знаходимо тут філософію і історіософію <...> тут пов'язано і взаємно узалежнено закони світобудови з змаганнями нації <...> розгорнена філософія історії людства і кожної індивідуальної людини» [14, 209, 218].

Для запозичення біблійної легенди (і саме із Старого Завіту) задля художнього осмислення долі українського народу були доволі актуальні причини. Як зазначає О. Забужко, на початку XX ст. українська інтелігенція почала сприймати історичну долю єврейського народу як «універсальну модель націотворення» (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич) [2, 35]. Саме завдяки рефлексії над історією єврейського народу, підкреслює далі автор, І. Франко відтворив у «Мойсеї» «ідею духовної вітчизни», котра мала неоціненну вагу для української національної самосвідомості, оскільки, «як і євреї, українці не становили так званої нормальної політичної нації» [2, 33, 38].

Отже, у «Мойсеї», як в жодному іншому художньому творі або науковому трактаті І. Франка, послідовно і переконливо відбилосся трагічне бачення людської історії, передусім історичної долі українського народу. Таке розуміння суспільного буття, де життя людських спільнот і індивідів із залізною необхідністю обертається трагедією, якій можливо протистояти, тільки спираючись на внутрішні резерви наявної духовної культури, аж ніяк не суперечить оптимістичній надії на перемогу «будущину» України з прологу до поеми. Йдеться ж про шлях до цієї «будущини», який пролягає «в безвість віків», по якому крокують люди, «повні туги і жаху», вмирають на ньому, але, що найголовніше, у ході простують «духові шляхи» [1, 134].

Неукраїнська тематика творів за умов цензури надала можливість І. Франкові в історико-алегоричній формі найповніше та найглибше відтворити погляди на історію України, української нації. Шляхом складних особистих перемін, ідейної еволюції він прийшов до розуміння того, що основні проблеми тогочасного українського суспільства — визволення з національної, соціальної і політичної неволі — можуть бути вирішені власними силами. Завдяки історіософському аналізу української історії, сприйняттю її як частини загальносвітового історичного процесу, визначенню історії як історії народу і нації І. Франко дійшов висновку, що саме в національному русі полягає рушійна сила історичного процесу.

У художніх творах неукраїнської тематики шляхом алегорій з історією стародавніх країн і народів Іван Франко змальовує національне, соціальне та політичне поневолення українського народу, втілює його національно-визвольні орієнтири і цінності, ідеї боротьби України за волю і незалежність.

Поетична проникливість у майбуття, глибока змістова зосередженість навколо найболючіших проблем сучасності, що завжди розглядалися ним в історичному контексті як перехід минулого в прийдешнє, дали змогу українському мислителю передбачити принаймні деякі істотні тенденції і напрями розвитку філософської і громадсько-політичної думки.

Стосовно історіософських підвалин соціальної дійсності таким прогнозом стала прихована «екзистенційність» роздумів мислителя і поета про неминучу і неусувну абсурдність історичної дійсності, якщо її сприймати не з позицій утопічного історизму (як марксистського, так і позитивістського), а з точки зору вже виключно прийнятної для Франка — автора «Мойсея» — ліберально-демократичної і культуроцентристської соціально-філософської доктрини.

Науково-дослідницькі та публіцистичні праці Івана Франка, насамперед «Що таке поступ?», «Мислі о еволюції в історії людськості», побудовані на фактах, запозичених з досліджень професійних істориків та інших джерел, слугують яскравим доказом його історичної свідомості, дослідницької зрілості. Вчений стояв на позиціях української державності, національної гордості та історичного оптимізму. Своїми концептуальними підходами історичні погляди письменника близькі до позитивізму.

Таким чином, аналіз творів І. Франка, передусім літературно-художніх, засвідчує, що в них українська історія постає в нерозривному синтезі минулого, сучасного, майбутнього, розглядається як частина загальносвітового історичного процесу. Пріоритетне місце письменник відводить проблемам історії українського народу, осмислення його як поневоленої нації, пошуку шляхів національного, соціального і політичного визволення України. Творча спадщина І. Франка віддзеркалює низку різновидів відображення його поглядів на історію України, насамперед через історичні праці, художні, публіцистичні та епістолярні твори.

Художньо-літературні твори української тематики, насамперед «Захар Беркут», «Сон князя Святослава», побудовані на національно-історичному ґрунті, висвітлюють у конкретно-реальних або символічно-алегоричних образах вузлові проблеми української історії. Народ як суб'єкт історичного процесу виступає носієм національної ідеї, якою позначено всі періоди української історії. І. Франко засуджує національну пасивність і зраду, обстоює ідеї боротьби за політичну, національну та культурно-релігійну незалежність України.

Звернення І. Франка до загальноісторичних та філософських проблем історії людства було зумовлене світоглядними орієнтирами письменника, що формувалися за доби своєрідного перевороту в суспільстві, зміни пріоритетів в історичній науці, появи нових суспільно-політичних, філософських та релігійних течій.

Аналіз творчої спадщини І. Франка засвідчує, що головним суб'єктом історичного процесу він вважав народ з власним суб'єктом — особою. Історія у нього постає як відтворення внутрішньої суб'єктивності людини в її досвіді, завдяки використанню якого людина творить власне буття. Головна ідея творчості І. Франка — воля, звільнення народу-нації через самовизволення особи шляхом її духовного самоочищення. Все це дає змогу розглядати історіософські погляди І. Франка як особливі, подекуди наближені до неопозитивізму. Історичні та історіософські погляди І. Франка віддзеркалюють здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців, а його політичні уподобання близькі до ліберально-демократичної течії та визвольного руху. Утім, соціально-політичні переконання мислителя еволюціонували від захоплення соціалістичними ідеями в ранній період до обстоювання демократичних принципів і здобуття національної незалежності після 90-х років XIX ст.

Комплексне і критичне вивчення творів І. Франка відкриває перед дослідниками додаткові можливості для поглибленого дослідження суспільно-політичних, соціальних, культурно-духовних процесів української та світової історії. Переосмислюючи з позицій сьогодення творчість І. Франка, необхідно продовжити дослідження відбиття в його творчості різноманітних історичних, суспільно-політичних, філософських та релігійних течій кінця XIX — початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Єфремов С. Іван Франко : критично-біографічний нарис / С. Єфремов. — К. : Слово, 1926. — 252 с.
2. Забужко О. Єврейство як носій національної ідеї в рецепції української літератури початку ХХ ст. / О. Забужко // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1-2. — С. 32–40.
3. Коваль Т. Творчість Івана Франка у контексті проблеми культурної ідентичності / Т. Коваль // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матер. Міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). — Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1998. — С. 86–90.
4. Леся Українка. «Не так ті вороги, як добрі люди» / Леся Українка // Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. — Т. 8. — К. : Наукова думка, 1978. — С. 19–25.
5. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання / І. Лисяк-Рудницький // Між історією і політикою. — Мюнхен : Сучасність, 1983. — С. 215–216.
6. Франко І. Я. Що таке поступ? / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 45. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 300–348.
7. Франко І. *Ukraina irredenta* / І. Франко // Житє і слово. — 1895. — Т. 4. — С. 471–483.
8. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 45. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 76–139.
9. Франко І. Народники і марксистки / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 45. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 272–275.
10. Франко І. Я. До Йозефа Коржана. Львів, 15 березня 1888 р. / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 49. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 147.
11. Франко І. Я. З 1848 р. : давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 46, кн. 1. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 323–337.
12. Франко І. Я. Наше теперішнє положення / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 46, кн. 1. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 306–322.
13. Франко І. Я. Радикали і релігія / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. — Т. 45. — К. : Наукова думка, 1986. — С. 268–271.
14. Шерех Ю. Третя сторожа : література, мистецтво, ідеологія / Ю. Шерех. — К. : Дніпро, 1993. — 590 с.

Игорь Мохнатюк

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА ФРАНКО

В статье рассматриваются исторические взгляды Ивана Франко. Представлено место идей, способствующих образованию нации, в размышлениях ученого. Обращено внимание на религиозные мотивы в наследии Ивана Франко, его общеисторические и мировоззренческие ориентиры.

Ключевые слова: *Иван Франко, литературное творчество, история, народ, нация.*

Ihor Mokhnatiuk

DISPLAYING HISTORICAL PROCESS IN ARTISTIC AND LITERARY WORKS BY IVAN FRANKO

The article deals with Ivan Franko's historical views. It presents the scientist's view on the role of ideas which encourage the education of nation. a great attention is paid to religious motives in Ivan Franko's heritage, his historical and worldview approaches.

Key words: *Ivan Franko, literary heritage, history, people, nation.*

Марина Ігнатенко

КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті аналізується стан розвитку та особливості бібліотечного краєзнавства як складника краєзнавчого руху регіону другої половини ХХ ст. Досліджуються форми, методи та наслідки популяризації краєзнавчої літератури серед населення Чернігівщини.

Ключові слова: історичне краєзнавство, бібліотеки, регіональні дослідження, краєзнавча література, бібліографічні ресурси.

Бібліотечне краєзнавство як складник краєзнавчого руху має свої особливості, зумовлені специфікою бібліотечної справи. Воно покликане виявляти, збирати, зберігати й актуалізувати писемні, головним чином друковані, матеріали, пов'язані своїм змістом з певною місцевістю. Кумулятивна функція бібліотек у житті суспільства визначає характер їхньої краєзнавчої діяльності — джерелознавчий (пошук краєзнавчих публікацій різних жанрів та їх бібліографування) і водночас просвітницький (пропаганда краєзнавчих матеріалів у різноманітних формах) [2, 5].

Краєзнавчу діяльність бібліотек у розмаїтті завдань, що поставали перед ними у певний історичний проміжок часу, особливості створення єдиного краєзнавчого фонду бібліотек УРСР та загальний стан розвитку бібліотечного краєзнавства в республіці вивчали Л. Л. Макаренко [6], К. Т. Сіліверстова [9]. Деякі аспекти досвіду роботи Придубської, Ніжинської та інших районних бібліотек розглядали М. А. Дирда [2], Н. М. Кушнарєнко, Є. В. Панкова [4; 8], Л. В. Студьонова, Н. В. Романчук, І. Я. Каганова [1; 10] та інші. Але форми краєзнавчої роботи бібліотек, особливості та тенденції розвитку бібліотечного краєзнавства в регіоні, а також його місце в системі історичного краєзнавства залишились поза увагою дослідників.

Саме тому метою нашої розвідки є аналіз стану розвитку бібліотечного краєзнавства на Чернігівщині у другій пол. ХХ ст., а головним завданням — виокремлення форм і методів популяризації краєзнавчої літератури серед читачів, з'ясування загального впливу діяльності бібліотек на розвиток краєзнавства в регіоні та особливостей цього процесу.

Комплектування і поповнення фондів краєзнавчої літератури, пропаганда видань та публікацій про історію, культуру, природу Чернігівщини були органічним складником діяльності бібліотек області у повоєнний час. Причому провідну роль

у збиранні, зберіганні та пропаганді краєзнавчої літератури відіграла обласна бібліотека — центральне книгосховище регіону. Згодом завдання щодо формування фонду краєзнавчої літератури закріпилися у нормативних документах, де обласна бібліотека визначена депозитарієм краєзнавчої літератури [9].

Цілеспрямована і систематична краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини, як і усєї України, була започаткована у 60-х роках у зв'язку з підготовкою «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді було виявлено і взято на облік значний масив друкованих матеріалів про населені пункти краю. У більшості бібліотек розгорнулася інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування їх плакатами, афішами, рукописами спогадів, фотографіями, аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту. Підсумком цієї копійної праці став «Зведений каталог краєзнавчої літератури» Чернігівської обласної бібліотеки, який налічував понад 70 тис. карток з описами різноманітних джерел інформації, що зберігалася не лише у книгосховищах області, але й за межами Чернігівщини й України. Він складався з таких частин: систематичної, топографічної, контрольної картотеки переглянутих джерел, каталогу місцевих видань, алфавітного каталогу краєзнавчої літератури. «Зведений каталог» став головною ланкою у системі бібліографічних ресурсів обласної бібліотеки. За його зразком було створено краєзнавчі каталоги і картотеки у міських, районних і сільських бібліотеках Чернігівщини. У процесі цієї роботи було налагоджено зв'язки з іншими бібліотеками країни і передусім з Державною історичною бібліотекою УРСР, де сформувався унікальний довідковий апарат — «Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл Української РСР». У такий спосіб на засадах міжбібліотечної кооперації було заповнено лакуни у краєзнавчій бібліографії на рівні обласних бібліотек і організовано

загальноукраїнську краєзнавчо-бібліографічну систему, яка нараховувала близько півмільйона карток. Зрештою, створена у цей час джерельна і бібліографічна база, набуті навички роботи з краєзнавчою літературою дали змогу бібліотечним працівникам розгорнути її широку пропаганду, що сприяло розвитку історико-краєзнавчих студій [1, 4].

Логічним наслідком цієї роботи і водночас важливою віхою у розвитку бібліотечного краєзнавства на Чернігівщині стало створення у 1974 р. у структурі обласної бібліотеки кабінету краєзнавства, який згодом було реорганізовано у сектор краєзнавства у складі інформаційно-бібліографічного відділу. У ньому було сконцентровано не тільки увесь комплекс краєзнавчої літератури, але й провідних фахівців цієї галузі. Відтак вони спромоглися налагодити планомірне видання краєзнавчих бібліографічних покажчиків, створити систему пропаганди краєзнавчої літератури, залучити до краєзнавчої роботи масові бібліотеки області [5, 14]. Тривав пошук нових форм і методів бібліографічного обслуговування читачів-краєзнавців. Було, зокрема, створено абонемент краєзнавчої бібліографічної інформації, послугами якого користувались музейні та бібліотечні заклади області, архівні установи, а також провідні краєзнавці Чернігівщини. Після відновлення у складі Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка історичного факультету співробітники сектора краєзнавства проводили на базі обласної бібліотеки інформаційно-бібліографічні заняття зі студентами з курсу «Основи науково-дослідної роботи».

У 80-х роках ХХ ст. перед бібліотечними закладами України було поставлене відповідальне завдання щодо бібліографічного й інформаційного забезпечення видання «Зводу пам'яток історії та культури». Загальне методичне керівництво цією роботою покладалось на Державну історичну бібліотеку УРСР, яка опрацювала і розповсюдила «Методичні рекомендації бібліотекам по впорядкуванню бібліографічних покажчиків на допомогу авторським колективам і обласним редколегіям по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР»».

Чернігівська обласна бібліотека у цей час здійснила низку організаційних і практичних заходів, щоб оперативної і якісно створити повноцінну базу джерел і літератури, ілюстративних матеріалів про пам'ятки, удосконалити краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, налагодити першочергове інформаційне обслуговування авторського колективу чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури». Так, було доукомплектовано фонди краєзнавчої літератури, відкрито нові пам'ятокознавчі рубрики у «Зведеному каталозі краєзнавчої літератури». 1984 р. однією з перших в Україні Чернігівська

обласна бібліотека видала анований покажчик «Памятники истории и культуры Черниговской области».

Важливе місце у краєзнавчій діяльності бібліотечних закладів Чернігівщини і передусім обласної бібліотеки посідали підготовка і видання бібліографічних покажчиків краєзнавчої літератури. Започатковано цю роботу було у 60-х роках ХХ ст., але цілеспрямованого характеру вона набула у наступні десятиліття. Загалом опубліковані обласною бібліотекою краєзнавчі науково-допоміжні та рекомендаційні бібліографічні покажчики умовно можна поділити на кілька груп. До першої з них належали традиційні покажчики універсального характеру. Так, протягом 1972–1984 рр. побачили світ 13 випусків серійного видання «Нові книги про Чернігівщину за ... рр.». Започаткована водночас серія покажчиків «Література про Чернігівську область за ... рік» охоплювала більш широкий комплекс бібліографічної інформації — про книги, статті з журналів, центральних, республіканських, обласних і частково районних газет. Впродовж 1972–1991 рр. було видано 20 випусків цієї серії, публікації тривають дотепер.

Другу групу становили рекомендаційні бібліографічні покажчики знаменних дат у регіональному громадсько-політичному й історичному календарі. У 1972–1980 рр. обласна бібліотека оприлюднила 9 випусків «Календаря знаменних і пам'ятних дат по Чернігівській області на ... рік», а 1981 р. започаткувала новий бібліографічний проект краєзнавчого змісту — «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на ... рік». До 1991 р. було надруковано 11 випусків цієї серії, видання якої продовжується і сьогодні.

До третьої групи слід віднести тематичні бібліографічні покажчики. Помітне місце з-поміж них належало покажчикам з історії старовинних міст регіону — Чернігова [10], Новгород-Сіверського, Ніжина, Прилук, Любеча, здебільшого присвяченим їхнім ювілеям. Багату історико-культурну спадщину краю відображено у двох покажчиках — «Памятники истории и культуры на Черниговщине» та «Памятники истории и культуры Черниговской области», що вийшли з друку відповідно у 1977 та 1984 рр. (останній за участю Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури). Відомості про унікальні пам'ятки природи регіону, перлини садово-паркової архітектури містили покажчики «Природа і природні багатства Чернігівщини» та «Природа Чернігівщини та її охорона», що побачили світ у 1961 і 1987 рр. З огляду на тогочасні реалії обласна бібліотека не обійшла увагою «ленінську» тему, яку репрезентували покажчики під однаковою назвою «В. І. Ленін і Чернігівщина» 1969, 1971 та 1980 рр. Активним

діячам більшовицької партії, життя та діяльність яких були тісно пов'язані з Чернігівщиною, присвячено бібліографічний покажчик «Їх іменами названі вулиці міста Чернігова», опублікований у 1987 р. з нагоди 70-річчя Жовтневої революції. Інший покажчик під аналогічною назвою, виданий 1985 р. до 40-річчя Перемоги, містив інформацію про учасників Великої Вітчизняної війни, увічнених у назвах вулиць обласного центру. Подіям останньої війни присвячено ще два покажчики — «Зірки немеркнучої слави» та «Незабутнє», надруковані у 1970 і 1990 рр. Як данина часу сприймаються сьогодні покажчики про міжнародні й міжнародні зв'язки Чернігівщини у ХХ ст. — «Інтернаціональні зв'язки Чернігівської області з народами братніх республік» (1972 р.), «В сім'ї єдиній» (1978 р.) та «В единой братской семье» (надрукований 1982 р. за участю Брянської та Гомельської обласних бібліотек). Культурне життя Чернігівщини знайшло своє відображення у покажчиках «Письменники сучасної Чернігівщини», «Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною», «Композитори, життя і творчість яких пов'язані з Чернігівщиною», опублікованих відповідно у 1973, 1976 і 1981 рр.

Четверту групу репрезентували бібліографічні покажчики, здебільшого об'єднані у кілька серій. Так, серія покажчиків «Лауреати Ленінської премії — наші земляки» складалась з бібліографій відомих діячів науки і культури О. П. Довженка, С. П. Корольова, В. Р. Литвинова, А. К. Сидоренка, які побачили світ у 1973 р. До іншої серії — «Двічі Герої Радянського Союзу — наші земляки» увійшли покажчики про О. Ф. Федорова, В. Д. Лавриненкова, О. Г. Молодчого, В. В. Сенька, видані протягом 1975–1976 рр. Натомість започаткована у 80-х роках серія «Письменники — наші земляки» публікується й досі. Впродовж 1981–1991 рр. у ній з'явилися покажчики про А. Я. Ларченкова, П. О. Сердюка, В. К. Москальця, М. П. Турківського, С. П. Реп'яха, П. Г. Тичину. Поза цією серією було оприлюднено бібліографічний покажчик про перекладача та літературознавця М. А. Славятинського, а також покажчики, які висвітлювали зв'язки Л. М. Толстого з Чернігівщиною та музичні зацікавлення П. Г. Тичини часів його юності, що пройшла на Подесенні.

Кілька краєзнавчих бібліографічних покажчиків протягом 1987–1990 рр. видала Чернігівська обласна бібліотека для дітей ім. М. Островського — «Борці за владу Рад на Чернігівщині», «Юні герої Чернігівщини», «Рідне місто моє». Що ж до районних бібліотек, то опублікувати краєзнавчий бібліографічний покажчик у 1972 р. спромоглась тільки Менська районна бібліотека спільно з районною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Загалом бібліотечні заклади Чернігівщини впродовж 60–80-х років ХХ ст. запровадили у науковий та громадсько-політичний обіг понад 100 краєзнавчих бібліографічних покажчиків різного обсягу й типу і в такий спосіб актуалізували значний комплекс книжкових, журнальних і газетних публікацій. Слід, однак, зауважити, що в тематичному відношенні серед них домінували видання, які висвітлювали історію регіону радянських часів. Дореволюційне минуле презентувалося лише у покажчиках, присвячених стародавнім містам Чернігівщини. Відтак ці краєзнавчі видання цілком вписувались у нормативну схему історичного процесу, вироблену радянською історіографією, а змістовні акценти в них було зроблено на постатях В. І. Леніна та його соратників, революційних подіях жовтня 1917 р., Великої Вітчизняної війни, дружбі народів СРСР.

Але час брав своє, і в період перебудови наприкінці 80-х років ХХ ст. структура і зміст краєзнавчих бібліографічних покажчиків зазнали суттєвих змін. Це засвідчує, зокрема, порівняльний аналіз покажчиків, присвячених історії та сьогоденню Чернігова і виданих у 1982 і 1990 рр. [10]. У першому з них 7 початкових розділів присвячено ленінській темі («В. І. Ленін і Чернігів», «Місто Чернігів у працях, документах і висловлюваннях В. І. Леніна», «В. І. Ленін і більшовики Чернігова», «Ленінська “Іскра” і Чернігів», «Трудящі Чернігова — В. І. Леніну (листи, телеграми та ін. матеріали)», ще 4 — діяльності місцевих державних, партійних, комсомольських і профспілкових установ і організацій. Тільки після цього на 47 сторінках із 104 було наведено бібліографію з історії міста, а насамкінець за галузевим принципом вміщено бібліографічні джерела про розвиток господарства, освіти, науки, культури, спорту. Натомість у покажчику, виданому 1990 р., вже немає партійно-політичного «заспіву», а виклад матеріалу розпочинається безпосередньо з розділу «Історія: Загальні праці». На дореволюційний період в історії Чернігова припадає понад 50 % бібліографічних позицій (514 з 1024). Відгомін минулого ще чути у рубриці «В. І. Ленін і Чернігів», вміщеній у розділі «Чернігів у період капіталізму та імперіалізму», але в розділі «Розвиток міста в епоху будівництва основ соціалізму» вже наведено посилання на публікації, присвячені політичним репресіям 30-х років ХХ ст., зокрема, так званій «Справі Спілки визволення України», з-поміж членів якої були й діячі освіти і науки Чернігівщини.

Істотних змін зазнали і покажчики серії «Література про Чернігівську область за ... рік». Так, у покажчику за 1970 р. перші 134 позиції (із 1068) було відведено темі «В. І. Ленін і Чернігівщина», а також діяльності місцевих органів державної влади, партійних, комсомольських, профспілкових і піонерських організацій.

Наступні розділи містили бібліографічну інформацію про природу, економіку, соціальну сферу області (позиції 135–494). Власне історичному минулому було присвячено позиції 495–729, з яких тільки 32 стосувались дореволюційного часу. Щоправда, низку історико-краєзнавчих публікацій зафіксовано і в розділах про наукове і культурне життя області.

На зовсім інших засадах було створено, наприклад, покажчик «Література про Чернігівську область за 1990 рік». На початку в ньому вміщено інформацію про область в цілому, Чернігів та населені пункти усіх районів (позиції 1–149).

Окремо виділено краєзнавчі бібліографічні покажчики (позиції 150–159). Наступні розділи стосуються діяльності новостворених партій і так званих неформальних організацій регіону (позиції 160–173), Компартії України і ЛКСМУ, Рад та їхніх депутатів, профспілок і правоохоронних органів (позиції 174–237). Тематичний блок про природу, економіку і охорону здоров'я (позиції 238–340) залишився незмінним. Внутрішня рубрикація історичного розділу ще відображала традиційні стереотипи радянської історіографії, але у покажчику вже з'явилися публікації про голодомор 1932–1933 рр., репресії, депортацію населення, а також імена П. Л. Полуботка, К. Г. Розумовського, І. Л. Шрага, С. О. Єфремова, Д. І. Дорошенка, замовчувані у попередній період. Із 175 позицій, відведених історії Чернігівщини (341–516), 55 стосувались подій дореволюційної доби. До них треба також додати близько 80 позицій з розділів про наукове і культурне життя, охорону і вивчення пам'яток старовини і мистецтва.

На зламі 80–90-х років ХХ ст. суттєво змінились підходи щодо впорядкування серії покажчиків про знаменні й пам'ятні дати. Так, сюжети, зафіксовані у «Календарі» на 1974 р., головним чином стосувались радянського періоду в історії Чернігівщини. 55-річчю з дня написання В. І. Леніним листа «Всі на боротьбу з Денікіним!» було присвячено аотовану бібліографічну довідку «Трудящі Чернігівщини в боротьбі проти Денікіна», 50-річчю з дня присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна — довідку «Комсомол Чернігівщини», 30-річчю визволення України від фашистських загарбників — довідку «Чернігівці — герої боїв за визволення України від німецько-фашистських загарбників» та ін. Покажчик містив також аотовані бібліографії про життя і діяльність учасників революційного руху в регіоні С. І. Петриковського та І. І. Радченка, діячів культури радянського часу О. П. Довженка і М. Сеспеля (М. К. Кузьміна). Виняток становили бібліографічні довідки, вміщені з нагоди 130-річчя з дня народження І. Ю. Рєпіна і 110-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського. Бібліографічний покажчик «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 1991 рік» охопив набагато ширший обсяг подій

і персоналій місцевої історії. Загалом у ньому згадано майже 100 пам'ятних дат, 13 з яких присвячено окремі аотовані бібліографії. До цього переліку потрапили перші згадки про села Чорнотичі Сосницького р-ну, Тупичів Городнянського р-ну і Ярославка Бобровицького р-ну, ювілеї відомих письменників, життя та діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною, — В. Г. Чумака, П. Г. Тичини, М. К. Вороного, А. Н. Рибаківа, а також чернігівського краєзнавця дореволюційної доби П. М. Добровольського. Водночас упорядники включили до цього бібліографічного календаря відомості про радянських військових і державних діячів О. І. Стецького, Т. В. Черняка, І. Є. Клименка, Ю. М. Коцюбинського, Д. А. Шмідта. Таким чином, зміст цього покажчика засвідчив суперечливий процес «зміни віх» не тільки у краєзнавчій бібліографії Чернігівщини, але й у суспільній свідомості та вітчизняній історичній науці.

Краєзнавчі бібліографічні видання були упорядковані на належному фаховому рівні. Їх зазвичай супроводжували покажчики авторів і назв творів, іменний (персоналії) та географічний. Найбільший внесок у підготовку цих видань належав провідним співробітникам обласної бібліотеки, авторитетним краєзнавцям Л. В. Студьоновій, Н. В. Романчук, О. Я. Неволько, Г. Ю. Жабинській, І. Я. Кагановій. Низку покажчиків було підготовлено і видано за участю музейних закладів, громадських організацій, творчих спілок, а також краєзнавців С. М. Мельника, Г. П. Васильківського, В. С. Шоходька, С. П. Рєп'яха, В. Ф. Покотила. Завдяки їхнім зусиллям у науковий обіг було запроваджено великий масив бібліографічної інформації з історії краю, а обласна бібліотека перетворилась на важливий осередок бібліографічно-краєзнавчих студій [6, 16].

Комплекс покажчиків краєзнавчої літератури доповнювали опубліковані обласною бібліотекою методично-бібліографічні матеріали. Вони мали на меті допомогти працівникам бібліотечної мережі в організації краєзнавчих заходів, пропаганді історико-культурної спадщини. Протягом 60–80-х років ХХ ст. обласна бібліотека ім. В. Г. Короленка спільно з обласною бібліотекою для дітей та юнацтва надрукувала 23 випуски матеріалів, безпосередньо пов'язаних з історико-краєзнавчою проблематикою. Серед них переважали видання, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни: «Подвигу жити в віках», «Великий подвиг радянського народу», «Вічний вогонь подвигу», «Твої визволителі, Чернігівщино!», «Ми Вітчизну свою відстояли в бою». Історико-революційна тематика репрезентована методично-бібліографічними матеріалами «В. І. Ленін і Чернігівщина» та «Герої Жовтня — наші земляки». Культурне життя регіону висвітлено у серії «Літературно-мистецька

Чернігівщина». Інша серія, започаткована наприкінці 80-х років ХХ ст., була присвячена репресованим діячам культури. Привертає увагу значний відсоток методичних матеріалів бібліографічного характеру, героями яких були революційний народник М. І. Кибальчич, Герой Радянського Союзу, партизан К. Гнідаш, письменники і громадські діячі Т. Г. Шевченко, М. М. Коцюбинський, О. П. Довженко, Ю. О. Збанацький. Окремим випуском побачили світ методично-бібліографічні матеріали «Рідне місто моє», присвячені 1075-річчю літописного Чернігова.

Водночас бібліотечні заклади Чернігівщини шукали організаційні форми, які дозволили б згуртувати краєзнавчий актив регіону. Так, у 1972 р. в обласній бібліотеці були започатковані «краєзнавчі п'ятниці», на які запрошувались науковці, журналісти, вчителі, студенти, літератори. На кожній з «п'ятниць» зазвичай розглядалась важлива проблема, пов'язана з історією або сьогоденням області, влаштовувались тематичні виставки краєзнавчої літератури, робились бібліографічні огляди видань. «Краєзнавчі п'ятниці» проходили у неформальній атмосфері й користувались популярністю серед інтелігенції міста.

На початку 80-х років на базі обласної бібліотеки виник клуб «Краєзнавець», який об'єднав бібліотечних, музейних і архівних працівників, викладачів і студентів історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка, журналістів і літераторів. Головою клубу став кандидат історичних наук, доцент О. Б. Коваленко, який очолює його дотепер. Заступником голови було обрано завідувача відділу Чернігівського історичного музею С. О. Половникову, секретарем — бібліографа і краєзнавця Л. В. Студьонову. Діяльність клубу регламентувалась статутом. Засідання відбувались спершу щомісяця, а згодом щокварталу у формі тематичних вечорів, презентацій книг місцевих авторів, читацьких конференцій, зустрічей з ученими, письменниками, митцями, ветеранами війни та праці. Так, окремі засідання клубу були присвячені історичним ювілеям старовинних міст регіону — 1000-річчю Новгород-Сіверського, 1100-річчю Любеча, 1300-річчю Чернігова, перебуванню декабристів на Чернігівщині, історії Чернігівської фортеці. Широкого розголосу набуло засідання клубу, на яке завітав уродженець Чернігівщини, відомий письменник А. Н. Рибаків. Деякі засідання клубу мали виїзний характер і проводились у вищих і середніх спеціальних закладах, школах і професійно-технічних училищах міста.

Клубна форма краєзнавчої роботи набула поширення і в інших бібліотеках області. Зокрема, у другій половині 80-х років ХХ ст. клуб «Краєзнавець» виник на базі Сосницької районної бібліотеки. Його члени — історики, вчителі, журналісти, літератори виявили і облаштували місце

загибелі сосницьких козаків, які полягли у бою проти війська польського короля Яна Казимира в 1664 р. Було також розшукано старі фотографії Сосниці, які викликали значний інтерес у мешканців міста, опрацьовано численні документи з історії сосницьких бібліотек ХVIII–ХІХ ст. Результатом організованої клубом фольклорно-етнографічної експедиції селами Сосницького району став альбом «Кожне сільце має своє слівце». Члени клубу «Джерело», що діяв також при Сосницькій районній бібліотеці, проводили зустрічі з народними майстрами, місцевими літераторами, ветеранами війни та праці. Цей клуб практикував краєзнавчі вікторини «Тобі історія розкаже, як край наш жив», «Пам'ять у минуле повертає нас», залучаючи до них учнів старших класів. Досить активно працював і клуб «Краєзнавець» при Волинській сільській бібліотеці Сосницького району. Тут систематично проводились тематичні вечори, уроки народознавства, зустрічі з цікавими людьми села [5, 8].

Бібліотечні заклади Чернігівщини використовували і таку комплексну форму пропаганди краєзнавчої літератури, як краєзнавчі кімнати й куточки. У них зазвичай поєднувались елементи книжкової виставки і музейної експозиції, що підвищувало ефективність популяризування краєзнавчих матеріалів [4, 226]. Так, у краєзнавчій кімнаті Прилуцької районної бібліотеки було зосереджено увесь її краєзнавчий книжковий фонд, згрупований за розділами «В. І. Ленін і Чернігівщина», «Історичне минуле краю», «Природа і природні багатства краю», «Культура і мистецтво краю». Доповнювали його численні фотографії та фотонегативи, діафільми тощо. У краєзнавчій кімнаті було розміщено каталог і картотеки краєзнавчої літератури. На підставі «Заходів по поліпшенню краєзнавчої роботи бібліотек району на 1968–1970 рр.» в усіх сільських бібліотеках Прилуччини створювались краєзнавчі куточки [2, 11–12].

Бібліотеки Чернігівщини систематично влаштовували виставки краєзнавчої літератури, здебільшого присвячені знаменним датам в історичному календарі або ювілеям діячів науки та культури. Часом вони доповнювались ілюстративним матеріалом та фотографіями, демонстрацією звукозаписів та кінофільмів. Цю форму пропаганди краєзнавчої літератури цілеспрямовано використовували бібліотечні заклади Щорського, Новгород-Сіверського, Городнянського районів [7, 6–9]. Прилуцька районна бібліотека, зокрема, практикувала виготовлення і обладнання плакатів-стендів, де було представлено краєзнавчі видання, текстові та ілюстративні матеріали розмаїтої тематики: «Ім'я Леніна в історії і житті трудящих Прилуччини», «Встановлення Радянської влади на Прилуччині», «Прилуччина і прилучани в роки Великої Вітчизняної війни», «Діячі науки

і культури на Прилуччині», «Т. Г. Шевченко на Прилуччині» [2, 6–8]. Цікавою формою краєзнавчої роботи сільських бібліотек було упорядкування «Літописів» населених пунктів, які становили цікаве історичне джерело, але не завжди зберігалися в належному стані [3, 13]. Значного поширення в регіоні набули краєзнавчі читання, бесіди, усні журнали, бібліографічні огляди у спеціалізованих учнівських або студентських аудиторіях. Краєзнавчі сюжети висвітлювались також у публікаціях на сторінках місцевої преси і в радіопередачах, які готували бібліотечні працівники області. Обмін досвідом краєзнавчої роботи регулярно здійснювався на тематичних семінарах, які проводили обласні та районні бібліотеки Чернігівщини [3, 6–9; 6, 21]. Але в умовах ідеологічного диктату така діяльність була обмеженою змістовно. Як слушно наголосив з цього приводу Л. Л. Макаренко, «незважаючи на різноманітність форм і абсурдно велику кількість пропагандистських заходів, і бібліотечні працівники, і читачі нерідко мали досить слабке і викривлене знання краю і краєзнавчої літератури, а тематика заходів, що проводилися, і коло книг, які пропагувалися, були досить вузькі і тенденційні» [3, 26]. Гонитва за кількісними показниками часом вихолощувала зміст заходів, призводила до формалізму.

У підсумку зазначимо, що впродовж другої половини ХХ ст. бібліотеки Чернігівщини

значною мірою прислужились розвитку історичного краєзнавства. Завдяки копіткій роботі бібліотечних працівників було створено досить чітку систему науково-допоміжних та рекомендаційних бібліографічних покажчиків універсального і тематичного характеру, які сприяли актуалізації великого масиву краєзнавчої літератури. Провідним центром бібліотечного краєзнавства в регіоні стала Чернігівська обласна бібліотека, яка володіла великим фондом краєзнавчої літератури, систематизованою у численних бібліографічних покажчиках, і організовувала інформаційну, довідкову, пропагандистську та просвітницьку роботу в цьому напрямку. Незважаючи на залежність форм, методів і змісту краєзнавчої роботи бібліотек Чернігівщини від суспільно-політичної ситуації та державної політики в країні, спостерігається еволюція методів і принципів такої діяльності від 60-х до другої половини 80-х років ХХ ст. та відповідна спадковість між її результатами у ці періоди. Крім того, варто відзначити поступове зростання впливу на краєзнавчу діяльність бібліотек науковців, фахівців музейної та археографічної справи, фахових істориків.

Перспективним напрямом продовження дослідження може бути здійснення порівняльного аналізу форм бібліотечної роботи на Чернігівщині другої половини ХХ ст. та на сучасному етапі.

ДЖЕРЕЛА

1. Втрачена спадщина / [Л. Поліщук, Л. Студьонова, Л. Феофілова, К. Ходарченко] // Чернігівські відомості. — 1994. — 9 вересня. — С. 3–4.
2. Дирда М. А. Бібліотека — пропагандист літератури про рідний край (з досвіду роботи Прилуцької районної бібліотеки) / М. А. Дирда. — К., 1971. — 13 с.
3. Духовна скарбниця краю (1877–2002): бібліогр. покажч. / [укл. Л. В. Студьонова, Н. В. Романчук; за участю Т. Г. Осадчої, Л. М. Поліщук, К. О. Ходарченко, Л. В. Феофілової; відп. за вип. П. В. Грищенко]. — Чернігів, 2002. — 110 с.
4. Кушнарченко Н. М. Бібліотечне краєзнавство: підруч. / Н. М. Кушнарченко. — К.: Знання, 2007. — 502 с.
5. Краєзнавча робота бібліотек Чернігівщини до 60-річчя Великого Жовтня. — К., 1977. — 14 с.
6. Макаренко Л. Л. Бібліотечне краєзнавство в республіці: стан і завдання в процесі перебудови, демократизації суспільного життя / Л. Л. Макаренко // Краєзнавча робота бібліотек — фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення. — К., 1990. — С. 13–29.
7. Обереги пам'яті: з практики краєзнавчо-пошукової роботи бібліотек Сосницької ЦБС. — Чернігів, 1994. — 10 с.
8. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / Є. В. Панкова. — К.: Альтепрес, 2007. — 351 с.
9. Селиверстова К. Т. К проблеме создания единого краеведческого фонда библиотек Украинской ССР / К. Т. Селиверстова // Краєзнавча робота бібліотек — фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення. — К., 1990. — С. 54–61.
10. Чернігів: бібліографічний покажчик до 1300-річчя міста / [укл. Л. В. Студьонова, І. Я. Каганова, Н. В. Романчук]. — Чернігів: Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, 1990. — 126 с.

Марина Игнатенко

**КРАЕВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИБЛИОТЕК ЧЕРНИГОВЩИНЫ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX в.**

В статье анализируется состояние развития и особенности библиотечного краеведения как составляющей краеведческого движения региона второй половины XX в. Исследуются формы, методы и результаты популяризации краеведческой литературы среди населения Черниговщины.

Ключевые слова: историческое краеведение, библиотеки, региональные исследования, краеведческая литература, библиографические ресурсы.

Maryna Ignatenko

**ASPECT OF HISTORICAL STUDIES OF LIBRARIES' ACTIVITY IN CHERNIHIV REGION IN THE SECOND
HALF OF XX CENTURY**

This article analyzes the development and peculiarities of library regional studies as the part of regional studies movement in the second half of the 20th century. It defines forms, methods and consequences of the popularization of regional literature among the population of Chernihiv.

Key words: historical studies, libraries, regional studies, regional literature, bibliographic resources.

УДК 947.7«16»

Віталій Щербак**Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) / І. Кривошея. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. — 615 с.**

Проблематика Української козацької держави переконливо посіла чільне місце у вітчизняній історіографії останніх десятиліть. Основна увага дослідників зосереджувалась на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, правової системи, еволюції державницької ідеології, зовнішньополітичних аспектах діяльності гетьманів Війська Запорозького. Окремі праці стосуються і провідної верстви українського суспільства, її ролі в державному управлінні та соціальних стосунках. Водночас неурядова старшина з різних причин залишалася поза увагою досліджень. Тому ґрунтовна книга Ірини Кривошеї «Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.)» засвідчила появу нової сторінки у висвітленні ранньомодерної доби української історії.

Зупиняючись на історіографічному аналізі проблеми, автор справедливо відзначає розмаїття підходів до студіювання окремих її аспектів та зростання дослідницького інтересу до неї протягом останніх років. Також у виданні наведено детальну характеристику різних типів використаних джерел вітчизняного та зарубіжного походження (як архівних, так і опублікованих), що дає змогу рельєфно відтворити картину еволюції неурядової старшини козацької держави. У книзі не лише вперше подано визначення терміна «неурядова старшина», але й запропоновано ідею щодо надання традиційного військового звання урядникам і неурядовій козацькій старшині як представникам вітчизняної еліти.

Висвітлюючи питання становлення соціального інституту «заслуженого товариства» до початку Визвольної війни в Україні середини XVII ст., І. Кривошея логічно звертається до існуючих традицій затяжного війська Речі Посполитої та Війська Запорозького реєстрового, звідки йдуть витoki комплексу дефініцій, що сформувався за часів козацької держави стосовно урядової та неурядової старшини.

На підставі аналізу широкого масиву джерельних матеріалів у книзі простежено складний шлях еволюції неурядової старшинської прошарку від Б. Хмельницького до І. Скоропадського, коли ця соціальна страта, освячена традицією, отримала юридично закріпленний новий статус. При цьому автор відзначає зміну понятійного апарату для її означення. Яскравою ілюстрацією цього процесу постає товариство сотні як найчисельнішої категорії неурядової старшини. Крім того, визначені основні її функції у військовій та цивільній сферах, які охоплювали практично всі сторони суспільного життя Української козацької держави. Одночасно встановлено персональний склад сотенного та полкового рівнів та їх поступову диференціацію.

І. Кривошеї вдалося встановити чітку послідовність у висвітленні формування, статусності, персонального складу, економічного підґрунтя впливовості, функціональних обов'язків бунчукового та значкового товариств. Заслуговує на увагу аналіз гетьманських реєстрів, за якими визначається ієрархія у майновому вимірі, а також можна зробити висновок про домінацію військових функцій. Останні десятиліття козацької держави хронологічно охоплює військове товариство. У книзі акцентовано увагу на його фаховості, що передбачало доволі високий рівень освіти.

Окремої уваги заслуговує розділ «Додатки», якому відведено майже третину книги і який містить таблиці персонального складу неурядової старшини у полках та сотнях Гетьманщини. Вони є результатом тривалої скрупульозної роботи автора і самі по собі цінним джерельним матеріалом, що може послужити поштовхом до нових наукових студій і результативних звершень в царині історії Української козацької держави.

Водночас різнопланова робота І. Кривошеї спонукає й до дискусії з окремих питань. Зокрема, твердження автора про визнання козацтва окремим станом суспільства Речі Посполитої польським дослідником В. Томкевичем виглядає більш ніж сумнівним. Означення неурядової старшини «окремою групою правлячої верхівки» підважує логічний ряд її «неурядовості». Коректніше було б віднести її просто до козацької старшини як окремої категорії козацького стану. При висвітленні процесу зародження та трансформації значного товариства до появи сталих чинів неурядової старшини, що охопив століття, логічно було б виділити його основні, досить тривалі у часі етапи, наголосивши на їх специфіці та джерелах формування персонального складу цієї соціальної групи.

Динаміка зростання чисельності військового товариства у XVIII ст. засвідчує певні закономірності формування неурядової старшини. Водночас варто було б наголосити на визначальних рисах нового чину, що дало змогу його представникам ефективно адаптуватися до бюрократичної чиновницької структури Російської імперії наприкінці XVIII ст. Теза про встановлення «динаміки чисельності та особового складу» неурядової старшини вимагає відповіді на питання про її питому вагу у козацькому стані. Це важливо для майбутніх досліджень соціальної структури українського суспільства та демографічних процесів цієї епохи.

Проте вищезазначені роздуми не знижують наукових здобутків автора. Книга І. Кривошеї є вагомим внеском у вітчизняні дослідження соціальної історії Української козацької держави. Вона, безумовно, зацікавить не лише фахівців, але й широкий читацький загал.

Vitaly Shcherbak

Rec. ad op.: **Kryvosheia I. Nongovernmental officers of Ukrainian Cossack state (XVII–XVIII c.). — K. : Dmitriy Burago Publishing House, 2014. — 615 p.**

УДК 94:378(477-25)"1991/2012"

Оксана Салата

Антонюк Т.Д. Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991–2012 рр. : [моногр.] / Тетяна Дмитрівна Антонюк. — Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. — 586 с.

Важливим напрямком історичних досліджень у період становлення України як рівноправного суб'єкта міжнародного простору стало вивчення сутності й перебігу суспільних процесів та їх взаємозв'язків. Відтак актуальним є дослідження міжнародних зв'язків вищих навчальних закладів України, явища інтеграції національної системи вищої освіти до європейського і світового освітніх просторів.

З огляду на актуальність і наукову доцільність проблеми авторка на підставі аналізу конкретно-історичного матеріалу з'ясувала головні тенденції розвитку міжнародних зв'язків вищих навчальних закладів України у 1991-2012 рр., узагальнила досвід окремих університетів м. Києва, проаналізувала освітню політику в сфері міжнародного співробітництва та законодавче забезпечення процесу інтеграції української системи вищої освіти в міжнародний освітній простір, основні напрями і форми співпраці київських університетів із зарубіжними вищими навчальними закладами.

Уперше було доведено, що значущим фактором гальмування інтеграційних процесів у сфері вищої освіти є брак цілісного концептуального бачення нової моделі вищої освіти.

Вивчаючи інтеграційні процеси у сфері вищої освіти, авторка визначила напрямки активізації міжнародного співробітництва університетів, серед них: послідовна освітня політика, яка забезпечить успішну адаптацію українського законодавства до принципів, узятих за основу освітньою системою Європи; рішуче проведення освітньої реформи; поєднання зусиль МОН України й АПН України; внутрішня академічна мобільність викладачів і студентів; набуття університетами реальної

автономії; вирішення проблеми підготовки університетських кадрів найвищої кваліфікації, постійне вдосконалення комунікативних компетентностей суб'єктів вищої освіти; стимулювання науковців і викладачів до активізації мобільності та міжнародного співробітництва; створення системи вищої освіти, що відповідає європейським стандартам, та ін.

Таким чином, рецензована монографія є першою спробою комплексного дослідження розвитку міжнародних зв'язків київськими університетами в новітній період історії України, тому окремі положення висновків потребують більшої уваги автора. Загалом монографічне дослідження є важливою працею з історії освіти в Україні і необхідною для повного осмислення місця вищої освіти в інтеграційних процесах, спрямованих до європейського простору.

Oksana Salata

Rec. ad op.: **Antoniuk T. International Relations of Kyiv Universities in 1991–2012: Monograph / Tetiana Dmytrivna Antoniuk. — Vinnytsia : TOV “Nilan LTD”, 2015. — 586 p.**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баранова Наталя — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Будзар Марина — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Виноградов Степан — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Губицький Любомир — доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат історичних наук.

Дзира Олеся — аспірантка Науково-дослідного інституту українознавства.

Дуднік Олександр — в. о. наукового співробітника інформаційно-аналітичного відділу Фонду Президентів України НБУВ, кандидат історичних наук.

Івакін Всеволод — старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Ігнатенко Марина — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Киридон Алла — директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», доктор історичних наук, професор.

Марочко Василь — професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук.

Мельник Ганна — доцент кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Мохнатюк Ігор — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Салата Оксана — завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Тараненко Сергій — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Тарасенко Ольга — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Тарнавський Ігор — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Черкаська Дарія — аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Тараненко С.</i> Площі Подолу в Києві доби княжої Русі	3
<i>Івакін В.</i> Сучасна тафологія: основні поняття та інформативні можливості	11
<i>Черкаська Д.</i> Про відновлення роботи Ольвійського історико-археологічного заповідника у післявоєнні роки	16

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І.</i> Табір полонених українських офіцерів у Кляйнмюнхені (Австро-Угорщина) навесні 1918 року	21
<i>Дуднік О.</i> Геополітичні й суб'єктивні чинники в історії українсько-словацьких міждержавних взаємовідносин періоду незалежності	25
<i>Дзира О.</i> Діяльність союзу українців самостійників у Канаді в міжвоєнний період	31

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Щербак В.</i> Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби	38
<i>Баранова Н.</i> Позиція київських митрополитів ХІХ століття щодо змін форм діяльності Києво-Печерської лаври та Київської академії	43
<i>Іванюк О.</i> Питання етнічного складу населення Російської імперії у допереписних формах обліку в ХІХ ст.	48
<i>Воп О.</i> Ukrainian humanists' view on Kyiv in early totalitarian period	54
<i>Марочко В.</i> Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні	62
<i>Губицький Л., Мельник Г.</i> Становлення торговельно-економічної освіти (середня спеціальна та вища ланки) в Україні у 1939–1941 рр.	67
<i>Salata O.</i> Creativity of Ukrainian intelligentsia on the pages of occupation periodicals in 1941–1943s.	73
<i>Виноградов С.</i> Формування антинацистської позиції ОУН та її інформаційно-пропагандистська робота	77
<i>Тарнавський І.</i> Політика румунської влади щодо циган на окупованих українських землях (1941–1944 рр.)	84

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Киридон А.</i> Хрещення України-Русі в культурно-цивілізаційній системі координат: темпоральний модус репрезентацій	91
<i>Будзар М.</i> Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України ХІХ — початку ХХ ст.: варіанти історичних презентацій	98
<i>Тарасенко О.</i> Формування наукових шкіл істориків в Університеті Св. Володимира: Іван Васильович Лашнюков	108
<i>Мохнатюк І.</i> Відображення історичного процесу в художньо-літературній творчості Івана Франка	114
<i>Ігнатенко М.</i> Краєзнавчий аспект діяльності бібліотек Чернігівщини другої половини ХХ ст.	120

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Щербак В.</i> Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (ХVІІ–ХVІІІ ст.)	127
<i>Салата О.</i> Антонюк Т. Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991–2012 рр.	128

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	130
---------------------------------	-----

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 1

Збірник наукових праць

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова

Поліграфічна група: *А.А. Богадельна, Д.Я. Ярошенко, О.М. Дзень,*
Г.О. Бочарник, В.В. Василенко

Підписано до друку 24.06.2015 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 15,35. Обл.-вид. арк. 17,06. Наклад 60 пр. Зам. № 5-090.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.